Питання німецької історії
Вопросы германской истории
Fragen zur deutschen Geschichte
Questions of German history

2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРІЇ НІМЦІВ
В ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (НІМЕЧЧИНА)

Питання німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ
Видавництво Ліра
2014

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ И ИСТОРИИ НЕМЦЕВ
В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (ГЕРМАНИЯ)

Вопросы германской истории

Сборник научных трудов

Днепропетровск
Издательство Лира
2014

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR-UNIVERSITÄT
DNEPROPETROVSK

INSTITUT FÜR KULTUR UND GESCHICHTE DER DEUTSCHEN
IN NORDOSTEUROPA (DEUTSCHLAND)

Fragen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnepropetrovsk
Verlag Lira
2014

DEPARTMENT OF SCIENCE AND EDUCATION OF UKRAINE
OLES GONCHAR DNEPROPETROVSK NATIONAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF CULTURE AND HISTORY OF GERMANS
IN NORTH-EASTERN EUROPE (GERMANY)

Questions of German history

Historical researches

Dnepropetrovsk
Publishing house Lira
2014

УДК 943
ББК 63.3 (4Г)
В 74

Питання німецької історії [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред.
В 74 С. Й. Бобилєва. – Д. : Ліра, 2014. – 328 с.

ISSN 2313-1993

Уміщено результати наукових досліджень з питань Першої світової війни, розглянуто питання цієї війни як цивілізаційної події, яка привела до розпаду імперій та створення нових держав. Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями історії.

Вопросы германской истории [Текст] : сб. научн. тр. / отв.
В 74 ред. С. И. Бобылева. – Д. : Лира, 2014. – 328 с.

ISSN 2313-1993

Помещены результаты научных исследований по вопросам Первой мировой войны, рассмотрены вопросы этой войны как цивилизационного события, которое привело к распаду империй и создания новых государств. Для научных работников, преподавателей, студентов, а также всех, кто интересуется вопросами истории.

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
протокол № 6 від 19.12.2013 р.

Видання здійснено за фінансової підтримки Уповноваженого федерального уряду Німеччини з питань культури та засобів масової інформації (Gefördert von der Beauftragten der Bundesregierung für Kultur und Medien aufgrund eines Beschlusses des Deutschen Bundestages)

Die Beauftragte der Bundesregierung
für Kultur und Medien

NORD
OST
INSTITUT
an der Universität Hamburg

Реєстраційне свідоцтво наукового збірника
№ 15707-4179Р. Серія КВ від 13.07.2009 р.

ISSN 2313-1993

Первая мировая война как фактор цивилизационного характера

Der Erste Weltkrieg als zivilisatorischer Faktor

УДК 94(100) «1914/1918»

А. И. Сыч

Черновецкий национальный университет имени Юрия Федьковича

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА: ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

Запропоновано цивілізаційну парадигму розгляду походження, результатів та наслідків Першої світової війни, яка, на думку автора, була водночас і породженням, і відображенням глобальної кризи европейської цивілізації.

Ключові слова: ***європейська цивілізація, духовний занепад, криза лібералізму, феномен цивілізаційного значення.***

Предлагается цивилизационная парадигма рассмотрения происхождения, результатов и последствий Первой мировой войны, которая, по мнению автора, была одновременно и порождением, и отражением глобального кризиса европейской цивилизации.

Ключевые слова: ***европейская цивилизация, духовный упадок, кризис либерализма, феномен цивилизационного значения.***

Im Beitrag wird ein zivilisatorisches Paradigma der Betrachtung der Ursachen, Ergebnisse und Folgen des Ersten Weltkrieges vorgeschlagen. Dieser Weltkrieg ist nach Meinung des Autors als Auswirkung und als Widerspiegelung der globalen Krise der europäischen Zivilisation zu bewerten.

Schlagwörter: ***europäische Zivilisation, geistiger Niedergang, Liberalismus-Krise, Phänomen von zivilisatorischer Bedeutung.***

The article considers origins, results and consequences of World War I from the point of view of civilization paradigm. In my opinion, the war of 1914–1918 was not only the unprecedented world war, it is the phenomenon of civilizational significance. It can be characterizes as clash of two models of European society development: western-European (liberal-democratic) and central-European (military-authoritarian or conservative monarchist), which defined vector of European society civilizational development. The author proves that this war was simultaneously the product of and display of the global crisis of European civilization. The author characterizes signs of systemic crisis of western industrial society, which the war exacerbated to such extent that the question about the fate of western civilization came on the agenda. It is shown how tragically this war was seen by its contemporaries as «intestine war of civilized nations», «experience of West self-destruction», «bankruptcy of the sacred hopes for human fraternity». The author proves that results and consequences of the war also could be seen as deep civilizational crisis. The feeling of dead nd, decay, inevitable ruin of the

civilization became characteristic feature of public conscience of the western society after World War I. The author also describes changes in public morality and behavior of people, provoked by war, and geopolitical changes, caused by the breakdown of the leading role of European civilization, which had epochal meaning. Europe was no longer center of the world civilization. The article also analyzes deep and far-reaching consequences of the war in economic, political, social, cultural life of the European society, which defined main tendencies of its development in the first part of XX century and prepared the way for even more destructive World War Two.

Keywords: ***European civilization, spiritual decay, crises of liberalism, phenomenon of civilizational significance.***

Мировая война 1914–1918 гг. началась в лоне европейской цивилизации, будучи, по выражению одного из её современных исследователей, «междоусобной войной цивилизованных наций» [3, с. 643]. Следует подчеркнуть, что она разразилась тогда, когда всё явственнее проявлялись признаки постоянно усиливающегося системного кризиса, охватившего все важнейшие институты и сферы жизни её важнейшего сегмента, а именно западного индустриального общества.

Переход на индустриальную стадию развития был, с одной стороны, выдающимся достижением западной цивилизации, позволившем ей возглавить общественный прогресс в масштабах всей планеты, что и обеспечило ей фактически мировое господство, но, с другой стороны, породил опасные для неё явления и процессы. К последним можно отнести постоянно углубляющуюся имущественную и социально-классовую дифференциацию, порождавшую социально-политическое неравенство, а потому неизбежно обострявшее социальные противоречия и конфликты; превращение национализма, утратившего свой прогрессивный потенциал и демократическую основу, в реакционный феномен; разрушительную роль индустриализма и порождённого им технократизма и некоторые другие. Все эти процессы и явления начали разрушать фундаментальные гуманистические ценности и духовную основу западного общества, угрожая ему разрушением или перерождением. Мировая война довела этот системный кризис до опасной черты, фактически поставив в повестку дня вопрос о дальнейшей судьбе западной цивилизации, которая, как тогда казалось многим интеллектуалам, приблизилась к своей гибели.

Одним из первых ощутил катастрофичность начавшегося катаклизма известный французский писатель и общественный дея-

тель Ромен Роллан, который уже в начале августа 1914 г. сделал такую дневниковую запись: «Я опустошён. Хотелось бы умереть. Это ужасно – жить среди этого безумного человечества и бессильно наблюдать разрушение цивилизации. Эта европейская война – самая страшная историческая катастрофа за последние столетия, это крах наших самых святых надежд на человеческое братство» [12, s. 36].

Вызванные войной потрясения воспринимались как своего рода смертный приговор западному миру и прежде всего Европе, где она зародилась и началась. Так, Арнольду Тойнби, который был современником войны, она представлялась опытом самоуничтожения Запада. Впрочем, не только ему. Вспомним хотя бы характерные названия книг, появившихся в те годы и оказавшихся в центре общественного внимания: «Трагедия Европы» и «Вырождение Европы» известного политического и общественного деятеля Франческо Нитти, ставшего в июне 1919 г. премьер-министром Италии, или книгу немецкого философа Освальда Шпенглера «Закат Европы», имевшую сенсационный успех. Ощущение тупика, упадка и даже неминуемой гибели цивилизации стали характерной чертой общественного сознания западного общества после Первой мировой. Именно такие настроения сделали популярными произведения Ф. Ницше, который ещё раньше пророчески предсказывал, что западная цивилизация утратила свою творческую силу. Известный писатель Герберт Уэллс образно охарактеризовал состояние послевоенного общества такими словами: «Мир западноевропейских цивилизаций в первые годы после окончания мировой войны напоминал человека, которому очень небрежно сделали жизненно важную хирургическую операцию и который ещё точно не знает, будет он жить или вскоре свалится и умрёт. Это был потрясённый и ошеломлённый мир» [8, с. 884].

Неслучайно также, что именно в то время появились силы (прежде всего фашизм и коммунизм), открыто бросавшие вызов существующей общественной системе, отрицавшие либерально-капиталистические ценности и предлагавшие альтернативы западному пути развития, что, в свою очередь, объясняет, почему в период между двумя мировыми войнами «основным содержанием европейской политики сделались попытки слабеющей либеральной демократии выдержать двойственный натиск фашизма и коммунизма» [3, с. 651]. Такая ситуация политико-идеологического противостояния была особенно опасна в обстановке глубокого разочарования, душевной опустошённости и предчувствия новой катастрофы. Тот же Шпенглер несколько позже так охарактеризовал послевоен-

ное состояние европейского общества: «Глубокое потрясение большой войной, вырвавшей мир из усыпляющих иллюзий безопасности и прогресса как смысла истории, отчётливее всего обнаруживается в том душевном хаосе который оставила война. В этом хаосе никто не может разобраться...» [10, с. 177].

Как известно, наиболее общими причинами Первой мировой войны принято считать борьбу имперских амбиций; экономическое соперничество между великими державами; рост милитаризма и национализма; противостояние военно-политических блоков, которые разделили народы Европы на враждебные лагеря; стремление правящих кругов воспользоваться войной, чтобы остановить опасное для них усиление социальной напряжённости в своих странах. Между тем цивилизационная парадигма изучения войны 1914–1918 гг. позволяет рассматривать её не только как борьбу объединённых в военно-политические блоки государств, стремившихся разрешить таким способом возникшие между ними территориальные, колониальные, экономические противоречия, но и как столкновение двух моделей развития европейского общества, дальнейшее сосуществование которых в рамках одной цивилизационной системы оказалось невозможным. Первая модель, которую можно назвать западноевропейской (или либерально-демократической), была представлена Францией, Великобританией и США, вторая – центральноевропейская (или военно-авторитарная, консервативно-монархическая) – Германией и Австро-Венгрией. Другими словами, речь шла о том, какая общественно-политическая система – демократическая или имперская – определит вектор цивилизационного развития европейского социума. Фактически этот исторический спор – в несколько преобразованном виде – продолжился и в годы Второй мировой войны.

Таким образом, как представляется, война была одновременно и порождением, и проявлением глобального кризиса европейской цивилизации, который стал реальностью на рубеже XIX–XX вв. Более того, сама война, её результаты и последствия представляли собой глубокий цивилизационный кризис этого общества. Его ощущали и простые люди, и интеллектуалы. «Мы видим в каждой стране распад, ослабление внутренних уз, вызов основным принципам, упадок веры, ослабление надежд на те структуры, от которых в конечном итоге зависит существование цивилизованного общества» [Цит. по: 7, с. 178], – писал Уинстон Черчилль. А вот мнение известного немецкого писателя и мыслителя Эрнста Юнгера, участника Первой мировой: «Обдумываю, почему чувствовал себя после Первой ми-

ровой войны более растерянным, ослабленным, морально раздавленным, чем после Второй, хотя катастрофа последней была в сотни раз более ужасной. Наверно потому, что Первая взорвала наши самые глубокие начала, самый фундамент нашего тогдашнего бытия» [Цит. по: 11, s. 51]. Немецкий журналист Оскар Ференбах, много лет возглавлявший влиятельную газету «Штутгартер Цайтунг», свидетельствует: «Было даже ощущение, что причинённые ею раны никогда не заживут до конца. Почему? Да потому, что эта война не только отняла жизни миллионов людей, но и до основания разрушила государственные, общественные и политические структуры, а также основательно подорвала моральные устои» [9, с. 35]. Война, несомненно, была огромным потрясением для европейской морали [14, p. 308].

Первая мировая война в корне отличалась от всех предыдущих войн, причём не только невиданными масштабами, ожесточённостью военных действий, миллионными жертвами, но и своими последствиями, которые не ограничились обычными по окончании войн территориальными переделами, изменением границ, выплатой контрибуций и т. п. Итоги и последствия Первой мировой войны оказались чрезвычайно глубокими и далекоидущими, отразившимися практически на всех сторонах жизни западного общества. Остановимся только на тех из них, воздействие которых на базовые характеристики западного общества проявилось особенно рельефно и имело для него особое значение.

Во время войны в воюющих странах значительно сузилась сфера действия рыночных отношений и невиданных размеров достигло вмешательство государства в сферу производства и распределения, которое часто сопровождалось мерами внеэкономического принуждения. Следствием резкого возрастания роли государства в жизни общества стало разбухание государственного аппарата, многократное увеличение числа чиновников, управленцев, служащих, что, в свою очередь, чрезвычайно усилило их влияние на разработку и реализацию государственной политики. Такую смену роли государства в лице правительства и бюрократического аппарата некоторые историки не без оснований назвали «административной революцией» [См. подробнее: 4, с. 13 – 15].

Вмешательство государства в экономический процесс и сферу социальных отношений поставило под сомнение утвердившиеся в западном обществе принципы либерализма и буржуазной политической экономии. Вместе с тем государственное управление экономикой, элементы планирования, распределения ресурсов и т. п. имели

для правящих классов и побочный эффект, а именно: заметно усилили привлекательность социалистических идей, которые декларировали – в теоретическом плане – подобные принципы и раньше. Кроме того, длительная и жестокая война потребовала создания более эффективного механизма принятия государственных решений и оперативного руководства военно-политическими операциями, чем это могла обеспечить довоенная парламентская система. Поэтому одним из важнейших политических последствий войны стал кризис парламентаризма и либерализма как доктрины и политической практики. Он углублялся также из-за того, что большинство населения воюющих стран, возмущённое огромными жертвами и резким ухудшением своего материального положения во время войны, не без оснований ассоциировала их с теми политическими силами и институтами, которые несли ответственность за развязывание войны. К тому же позиции конституционно-представительных органов ослабли вследствие расширения полномочий исполнительной власти в лице правительств воюющих стран, которая всё чаще стремилась выступать от имени всего государства. Как известно, во время войны в воюющих государствах было сильно ограничено или вообще свёрнуто функционирование демократических институтов и норм, что, в свою очередь, создавало условия для появления такого феномена, как тоталитаризм.

Глубокое разочарование в традиционных – умеренных и элитарных по своей природе – институтах власти и формах конституционного правления классического либерального образца побуждало людей прибегать к прямым действиям, требовать прямой демократии, рождало стремление к созданию органов прямого народовластия. Эти настроения подпитывались и порождённым мировой войной потенциалом озлобленности и психологической готовностью немалого числа людей к разрешению возникших перед обществом проблем посредством радикальных методов, вплоть до насильственных [См. подробнее: 6, с. 109 – 113]. Об этом с тревогой писал уже упоминавшийся Ф. Нитти: «Микробы ненависти, которые отравили всю европейскую жизнь, понизили культурный уровень молодого поколения и отвлекли его энергию с пути творческих мыслей и стремлений. Ещё немного лет тому назад у молодёжи были благородные идеалы, теперь почти в каждой стране она проповедует идеалы насилия. Подрастающее поколение, воспитанное войной, преклоняется больше перед насилием, чем перед справедливостью. Среди миллионов погибших на войне были те, которые жили вели-

кими идеалами. Они верили, что сражаются за цивилизацию, они не знали и не могли предвидеть, что Европу наводнит дух варварства» [2, с. 139 – 140].

В результате либерально-демократические институты западной цивилизации стали мишенью для ожесточённых атак как справа (фашизм), так и слева (коммунизм). И хотя коммунисты и фашисты не менее яростно боролись друг с другом, всё же подлинная ненависть последних, по словам Осборна, «предназначалась либерально-демократическому парламентаризму – общественному строю, который, по их мнению, позволил слабым повелевать сильными» [3, с. 666]. Поэтому период между двумя мировыми войнами (1918 – 1939 гг.) стал временем не просто кризиса, но и почти повсеместного краха конституционного либерализма. До конца этого периода представительные собрания (парламенты) были распущены или лишены реальных полномочий в 17 из 27 европейских стран, и ещё пять прекратили существование в ходе начавшейся Второй мировой войны [3, с. 662]. Процесс разрушения западной цивилизации в межвоенное время происходил такими темпами, что от неё остались только отдельные островки – Великобритания, США, Канада, а общее число демократических стран в мире сократилось с 33-х в начале 1920-х гг. до 11-ти в начале 1940-х гг.

Обострившийся в результате войны кризис парламентаризма и либерализма происходил на фоне политической социализации широких слоёв населения, а расширение электората (в том числе за счёт предоставления избирательного права женщинам) стало заметно влиять на содержание и ход политической жизни. Война усилила процессы внутренней миграции и социальной мобильности населения, резко ослабила сословные различия, обусловила появление значительных маргинальных социальных групп, которые стали играть заметную и далеко неоднозначную роль в формировании политической атмосферы и морального состояния послевоенного общества.

Большие и неоднозначные изменения произошли в общественной морали, в настроениях и поведении людей [См. подробнее: 5, с. 62 – 70]. Ф. Нитти оценивал их однозначно негативно, когда писал, что «Европа не только лишена моральных устоев, но настолько далеко отброшена назад от Европы, каковой она была сто лет назад…, что не можешь даже понять, как стало возможно такое вырождение… Европа сделала шаг назад на пути цивилизации» [2, с. 15]. Не углубляясь в анализ проблемы: чего было больше в этих изменениях – позитивного или негативного, констатируем лишь очевидный факт – морально-

этические установки западного общества разительно отличались от таковых в довоенное время.

Война привела не только к невиданным человеческим жертвам и страданиям и огромным материальным потерям, но и разрушила одну из главных интеллектуальных основ, на которых, как считалось, зиждилась западная цивилизация на протяжении предшествующих четырёх столетий истории, – веру в могущество человеческого разума и основанную на ней веру в прогресс. После войны ощущение безысходности и даже отчаяния заменили наивную веру людей в дальнейший прогресс западной цивилизации. «Преобладающим ощущением межвоенных лет, выразившимся в большинстве значимых произведений культуры, было ощущение утраты системы координат» [3, с. 658 – 659], – справедливо заметил Роджер Осборн, автор интересного исследования, посвящённого западной цивилизации.

Среди многочисленных геополитических изменений, вызванных войной, одним из наиболее важных стал начавшийся упадок ведущей роли собственно европейской (которая была ядром западной) цивилизации, что стало явлением, безусловно, эпохального значения. Это резко ослабило позиции европоцентризма, определявшего направление цивилизационной эволюции мира в предыдущие несколько веков. Тот же Р. Осборн пишет: «Первая мировая положила конец вере европейских наций в своё богоданное превосходство и «естественный» прогресс; также она показала безосновательность присвоения ими морального права повелевать другими…» [3, с. 643]. Известный британский историк Джон Киган сформулировал этот тезис в нескольких словах: «Европа перестала существовать как центр мировой цивилизации» [1, с. 551].

После войны отмеченные явления в основном сохранились, что свидетельствовало об их не временном, порождённом чрезвычайными обстоятельствами, т. е. мировой войной, характере, а о закономерном, объективно обусловленном происхождении.

Итоги и последствия Первой мировой войны обусловили глубинные изменения фактически во всех компонентах тогдашнего общества и определили главные тенденции его развития, по крайней мере, в первой половине XX ст. Автор популярной книги по истории западной цивилизации Дж. Шпильфогель писал: «Первая мировая война была определяющим событием XX ст. Она разрушила довоенный экономический, социальный и политический строй Европы, в то время как её сомнительные результаты подготовили путь для ещё более разрушительной войны» [13, p. 886]. А известный американский дипломат Джордж Кеннан в своих мемуарах вообще пришёл к выводу,

что в контексте XX века Первую мировую вообще «нужно рассматривать, как рассматривают её многие думающие люди – в качестве «зародышевой» катастрофы этого столетия, которое в итоге привело западную цивилизацию к упадку» [Цит. по: 9, с. 40].

И последний, существенный момент. Первая мировая война и её последствия инициировали процессы, которые привели в середине XX века к существенной, а в ряде аспектов и сущностной трансформации западного общества (и капитализма как его социально-экономической составляющей). Всё это даёт основания рассматривать войну 1914 – 1918 гг. не просто как ещё невиданную до этого в истории, действительно мировую войну, но и как феномен цивилизационного значения.

Библиографические ссылки

1. *Киган Д.* Первая мировая война / Д. Киган. – М., 2002.

2. *Нитти Ф.* Вырождение Европы / Ф. Нитти. – Москва; Петроград, 1923.

3. *Осборн Р.* Цивилизация. Новая история Западного мира / Р. Осборн; пер. с англ. М. Колопотина. – М., 2008.

4. *Сич О.* Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.): навч. посіб. / О. Сич. – Чернівці, 2008.

5. *Сич О. І.* На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) / О. І. Сич // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2001. – № 4. – С. 62 – 70.

6. *Сыч А. И.* О некоторых социально-психологических последствиях первой мировой войны / А. И. Сыч // Вопросы истории. – 2001. – № 11 – 12. – С. 109–113.

7. *Уткин Ан.* Уинстон Черчилль / Ан. Уткин. – М., 2002.

8. *Уэллс Г.* Очерки истории цивилизации / Г. Уэллс. – М., 2004.

9. *Ференбах О.* Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века / О. Ференбах. – М., 2001.

10. *Шпенглер О.* Годы решений. Германия и всемирно-историческое развитие / О. Шпенглер. – Екатеринбург, 2007.

11. *Kałużyński Z.* Jak zaczął się wiek XX / Z. Kałużyński // Polityka. – № 15. – 1999. – 15 kwietnia.

12. *Rolland R.* Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914 – 1919 / R. Rolland // Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralgeschichte Europas in jener Zeit. Band I. Juli 1914 bis November 1915. – Berlin, 1983.

13. *Spielvogel J. J.* Western Civilization / J. J. Spielvogel. – Vol. 2. Since 1600. 3rd ed-n. – Minneapolis et al., 1997.

14. *Stearns P. N.* European Society in Upheaval. Social History Since 1800 / P. N. Stearns. – London, 1970.

Надійшла до редколегії 14.06.2014

УДК 94(47+57)«1914/1917»

В. В. Іваненко, В. Д. Мирончук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР У ГЕНЕЗИСІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Визначено значення російського фактора у генезисі Першої світової війни, з'ясовано роль царської дипломатії у підготовці та реалізації загарбницьких геополітичних планів Російської імперії.

Ключові слова: ***Росія, імперія, світова війна, дипломатія, геополітика, плани сторін, царський уряд.***

Определено значение российского фактора в генезисе Первой мировой войны, показана роль царской дипломатии в подготовке и реализации захватнических геополитических планов Российской империи.

Ключевые слова: ***Россия, империя, мировая война, дипломатия, геополитика, планы сторон, царское правительство.***

Es wird die Bedeutung des russischen Faktors in der Genese des Ersten Weltkrieges definiert und die Rolle der russischen Diplomatie bei der Vorbereitung und Durchsetzung der geopolitischen Eroberungspläne des Russischen Reiches beleuchtet.

Schlagwörter: ***Russland, Imperium, Weltkrieg, Diplomatie, Geopolitik, Pläne der (kriegsführenden) Seiten, Zarenregierung.***

The role of the Russian factor in genesis of World War I is determined. The role of Tsar's diplomacy in the preparation and realization of expansive geopolitical plans of the Russian Empire is examined. It is mentioned that the structure of the Russian Ministry of Foreign Affairs proved to be archaic in the conditions of diplomatic crisis at the beginning of the XX century, active allied relations between England and France and expanding of international ties. But changes that happened in the country also had great influence on this situation. Influential bourgeoisie and landlords had the intention not only to discuss the questions of foreign policy in Duma, but to determine the strategic course in the choice of Russian allies on the world arena.

Russia had 9 embassies, 17 missions and 1 diplomatic agency abroad in 1914. The authors analyze peculiarities of foreign policy, held by the ministers of foreign affairs in Russia – O. P. Izvolskiy (1906−1910), S. D. Sazonov (1910−1916) and B. V. Shturmer, and their later historiographic evaluations.

The Russian factor played a conspicuous role in the genesis of World War I. The Russian office of foreign policy evolved from being the direct executor of

Tsar's will according to the main law of Russian Empire to the coordination of some diplomatic actions with the State Council (Duma). On the basis of agreements of 1915 and 1916 with England and France the Russian office of foreign policy approved its right on Constantinople, Bosporus and Dardanelles. Russia reached this success at the cost of great bloodshed of Russian soldiers on the fields of World War I.

Keywords: ***Russia, empire, World War I, diplomacy, geopolitics, plans of the sides, Tsar`s government.***

Загальновідомо, що Перша світова війна, в орбіту якої було втягнуто 38 держав з населенням 1,5 млрд людей, стала закономірним наслідком зовнішньої політики великих держав на зламі XIX–XX ст., їхньої боротьби за нові колонії, сфери економічних і політичних інтересів. Передусім же війна була зумовлена гострими суперечностями між Німеччиною й Австро-Угорщиною, з одного боку, та Росією, Великою Британією і Францією – з іншого. Водночас кожна із цих країн мала свої національні інтереси та зовнішньополітичні цілі. Російська імперія, зокрема, прагнула зміцнити свій вплив на Чорному морі, захопити Константинополь і встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли. Це відкривало Росії шлях до подальшої експансії на Балкани, Близький Схід і в Середню Азію [24, с. 360, 363].

На боці Антанти виступили 12 країн, які мобілізували у свої збройні сили загалом 47 057 тис. чоловік. Армії Четверного союзу нараховували 26 300 тис. чоловік. Показово, що у тотальному збройному протистоянні під чужими для себе прапорами воювало близько 4 млн українських солдат і офіцерів [17, с. 21].

Події Першої світової війни, особливості її перебігу на українських землях отримали належне висвітлення у вітчизняній історіографії. Виокремимо праці О. П. Реєнта, О. В. Сердюка [25], Г. Ф. Турченко [28], О. М. Доніка [9], Н. І. Загребельної, І. А. Коляди [12], Л. М. Жванко [11] та ін. Натомість окремі питання потребують подальшого поглибленого вивчення, й насамперед зовнішньополітична складова війни, роль царської дипломатії у підготовці та реалізації загарбницьких геополітичних планів Російської імперії тощо. Побіжно, правда, ці сюжети згадуються у дослідженнях В. М. Литвина [17], Т. Поліщук [24], Г. П. Папакіна [23].

Помітний інтерес до історії світового збройного протистояння простежується у сучасній російській історіографії, чому сприяє діяльність Російської Асоціації істориків Першої світової війни, яка була започаткована у 1992 р. Її президент Є. Ю. Сергєєв – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту всес-

вітньої історії РАН. Серед видань, які вийшли під егідою Асоціації у 1994–2010 рр., привертають увагу праці самого Є. Ю. Сергєєва [27], В. К. Шацилло [29; 30], І. Б. Бєлової [1], Д. Ю. Козлова [15], колективні дослідження «Война и общество накануне Первой мировой войны» [5], «Первая мировая война. Документы и материалы» [20].

На жаль, зовнішньополітичний чинник, а саме – наскільки діяльність царської дипломатії відповідала вимогам часу, геополітичним намірам Російської імперії, поглядам Миколи II, платформі політичних партій напередодні і в період світової війни, все ще не знайшли всебічного висвітлення в науковій літературі. Своєрідним проривом став захист у 2011 р. докторської дисертації О. Г. Кострикової «Внешняя политика в общественном мнении России накануне Первой мировой войны 1908–1914 гг.» [16], але й вона не подолала до кінця існуючі прогалини.

Певною мірою торкнувся дипломатичного аспекту Першої світової війни, зокрема, участі в ній Сербії, Я. В. Вишняков у докторській дисертації «Влияние военного фактора на государственное развитие Сербии начала XX века», яка була захищена в Московському державному інституті міжнародних відносин у 2014 р. [3]. У квітні 2014 р. напрям «Таємна і особиста дипломатія Першої світової війни» став предметом обговорення під час проведення Всеросійської науково-практичної конференції «Первая мировая война: проблемы политики и дипломатии великих держав» (м. Кіров).

Нагальним залишається завдання розширення джерельної бази дослідження, в тому числі за рахунок більш широкого залучення мемуарної літератури, і не тільки спогадів С. Д. Сазонова [26], П. М. Мілюкова [19], О. О. Ігнатьєва [14], але й М. Палеолога [21; 22], Дж. Б'юкенена [2] та ін.

Аналізуючи значення російського фактора у генезисі Першої світової війни, варто щонайперше визначитись із самим поняттям «дипломатична діяльність». Можна цілком погодитися з точкою зору англійського дослідника В. В. Готліба, що «незважаючи на незаперечний вплив особистісного елементу, вона не є продуктом або доброї волі, або злих намірів, помилкових, або ж вдалих дій окремих особистостей, чи держав». На його переконання, дипломатична діяльність «є результатом об'єктивних причин, міжнародної гри сил, разом із такими чинниками, як національна історія й традиції, внутрішня політика, стратегія, суспільна думка і, перш за все, соціальна та економічна структура в цілому» [6, с. 18].

У цьому контексті доречним є і питання, наскільки дипломатична служба Російської імперії відповідала вимогам часу. В умовах дипломатичних криз початку XX ст., певної активізації союзницьких відносин з Англією та Францією, розширення міжнародних зв'язків у цілому структура МЗС Росії виявилася досить архаїчною. Згідно з Основним законом держави керівництво зовнішньою політикою покладалося на імператора. Безпосереднім виконавцем волі царя виступав міністр закордонних справ і підлеглі йому чиновники відомства. Державна дума не мала права за власною ініціативою розглядати зовнішньополітичні питання. Проте зміни, які відбувалися у країні, не могли не вплинути на цю ситуацію. Впливові буржуазно-поміщицькі кола мали намір не тільки обговорювати питання зовнішньої політики, але й визначати стратегічний курс у виборі союзників Росії на світовій арені.

У червні 1914 р. було затверджено нове положення про МЗС Росії, за яким поточні справи зосереджувалися в т. зв. політичних відділах. Перший відділ опікувався відносинами з країнами Західної Європи, Америки і частково Африки. Другий, третій і четвертий відділи відповідали за взаємини із Балканами та азіатськими країнами. Дипломатичні установи поділялися на посольства, місії, міністр-резидентства та дипломатичні агентства. На 1914 р. Росія мала за кордоном дев'ять посольств, 37 місій та одне дипагентство. Однак започатковані реформи не набули статусу закону, вочевидь, через обставини військового часу [7, с. 311–312].

Зауважимо принагідно, що напередодні і під час Першої світової війни Державна дума з дозволу царя нерідко обговорювала зовнішньополітичні питання. На думку історика О. Г. Кострикової, це пояснювалося, з одного боку, потребою уряду Росії, особливо в добу гострих міжнародних конфліктів, демонструвати перед Європою єдність влади та суспільства. З іншого боку, впливові кола, передусім російська буржуазія, використовували думську трибуну і пресу, щоб отримати доступ до прийняття зовнішньополітичних рішень [16, с. 14].

Нагадаємо, що міністрами закордонних справ Російської імперії в цей час були, відповідно, О. П. Ізвольський (1906–1910 рр.) та С. Д. Сазонов (1910–1916 рр.), невеликий термін – Б. В. Штюрмер, який одночасно був головою царського уряду.

У дипломатичному словнику, який був виданий ще в радянський період, вказувалося, що О. П. Ізвольський був безпосередньо причетний до російсько-англійської угоди 1907 р., російсько-японського

договору 1907 р., австро-російської угоди 1908 р. У 1910–1917 рр. він – посол Російської імперії у Франції [7, с. 165].

Більш розгорнутою є інформація про діяльність С. Д. Сазонова. Зазначалося, зокрема, що напередодні Першої світової війни він намагався зміцнити Антанту і розвинути її взаємини з Росією, розумів неминучість військового конфлікту. У 1914–1916 рр. вів переговори з Великою Британією та Францією щодо спільних зусиль у війні та умовах повоєнного світу, брав активну участь у підготовці англо-французької угоди 1915 р., що передбачала передачу Росії чорноморських проток. У січні 1917 р. його призначили послом в Англії [8, с. 7].

Цікавою, на наш погляд, є характеристика, яку дав царським дипломатам відомий російський історик, лідер партії кадетів П. М. Мілюков. В його «Воспоминаниях» йшлося, наприклад, що «… всем своим обликом Извольский напоминал культурного русского «барина» с показными, положительными и отрицательными чертами этого типа». П. М. Мілюков вважав, що міністр не захистив інтереси імперії на Балканах під час кризи 1908–1909 рр., не урахував тодішньої слабкості Росії, хоча визнавав, що О. П. Ізвольський проводив «не свою особисту політику, а політику імператора», який, образно кажучи, «денно и нічно» мріяв про встановлення контролю над чорноморськими протоками і Константинополем. 30 серпня 1916 р. Микола II недвозначно висловився з приводу майбутньої долі Туреччини: «її місце не в Європі» [19, с. 305–306].

П. М. Мілюков передбачав, що відправним пунктом для наступника О. П. Ізвольського – С. Д. Сазонова стане підготовка до реваншу «дипломатичної Цусіми» 1908–1909 рр. Це був проект, спрямований на те, щоб «об'єднати слов'янські народності в одну «федерацію» за участю Туреччини й тим самим паралізувати Австрію». У підсумку, за словами кадетського лідера, «план Ізвольського не тільки не здійснився, а й перетворився на свою протилежність, оскільки той думав створити балканську федерацію за участю Туреччини як противагу Австро-Угорщині, а балканці виступали проти Туреччини, як свого запеклого ворога» [19, с. 347–348].

Між тим, розвиток подій спонукав як керівників, так і чиновників МЗС підтримувати ділові контакти з думською більшістю. Адже Дума затверджувала бюджет міністерства і його законодавчі ініціативи. З дозволу царя міністри закордонних справ О. П. Ізвольський та С. Д. Сазонов нерідко ініціювали зовнішньополітичні дебати в Думі. Робота в думських комісіях зближувала позиції працівників МЗС та представників торговельно-промислової буржуазії.

Говорячи про значення російського фактора у генезисі Першої світової війни, варто звернутися до подій Балканських війн 1912–1913 рр. Слушною є точка зору дослідниці Ю. В. Луньової, що їх не слід розглядати лише в руслі підготовки європейських держав до війни, бо балканський конфлікт був самостійним проявом кризи міжнародних відносин. Росія ж «поверталася» до європейської політики після поразки у війні з Японією, сподіваючись таким чином створити своєрідний «пояс безпеки» на Балканському півострові [18, с. 78].

Під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. і Балканських війн суспільна думка Росії висловлювалася за активну підтримку слов'янських народів на Балканському півострові, і це підштовхувало уряд на не завжди логічний шлях у взаєминах з європейськими країнами.

Дослідниця О. Г. Кострікова переконана, що саме під час Балканських війн 1912–1913 рр. відбувся злам у настроях частини російського суспільства, коли була пройдена межа, за якою загроза світової війни вже не здавалася катастрофічною. Слово «війна» легко виголошувалося на патріотичних маніфестаціях, обговорювалося у пресі. Навіть кадети у питанні щодо проток висловили готовність йти до кінця. Проте, керівництво МЗС в цей період виявляло надзвичайну обережність і не відповідало на занадто гарячі суспільні заклики [16, с. 16].

Зрештою якраз Балканам довелося стати тим епіцентром суперечностей, де була розв'язана Перша світова війна. Загальновідомо, що 15 червня 1914 р. у Сараєво було вбито спадкоємця австро-угорського престолу ерц-герцога Франца Фердінанда. Російський посол у Лондоні О. К. Бенкендорф пророче написав у листі С. Д. Сазонову: «Какая ужасная трагедия произошла в Сараеве. Бесспорно, что в ее основе лежит расовая ненависть. Несчастье в том, что повторится вечная ошибка возложения на всю расу ответственности за преступление того или иного отдельного человека» [4, с. 53–54]. 15 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, яка надалі й перетворилася на світовий збройний конфлікт.

Прологом до вступу Російської імперії у війну стало проголошення 18 липня 1914 р. загальної мобілізації. Імператриця-мати Марія Федорівна, отримавши звістку про розпорядження свого сина, надіслала йому коротенького листа, в якому застерегла: «Подумай о Боге! Мать» [19]. 21 липня 1914 р. Німеччина оголосила війну Російській імперії.

На прийняття Миколою II рішення про загальну мобілізацію, що, по суті, означало розв'язання війни, особисто вплинув міністр закор-

донних справ С. Д. Сазонов. У своїх «Воспоминаниях» він наводить такі поради цареві: «Нам войны не избежать», капітуляції «Россия никогда не простила бы Государю и покрыла бы срамом доброе имя русского народа» [26, с. 246]. Згодом Микола ІІ у розмові з бароном М. О. Таубе, яка відбулася 28 грудня 1914 р., зауважив: «Меня заставили ввязаться в эту ужасную войну» [26, с. 390].

Якою бачили світову війну в Європі? Схоже, навіть після початку військових дій настрої мало змінилися. Патріотично налаштовані кола з антантівських країн, приміром, проводжали на фронт своїх солдатів, розраховуючи на швидку перемогу й очікуючи побачити переможців вдома ще до Різдва. «Війна з Німеччиною була прийнята з ентузіазмом – всі вважали, що винні «німці», про Австро-Угорщину згадували мало і загострення в цей бік не відчувалося», – констатував історик С. П. Мельгунов [4, с. 53].

Викликають інтерес рефлексії П. П. Скоропадського щодо світової війни, в якій він брав особисту участь від самого початку і майже до кінця. Дослідник Г. П. Папакін, який проаналізував його приватне листування у 1914–1917 рр., стверджує, що погляди генерала на війну, її характер, тривалість, спрямованість та можливі наслідки, не були сталими, змінюючись упродовж трьох років фронтового життя. Так, 14 липня 1914 р. генерал писав дружині: «Ми, хто пролив стільки крові за ту ж таки Сербію, не можемо залишатися байдужими спостерігачами, коли та сама Сербія буде поглинена Австрією. Як наслідок, хвала Богові, різка, рішуча відсіч» [23, с. 82–83]. У 1915 р. майбутній останній гетьман України повідомляв дружині про «безлад в тилу», «загальне розкрадання», «суцільну говорильню», наголошуючи: «… внутрішній стан Росії надзвичайно мене турбує. Дай Боже, щоб я помилився» [23, с. 82–84].

Характеристика російського фактора у генезисі Першої світової війни була б не повною без з’ясування питання про те, яку роль відводили Росії у спільній боротьбі з ворогом наші союзники, як оцінювали вони зусилля російської дипломатії, перспективи повоєнного облаштування світу. Західні дипломати М. Палеолог, Дж. Б’юкенен, скажімо, віддавали належне внеску російських збройних сил, чітко усвідомлюючи, що внаслідок переможної війни Російська імперія буде намагатися отримати «ключі від власного дому», а саме – контроль над протоками Босфор та Дарданелли. А це і було, як уже зазначалося, однією із ключових її задач у війні.

Заслуговує на увагу оцінка діяльності послів Франції та Великої Британії, зафіксована в радянській історіографії. У монографії

Ф. Г. Зуєва, зокрема, стверджувалося, що М. Палеолог, який представляв Францію в Росії (1914–1917 рр.), «докладав зусилля у зміцненні франко-російського союзу, брав участь в укладенні таємної англо-франко-російської угоди 1915 р. щодо проток і в перемовинах про приєднання Росії до угоди Сайкса-Піко» [13, с. 332]. Про Дж. Б'юкенена, посла Великої Британії (1910–1918 рр.), у «Дипломатичному словнику» (1984 р.) лаконічно повідомлялося, що дипломат мав зв'язки з кадетами та октябристами [7, с. 165].

Змушуючи Росію зосереджувати воєнні зусилля проти Німеччини та Австро-Угорщини, правлячі кола Англії та Франції, її дипломати намагалися зміцнити позиції своїх країн на Близькому Сході, особливо щодо контролю проток. З цією метою 25 лютого 1915 р. англо-французький флот провів Дарданелльську операцію, що викликала протест царської дипломатії. С. Д. Сазонов 4 березня 1915 р. заявив: «Ход последних событий приводит к мысли, что вопрос по Константинополю и проливах должен быть разрешен окончательно и сообразно вековым стремлениям России» [26, с. 75].

Уряди Англії та Франції, украй зацікавлені в активнішому залученні російської армії до війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а також враховуючи готовність царизму визнати їх геополітичні інтереси в Туреччині та інших регіонах, погодилися задовольнити вимоги Росії стосовно проток і Константинополя. 12 березня 1915 р. між Росією та Англією була досягнута домовленість, до якої згодом приєдналася і Франція. Згідно з цією угодою, Росія мала отримати контроль над протоками та Константинополем [26, с. 75].

26 квітня 1916 р. було підписано російсько-французьку угоду, яку пізніше підтримала й Англія, щодо розмежувань взаємних територіальних зазіхань на азійську частину Туреччини, а 9 і 16 травня – угоду між Англією та Францією з того ж питання. Останні угоди увійшли в історію під назвою «угод Сайкс-Піко» (від імені англійського та французького дипломатів, які вели переговори) [13, с. 77].

Примітний штрих: уряди держав Антанти з недовірою відносилися один до одного. Напевно, це й спонукало царську Росію, Англію і Францію підписати ще 5 вересня 1914 р. спеціальний договір, за яким вони брали на себе зобов'язання не укладати сепаратних угод й не висувати власних умов без попередньої згоди сторін.

У той же час, як засвідчують документальні джерела, у 1914–1917 рр. ініціативи в налагодженні контактів з метою укладення се-

паратного миру надходили здебільшого від Центральних держав, тоді як подібні спроби з боку Антанти, зокрема Російської імперії, були епізодичними. Обвинувачення ж Миколи II та імператриці з боку П. М. Мілюкова у таких намірах виглядають, за великим рахунком, не логічними. У даному випадку не можна не погодитися з М. Палеологом, який не сумнівався в патріотизмі російської імператриці: «Она любит Россию горячей любовью. И как не быть ей привязанной к этой усыновившей ее родине, которая для нее резюмирует и олицетворяет все ее интересы женщины, супруги, государыни, матери» [21, с. 145].

Безперечно, країнам Антанти теж конче був потрібен мир. Об'єктивно і Франція, і Росія, і Бельгія, територія якої майже цілком була окупована німецькими військами, були зацікавлені в мирі: господарський стан, виснаження людських ресурсів, страйковий і антивоєнний рухи, відсутність стійкого успіху на фронтах сприяли настроям до укладання миру. Однак ця тенденція не реалізовувалася внаслідок того, що наміри щодо продовження війни до остаточної перемоги в правлячих колах країн Антанти були сильнішими. Бажання задовольнити анексіоністські програми внаслідок тотального розгрому Німеччини брали гору над прагненнями до миру.

У лютому 1917 р. у Петрограді відбулася революція. Микола II 2 березня зрікся престолу, було створено Тимчасовий уряд. Так закінчилася історія правління династії Романових. Міністром закордонних справ став П. М. Мілюков, який підтримав ідею продовження війни до остаточної перемоги, сподіваючися на виконання союзниками своїх зобов'язань щодо геополітичних зазіхань Російської імперії.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок про те, що російський фактор відіграв помітну роль у генезисі Першої світової війни. Російське зовнішньополітичне відомство пройшло шлях від безпосереднього виконавця волі царя за Основним законом Російської імперії до узгодження певних дипломатичних акцій з Державною думою. Міністри О. П. Ізвольський та С. Д. Сазонов у 1908 – 1916 рр. нерідко виступали в Думі, пропонуючи ті чи інші зовнішньополітичні кроки. І хоч Дума формально не мала права щодо власної ініціативи в цих питаннях, впливові буржуазно-поміщицькі кола прагнули у такий спосіб не тільки обговорювати їх, але й фактично визначати стратегічний курс у виборі союзників Росії на світовій арені. У свою чергу, структура дипломатичної служби Російської імперії виявилася архаїчною. Її реформа, яка розпочалася у

1914 р., тривала до Лютневої революції 1917 р. Разом із тим зовнішньополітичному відомству вдалося на підставі угод 1915 – 1916 рр. з Англією та Францією підтвердити своє «право» на Константинополь та протоки Босфор і Дарданелли. Щоправда, ці «успіхи» були досягнуті великою кров'ю російських вояків на полях Першої світової війни.

Бібліографічні посилання

1. *Белова И. Б.* Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. / И. Б. Белова. – М. : АИРО XXI, 2011 – 228 с.

2. *Бьюкенен Дж.* Мемуары дипломата / Дж. Бьюкинен. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 342 с.

3. *Вишняков Я. В.* Влияние военного фактора на государственное развитие Сербии начала XX века : автореф. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.03. «Новая и новейшая история»/ Я. В. Вишняков. – М., 2014. – 24 с.

4. *Вишняков Я. В.* Сербия в начале Первой мировой войны: 1914–1915 годы / Я. В. Вишняков // Новая и новейшая история. – М., 2013. – № 2. – С. 53–65.

5. Война и общество в XX в. Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В. А. Золотарев; отв. ред. С. Ю. Листиков. – М. : Наука, 2008. – 686 с.

6. *Готлиб В. В.* Тайная дипломатия во время Первой мировой войны / В. В. Готлиб. – М.: Изд-во соц.-пол. л-ры, 1960. – 603 с.

7. Дипломатический словарь : в 3 т. – Т. 1. – М. : Наука, 1984. – 423 с.

8. Дипломатический словарь : в 3 т. Т. II. – М. : Наука, 1985. – 503 с.; Т. III. – М. : Наука, 1986. – 750 с.

9. *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню України у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 156–159.

10. *Евдокимова Н. П.* Между Востоком и Западом. Проблема сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. / Н. П. Евдокимова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1985. – 166 с.

11. *Жванко Л.* Біженство Першої світової війни. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Л. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 359 с.

12. Загребельна Н. І. Велика війна: Українство і благодійність 1914–1917 рр. / Н. І. Загребельна, І. А. Коляда. – К. : НПУ 2006. – 194 с.

13. *Зуев Ф. Г.* Международные отношения накануне и в годы Первой мировой войны / Ф. Г. Зуев. – М., 1956. – 88 с.

14. *Игнатьев А. А.* 50 лет в строю / А. А. Игнатьев. – Рига : Латгосиздат, 1949. – 266 с.

15. *Козлов Д. Ю.* «Странная война» в Черном море (август-октябрь 1914 года) / Д. Ю. Козлов. – М.: Квадрига, 2009. – 228 с.

16. *Кострикова Е. Г.* Внешняя политика в общественном мнении России накануне Первой мировой войны 1908–1914 гг.: автореф. на соиск. ученой степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Е. Г. Кострикова. – М., 2011. – 30 с. [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/vneshnyaya-politika-v-obschestvennom-mnenii-rossii-nakanune-pervoi-mirovoi-voiny-1908-1914-

17. *Литвин В. М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 486 с.

18. *Лунева Ю. В.* Балканские войны 1912-1913 гг. и европейские державы / Ю. В. Лунева // Новая и новейшая история. – М., 2012. – № 1. – С. 78–91.

19. *Милюков П. Н.* Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1991. – 528 с.

20. Мировые войны XX века : в 4 кн. – Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. – М., 2002. – 581 с.

21. *Палеолог М.* Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 240 с.

22. *Палеолог М.* Царская Россия накануне революции / М. Палеолог. – М. : Новости, 1991. – 652 с.

23. *Папакін Г. П.* Перша світова війна в рефлексії П. Скоропадського (за матеріалами приватного листування) / Г. П. Папакін // Український історичний журнал. – К., 2013. – № 3. – С. 80–97.

24. *Поліщук Т.* Історія Росії XIX – початку XX століття / Т. Поліщук. – Л.: Паіс, 2008. – 398 с.

25. *Реєнт О. П.* Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.

26. *Сазонов С. Д.* Воспоминания С. Д. Сазонов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 398 с.

27. *Сергеев Е. Ю.* Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии Е. Ю. Сергеев. – М. : Изд-во Т-ва науч. изданий КМК, 2012. – 454 с.

28. *Турченко Г. Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.

29. *Шацилло В. К.* Последняя война царской России / В. К. Шацилло. – М. : ЭКСМО, 2010. – 352 с.

30. *Шацилло В. К.* Первая мировая война 1914–1918. Факты и документы В. К. Шацилло. – М. : Олма-пресс, 2003. – 480 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2014

УДК 94(470+571) «1900/1917»(092)

R. Nachtigal

Historisches Seminar Albert-Ludwigs-Universität

MILITARY HEROIZATION IN THE EPOCH OF WWI: THE RUSSIAN CASE OF FIELD MARSHAL-GENERALISSIMO SUVOROV IN A COMPARATIVE PERSPECTIVE, 1900–1917

Розкрито образ О. Суворова, створений російською державною та військовою пропагандою перед Першою світовою війною та після її початку. Проаналізовано вплив цих заходів на патріотизм солдатів.
Ключові слова: ***О. Суворов, героїзація, Перша світова війна, полк.***

Раскрыт образ О. Суворова, созданный российской государственной и военной пропагандой перед Первой мировой войной и после ее начала. Проанализовано влияние этих мер на патриотизм солдат.
Ключевые слова: ***О. Суворов, героизация, Первая мировая война, полк.***

Das Bild A. Suvorovs, wie es von der staatlichen und militärischen Propaganda Russlands vor und während des Ersten Weltkriegs geschaffen wurde, wird untersucht. Analysiert wird der Einfluss dieser Massnahmen auf den Patriotismus der Soldaten.
Schlagwörter: ***A. Suvorov, Heroisierung, Erster Weltkrieg, Regiment.***

The article is devoted to commemoration of A. Suvorov in the Russian empire on the eve of World War I. The author tells about the tradition to erect monuments to the heroes of war, particularly to especially successful military leaders, starting since Katherine II. The exceptionality of the Suvorov monuments in Petersburg is stressed – they were unique both in technique of production, and in place of erection.

The Commission work about memorialize Suvorov, which among other things collected relicts, related to the European campaign of the military leader in Switzerland, are described. The short history of the Suvorov museum is represented.

The author analyses how accents in the image of the commander changed during the Russo-Japanese War, and noted the phenomenon – the places of battles under Suvorov`s command were added to the names of Russian regiments.

The author also shows how the image of A. Suvorov was used in «military pedagogy» to rise patriotism of illiterate masses of soldiers directly during World War I. The author dwells on the fact that the heroes-military leaders from the Russian past overshadowed contemporary heroes, what can be clearly seen at

the example of general A. Brusilov. Despite recognitions of his merits both by antagonists and allies of Russia, he was not elevated to the rank of marshal, and the battle, which foreign reporters called «Brusilov Offensive», in his native land was called «summer offensive».

The author emphasizes the artificiality of the images of military leaders, created to rise the fighting spirit of soldiers on the battlefields of World War I. These manipulations with perception of historical past, when Russian society rejected the war and didn't understand it, could not successfully prevent the revolutionary events of 1917.

Keywords: ***A. Suvorov, Heroization, World War I, Regiment.***

In terms of cultural studies, the epoch before World War I had been characterized by historism in the arts and in the intellectual self-understanding of the European nations. In the decades preceding the war most nations went through a long period of peace, full of social improvements, relative political stability, a rising standard of life and cultural blossoming. This offered opportunities of self-assertion and retrospection. Military conflicts happened almost exclusively on foreign continents or on the edge of Europe. Whereas around the turn of the century a rearmament race started with the latest machinery of mass destruction, in some countries existed or evolved a «heroizing military historism» which was retrospective, nationalist and patriotic. According to the German philosopher Friedrich Nietzsche, in his «Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben» «Uses and Disadvantages of History for Life» («О пользе и вреде истории для жизни»)[1] this attitude towards one's own heroic national past was «archivic» as well as monumental («archivarisch und monumentalisch»), but it lacked a critical attitude to the objects of heroization. Germany as a technically highly developed country was a leading exponent of this attitude towards her heroic past. The memory of a short and victorious war against France in 1870/71 was kept alive by the «Day of Sedan» commemorating a German victory over the French army,

---

[*] Предстоящая статья является исследовательским трудом крупного исследовательского центра SFB 948 Helden – Heroisierungen – Heroismen. Transformationen und Konjunkturen von der Antike bis zur Moderne (Герои – Героизации – Героизмы. Трансформации и конюнктуры с античности до современности) Университета им. Альберта-Людвига, Фрайбург/Германия (www.sfb948.uni-freiburg.de), отдельный проект «Национальный герой, народный герой. Александр Суворов и Емельян Пугачев с XVIII до раннего XX века».

[1] Published in 1874 in a collection of essays under the title «Untimely thoughts»/ «Несвоевременные размышления».

by monuments of victory, war memorials, unions of war veterans, and, most presently, in street names.[2]

However, the great generals of Germany's wars of the 19th century were not pronouncedly heroized,[3] other than in Russia.

Militarily less victorious Austria-Hungary similarly looked back to her earlier military glory in street names, regiments of ancient traditions and, foremost, in gigantic iron monuments of the architectonic ensemble of Vienna's Ringstrasse. There, on their high horses, rode Prince Eugene of Savoy (1663–1736), Archduke Charles (1771–1847), Prince Schwarzenberg (1771–1820), Field Marshal Radetzky (1766–1858) and, apart from the Ringstrasse, Archduke Albrecht (1817–1895). For Admiral Tegetthoff (1827–1871) a monument on a high column on the prominent Praterstern square was erected in 1896. Contrary to the Romanov dynasty in Russia, Habsburg rulers were much less highlighted by monuments in Austria when referring to the empire's military fame. In Russia monuments of the tsars had a standing tradition since Catherine II, and in quantity these monuments definitely ranged over such for victorious, distinguished military heroes.

This notwithstanding, the tsarist empire did practice heroization of its military leaders, with Peter the Great as the forefather of this tradition. In 1801 this tradition was the first time extended to monuments for two Russian field marshals, Count Peter Rumyantsov (1725–1796) and Alexander Suvorov Prince Italiyskiy (1730–1800). Either of them received a monument on Petersburg's Field of Mars: Rumyantsov was dedicated an obelisk which later was transferred to a site on Vassili-Island. For Suvorov, however, a figurative monument in life size was erected presenting him as the God Mars. It was only the third figurative monument in Russia: the two other were monuments for Peter the Great (by Catherine II and her son Paul I). Generals of the Catherine epoch followed next during the time of Nicolas I. Successful generals of the more recent past continued the tradition since the second half of the 19th century: Nakhimov, Skobelev, Kaufman-Turkestansky, Admiral Makarov and the Grandduke

---

[2] Though this was not a cause which in 1914 made Germans particularly prone to war. Cf. Jörn Leonhard: Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs. –München, 2014. – P. 77–79 on «military culture» in Germany.

[3] With the exception of street names for Blücher, Moltke and a few other generals of the Franco-German war. Presumably, after 1871 Helmut von Moltke (the Elder, 1800–1891) enjoyed most of the monuments erected for generals in Germany, though few on a horse: de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Moltkedenkmäler.

Nikolai Nikolayevich the Elder.[4] At the turn of the century Russian medieval heroes like Alexander Nevsky, Yermak and Minin-Pozharsky had become cloudily legendary and rather stood apart in this genealogy, though public monuments had been erected for them since the rule of Nicolas I. Most of the generals of the time of Catherine and the Patriotic War of 1812 equally tended to remain marginal in the public sphere, though there were monuments for some of them: Rumyantsov, Potemkin, Kutuzov and Barclay de Tolly.[5] We should not be deceived by the highlighting of the generals of the Patriotic War in present Russia. This is owing to the recent anniversary of that war, which is reflected in an overabundance of publications dedicated to them. Russian book stores are full of them. Similarly, it is eye-catching that figurative monuments for patriotic military heroes have increasingly been erected in Russia during the past 15 years or so.

And still, late in the 19th century, Russia remembered a feat of Russian troops which had taken place a hundred of years ago under the leadership of Alexander Suvorov. Until now Suvorov is perceived as a great general who according to tradition never lost a battle and therefore still nowadays is equalled with Alexander the Great, who counts for the most successful military leader in world history.

Suvorov's name is connected with famous victories in Russia's wars with the Ottoman Empire (Focsani, Rymnic, Ismail) on the lower Danube, and against the Poles at Cracow and Warsaw. But not these or the 100th anniversary of his death in 1800 made for an exemplary heroic memoriza-

---

[4] In a new heroization wave of Russian military leaders, successful generals of the 18th century received busts instead of monuments, a process beginning around 1890. Rossijskij Gosudarstvennyj Voenno-istoričeskij archiv (further: RGVIA) F. 401 op. 5 d. 46. Busts were to be erected in non- or semi-public places like the Main Staff building, other military institutions like cadet schools or Romanov residences: Sheremetev, Menshikov, Potemkin, Rumyantsov, Suvorov and Kutuzov. The file displays a hierarchy of military heroism, with both the latter field marshals leading!

[5] For Potemkin a monument was erected in 1836 in Kherson (removed in 1927). Figurative monuments for Kutuzov and Barclay were erected in front of Kazan Cathedral in St. Petersburg a year later. The generals of the Catherine time were included in the lower tier of the monument for Catherine the Great on Petersburg's Nevsky Prospect, inaugurated in 1873 («Katya and her Lovers»). The only great general of the Patriotic War who during tsarism was not awarded a figurative monument is Bagration. However, he was included in the lower tier of the Novgorod monument «Tysjačeletie Rossii», which displays all national heroes of Russia's past, including non-military. The monument was unveiled in September 1862.

tion of him. And possibly, it even weren't his similarly remembered victories in Northern Italy against the French revolutionary armies, for which he earned his eternal fame. In 1799, Suvorov and the Russians were celebrated by the ancient conservative powers in Europe as «liberators», as wardens of the Christian faith and its values. But what earned both of them international reputation was the legendary crossing of the Swiss Alps during the autumn of that year. Ordered to return home by Paul I, Suvorov was not received by his Tsar and soon died in Petersburg.

However, his heroization started directly during these events, with his elevation to generalissimo in November 1799 and, much more, by the award of the agnomen "Prince Italiiskiy" (August) by his tsar only months before his death. In 1801 Tsar Alexander I saw to the erection of the Suvorov monument on Petersburg's Field of Mars, a parade ground in front of the barracks of the Pavlov Guards' regiment. Until now the monument alluding to antiquity is situated there. It was the first monument in Russia dedicated to a national hero not belonging to the ruling dynasty. Moreover, it was initiated still at Suvorov's lifetime by Paul I, who owing to his flickering attitude towards the successful general disfavoured Suvorov in the last months of the hero's life.

After that Suvorov partially fell into oblivion, because of new heroes of the Patriotic War 1812–1815 and its long-lasting consequences dragging well into the time of Nicolas I (1796–1855). Russian officers of the general staff («genshtabisty»), however, honoured his tactics of «bayonets before bullets» and ruthless attack, as described in Suvorov's «Science to be victorious». They cherished this 18th century tactics until well over the Crimean War on, indeed with due results, fatal as they were: The introduction of the needle gun brought a higher rate of fire and increased the fire power not only by the rate, but also by its spatial range. Russian authors published biographies and anecdotes on him all over the 19th century. Thus, Suvorov's fame ever lurked like a shadow behind Russia's recent warlike history.

But around 1900 Suvorov had his public revival. Already in 1892 Russian officials of the Foreign Ministry started to bother about the physical state of memorial monuments, mostly plates, of Suvorov's trail in Switzerland, which had been erected over the 19th century.[6] In September 1898 in addition to renewed memorials along Suvorov's trail in the Swiss Alps,

[6] RGVIA F. 401 op. 5 d. 50. One of the first commemorative monuments had been sculptured into the rock at the St. Gotthard Hospice in 1806 (l. 6). In 1893 the Russian Main Staff decided to erect the large cross at the Devil's Bridge, which in 1894–1898 was sculptured there into the rock (ibid. ll. 17).

a huge memorial cross was unveiled close to the Devil's Bridge (Čortov most) in the Schöllenenschlucht (Andermatt/St. Gotthard). In spring 1900 the wooden village church of Konchanskoye, the place in Novgorod province of Suvorov's property, to which Suvorov had been exiled by Tsar Paul in 1797, was triumphantly transferred to Petersburg's Preobrazhensky place and inaugurated by a festive service.[7] Besides, the 12th February 1900 (old style) was commemorated as «Suvorov's day».

Next to this event, Suvorov became the only Russian general to whose memory a whole museum was dedicated: from 1901 until 1904 it was built in the rear of the Tauric Gardens in Petersburg, in the prominent vicinity to the Preobrazhensky Guards' Regiment. The decision for the construction of the museum was taken in March 1898 by the Russian government which ordered the foundation of the *Komissiya po uvekovečeniyu pamyati Suvorova* by the Main Staff (Glavnyi štab).[8] The «Suvorovskaya komissiya» collected money from army units, officers and soldiers as well as from private persons, but it needed three years just to find a suitable place for the museum in the capital. It took another three years for the completion of the building.

To a great deal the museum was filled with items which a Russian scientist and high ranking civil servant had collected for many years on the traces of Suvorov's Swiss campaign. From the 1890ies Imperial Court Councillor Vasilii Engelhardt (1828–1915) had seen for the installation of memorial plates on houses, passes and roads along the Russian army's trail in Eastern Switzerland in 1799.[9] His research for archival sources and relics took almost two decades, and it eventually was graciously received by the museum whose founding committee was composed by members of the general staff's academy.[10] In November 1904 the museum was inaugurated by the tsar, but only in 1911 it had eventually been furnished with objects of relics and art. In comparison, contributions of relics from the museum of the Nicolas General Staff Academy and the Artillery Museum of Petersburg, which had collected some items in earlier decades, tend-

[7] Suvorov v slove pastyrej cerkvi. Čistyj dochod postupit' v pol'zu Suvorovskogo muzeja. St. Peterburg 1900.

[8] A short history in www.asninfo/ru/magazine/138/uroki-istorii-i-tekushchiy-moment.

[9] Dubjago, I. A. Ju. A. Nefel'ev: Vasilij Pavlovič Engel'gardt (1828–1915) I. A. Dubjago. – Kazan', Izd. Kazanskogo gosud. universiteta, 2008.

[10] GARF F. 1824 Ličnyj fond Engel'gard(t), Vasilii Pavlovič. However, the genshtabisty disapproved of Engelhardt's collection work since he was interested only in Suvorov's crossing the Alps and not in his victories in Northern Italy.

ed to be smaller in amount.[11] However, the Academy had early started the search of old portrait paintings. All of these activities bore the character of religious adoration of relics and may well be called acts of heroization.

During that decade some events took place in Russia which should have opened a critical view on Suvorov and his tactics, in particular to Russia's military leadership.[12] The earlier chief of the Nicolas General Staff Academy and lecturer of tactics, Mikhail Dragomirov (1830–1905), a stout admirer of Suvorov, valued it, obviously the Russian victory over the Turks of 1878 in mind. But the Russo-Japanese War carried another message, actually a warning.[13] After the lost war Russia started a full-fledged rearmament programme. However, more important for the heroization of Suvorov in the epoch of the approaching war, the General Staff reorganized the military structure of the army. While in Petersburg the Suvorov museum faced its eventual completion, the Main Staff and the General Staff were reshuffled. Since 1909 first regiments of a new Russian military tradition were being established, which were meant to become part of a «Fanagoriiskaya diviziya» of a newly established tradition leaning on Russia's military glory of the 18th and 19th century. However, that division never came into being. Nevertheless, the «Otchakov regiment» along with the «Ismail», «Kinburn» and «Rymnik» regiments arose, all remembering Suvorov's victories. The «189-y Izmail'skiy», «190-y Otcha-

---

[11] Opis' pamjatnikam i predmetam vo vremennom pomeščenii Suvorovskago muzeja pri Nikolaevskoj Akademii General'nago Štaba (sost. S. D. Maslovskij). St. Petersburg 1901. The catalogue displays various categories of Suvorov-related objects with the persons or institutions from whom the objects where obtained. The assessment of the amount of Engelhardt's collection in RGVIA F. 401 op. 5 d. 47 l. 593 (14th March 1902 old style, podpolkovnik Agapeev).

[12] Suvorov's Italian campaign had been the object of strategic research by genshtabisty like Nikolay Muravyev, Dmitriy Milyutin and even Karl von Clausewitz. According to Dietrich Beyrau, the initial presentation of Suvorov as leading master of Russian generalship and his national heroization might have been promoted by a lecturer of the Nicolas General Staff Academy, Dmitriy Milyutin (1816–1912), who in 1861 became war minister. Cf. his review of *Vospominanija general-fel'dmaršala grafa Dmitrija Alekseeviča Miljutina 1843–1856 (pod red. L.G. Zacharovoj). Moskva 2000* / Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 51 (2003).

[13] Steinberg John W.: All the Tsar's Men. Russia's General Staff and the Fate of the Empire, 1898–1914 John W.: Steinberg. – Baltimore , 2010. – P. 49 und Reforming the Tsar's Army. Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution (Hgg. D. Schimmelpenninck van der Oye/B. W. Menning). Cambridge 2004.

kovskiy», «192-y Rymnikskiy» infantry regiments together with the «191-y Largo-Kagul'skiy» regiment, dedicated to a victory by Rumyantsov over the Turks in 1770, all of which since 1910 formed the 48th infantry division.

A still older tradition owned the «189th Izmailskiy Infantry Regiment»,[14] which stretched well into the First World War. Originally the unit was founded in 1811, but only in 1878 it received the town name of Suvorov's victory, then still a reserve battalion. In 1903 it advanced to a reserve regiment with its name, and only in 1910 it became the full regiment with its aforementioned name.[15] All the regiments whose name was dedicated to a Suvorov victory, as well as the Fanagoriyskiy Grenadier Regiment, shared the same regimental «Suvorov march»[16].

Formed out of an existing older unit the «192nd Rymnikskiy Infantry Regiment» came into being in February 1910[17].

During the First World War the whole division experienced a rather un-heroic end under its commander, lieutenant general Lavr Kornilov (1870–1918), who in 1917 was to become a military hero in the effort to re-establish discipline and capital punishment in the Russian army. In an imprudent tactical manoeuvre in the Carpathian mountains in May 1915, Kornilov led most of the regiments into Austrian war captivity. Only the Largo-Kagul'skij regiment and a battalion of the Otchakovskiy regiment evaded this fate.[18] Kornilov himself succeeded in escaping from captivity only in summer 1916 from a Hungarian military hospital. Instead of ex-

---

[14] This regiment must not be confounded with the «Izmailovskiy Guard Regiment» from the time of Peter the Great.

[15] Among the archival documents in RGVIA F. 2803 there is no material on the regiment's history. In 1918 it was dissolved like the other units.

[16] There are two Suvorov marches, and so far it remains unclear which of them was thought of. Cf. Mikhail Čertok: Russkij voennyj marš: k 100-letiju marša «Proščanie slavjanki». – Moscow, 2012.

[17] Again, archival documents of RGVIA F. 2806 do not contain material on the regiment's history. In the same year the «198th Alexander Nevsky Infantry Regiment» came into being. Archival material on its history is more telling than for any other mentioned regiment and indicates the general pedagogical orientation of the General Staff's designs relating to the regiments of «new tradition». F. 2812 op. 1 d. 58 deals with the printing and distribution of a short regimental history for the rank and file: Ukazanija Glavnogo Upravlenija General'nogo Štaba ob izdanii dlja soldat kratkich pamjatov po istorii polkov. After action on Russia's western front the regiment was dissolved by the Bolsheviks in 1918. As an exception, that regiment bore the name of a military hero of Russia's middle ages.

[18] RGVIA F. 2378 opis' 2-5, p. 4-6. Subsequently, the archives of the divisional staff were lost as well as a war history of the single regiments.

emplarily guiding the Russian armies to victory, much of the glory and aura of Suvorov's victories was literally lost already in an early stage of the war. Other unsuccessful military operations during the course of the war enhanced this effect.

A few other regiments were allotted the names of Alexander Nevsky, Rumyantsov or places of that field marshal's famous victories. The «7th Kinburn Dragoon Regiment» was another unit connected with a Suvorov victory.[19] None of these was able to make good the loss of the general failures of the army from 1914 onwards, similarly like the Guard regiments.[20]

Before the background of the re-structuring of the Russian army units the military leadership started to emphasize the need for more patriotic education of the rank and file, many of whom were, however, illiterate. Thus a «military pedagogy» evolved which heavily leant on regimental history[21] and heroic battles. The need was pronounced from army and divisional staffs down to regiments, so it can be assumed that these staffs forwarded an instruction from above. However, from the faint response and the later events it becomes clear that these efforts bore no fruit, in spite of the fact that the decade before 1914 was full of imperial heroization in Russia, e.g. the 300th anniversary of Romanov rule in 1913.[22] Foremost, heroization processes were reflected in an inauguration wave of figurative monuments dedicated to historical military leaders.[23] Besides of patriotic instruction Russian «military pedagogy» relied much more on practical advices fostering an honest and sober way of everyday life and service

---

[19] Most of its archival material has been lost (RGVIA F. 3559), but it seems that from all Suvorov units the dragoons shared the least of Suvorov tradition: Prošloe Kinburnskich dragun (1788 – 1796 – 1798 – 1898). Sostavil Poduškin. – Kovel 1898.

[20] What German and Austro-Hungarian soldiers on the Eastern front most feared of their Russian enemies were the cossacks. But this was not because of a Cossack reputation of fighting victoriously.

[21] E.g. for the Otchakovskiy regiment: Pamjatka dlja nižnich činov 208-go pechotnago rezervnago Očakovskago polka. – Očakov , 1908 (20 pages).

[22] During the years before WWI Russia indulged in heroic commemorations and jubilees which were planned as national-patriotic festivities. Cf. Konstantin Tsimbaev:»Jubiläumsfieber». Kriegserfahrung in den Erinnerungsfeiern in Russland Ende des 19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts, in: Gründungsmythen, Geneologien, Memorialzeichen. Beiträge zur institutionellen Konstruktion von Kontinuität (eds. Gert Melville, Karl-Siegbert Rehberg). – Köln et alt. 2004. – P. 75–107.

[23] It becomes obvious that Suvorov was the main object of such monuments, with at least three unveilings in Otchakov, Odessa and in Rumanian Rymnic, two of which were sculptured by Boris Edvards/Eduards (1860–1924). The erection of monuments for Suvorov is the object of a separate study by the author of this article.

with the rank and file.[24] Suvorov's military pedagogy, as it is manifested in his *Nauka pobeždat'*, is strangely absent from such efforts.

The «11th Fanagoriyskiy Grenadier Regiment» owned a pronounced Suvorov tradition since the date of its foundation in 1790. In that year the Regiment had bravely fought during the siege and defeat of the Turkish fortress of Izmail under Suvorov, who became fond of that unit and thus a kind of its godfather. The geographical epitethon «Fanagoriyskiy» was allotted to the regiment only in 1801, in August 1826 it became the «Grenadier Generalissimo Suvorov Regiment», in 1857 the «Fanagoriyskiy Grenaderskiy Generalissimo Suvorov Regiment» which it remained until its dissolution in April 1918.[25] It is not incidentally that the regiment's commander in summer 1910 founded a regimental «historical commission» staffed by the regiment's officers, the object of which was to create and complete a regimental museum.[26]

Similar older regimental traditions connected with Suvorov and his campaigns respectively his victories existed already before the reshuffle of army structure after the Russo-Japanese War. Thus the infantry unit Suvorov had commanded as a young colonel from 1763 to 1768, the Suzdal Regiment, bore his name and title from the 100th anniversary of Suv-

---

[24] Benecke, Werner: Kopekenliteratur für Russlands Wehrpflichtige. Die «Soldatskaja Biblioteka» 1896–1917, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 50 (2002) 246–275. His analysis of the «Soldatskaya biblioteka» by V. A. Berezovskiy is silent on any results of patriotic instruction. Benecke emphasizes the practical (ethic) issues of that rank and file journal.

[25] RGVIA F. 2601, op. 5 contains the regiment's history. Cf. Čudo-Bogatyr. Russkij vitjaz'. Fanagorijskij Suvorovskij grenader. Razskazy iz boevoj žizni II-go Grenaderskago Fanagorijskago Generalissimusa Knjazja Suvorova polka (sost. kapitan Šavrov). – Moscow, 1890. – P. 5 the award of Suvorov's name as «eternal chief of the regiment» in 1826 together with the award of the honour name. Since then the soldiers of the regiment bore the name of «suvorovtsy», an expression nowadays applied exclusively to the cadets of the Suvorov cadet schools. Similarly: Pamjati bezsmertnago šefa Fanagorijskich Grenader A. V. Suvorova i ego otnošenie k Fanagorijskomu polku. Soobščenie poručika Ostaškeviča 5-go maja 1900 g. Jaroslavl' 1900.

[26] RGVIA F. 2601 op. 5 d. 1 ll. 3 describes the tasks of the commission and the museum in 11 parts (otdely): «Заповедный, СУВОРОВСКИЙ [sic! My capital letters], Портретный, Вооружения полка и т. д.». In the following years Suvorov featured in the commission's activity which spoke out for the erection of a Suvorov monument within the precincts of the regiment's barracks in Moscow (Sokol'ničnye i nemeckie kazarmy). The files of this inventory end in December 1914, after which obviously no more activities occurred.

orov's death onwards: «62nd Infantry Suzdal Generalissimo Prince Suvorov Regiment».[27]

Besides of the patriotic policy by the Russian military leadership before WWI, there were efforts to establish more regiments of that new tradition during the war, which all bear the feature of a desperate attempt to foster patriotism and heroism among Russian WWI soldiers: at least two more regiments were allotted victories of Field Marshals Rumyantsov and Suvorov. As a climax, in February 1917, just weeks before the Revolution, the nomination of «Suvorov Regiment» and «Rumyantsov Regiment» was decreed.[28] All these regiments seem to indicate an ever more urgent need for heroization of Russia's ancient military glory. In 1918 they were disbanded by the Bolsheviks.

We do not yet know much of these late tsarist efforts to invest a new heroic tradition with the troops, reaching back to Russia's glorious 18th century history, while strangely not alluding to the Patriotic War of 1812/13. And still these regiments, as well Suvorov or other historical military heroes, did not play a prominent role in the empire during WWI, neither in terms of historization, nor in memory or heroization of Suvorov himself. The reason for this omitted chance does not seem to lie with lacking successes of the Russian armies in the Great War or real heroic feats which did take place, particularly among rank and file of front units. Though the reasons for this failure had to be researched more into depth, it is clear that there was no response of the addressed audience, the front soldiers and the home front! The masses similarly did not response to the attempt to dub the war beginning in August 1914 as «Great Patriotic War», in allusion to the «Patriotic War» of 1812/13. In this context it should be emphasized that the 1812/13 war was a liberation war for Russia, whereas in the present historiographic WWI discourse it is sometimes ignored that in summer 1914 the Russian army entered Germany's Eastern Prussia as an aggressor. Did the masses understand this better than the patriot Brusilov, who after the war complained in his memoirs about lacking «national education» and patriotism of the masses of soldier-peasants?

Nor were there any evelations to the rank of field marshal among army commanders in Russia. Even General Brusilov was not heroized after his

[27] Here a 6-volumes history exists, compounded by captain L. Plesterer: 1790–1900. Istorija 62go Pechotnago Suzdal'skago Generalissimusa Knjazja Suvorova Polka. – Belostok [in Polish: Białystok], 1902. – Vol. 6 (Belostok 1903). – P. 504.

[28] RGVIA F. 2611 (Rumyantsov regiment) and F. 2612 «22nd Grenaderskiy Suvorovskiy Regiment». The around 20 thin files of each regiment do not contain material to a regimental «history».

break-through during summer 1916. His offensive, in western historical literature named after him (Brusilov Offensive, in Russian: летный прорыв, but rarely: Брусиловский прорыв), in military history counts as the most successful strategic achievement of all Entente operations during WWI.[29] There were promotions of generals to the rank of field marshal in Germany and even in Austria-Hungary. But in Russia decorations for higher military leaders remained sparse, and the tsar himself was clothed in the uniform of an army colonel, well into his exile to Siberia. Orderly soldiers were decorated and promoted, and may it be after their heroic victimization.

Sparse heroization of military persons seems to emanate as a typical phenomenon of WWI with most of the other war faring powers. In the early stage the war was popularized in Russia by *lubki*, a kind of folklore cartoons ridiculing the enemy and mostly encompassing the heroic rank and file soldier or ordinary Russians. But other than during the Patriotic War of 1812,[30] in 1914/15 the *lubki* did not succeed in heroizing the Russian soldier or army in WWI.[31] Why was this so? Did it lack a collective attraction? Under the Provisional Government «women battalions» were established, ostensibly to foster male heroism of the soldiers. Again, this bore no fruit. So there remains only one assumption: among the masses of soldiers and home front, the *narod* did not understand the reason for the war and eventually did not approve of it.

One may wonder whether a different, more effective propaganda would have convinced the masses. During the war Tsarist Russia embarked on propaganda similar to the French and British propaganda. The British propaganda is now perceived as the most effective, though it was increased to an effective grade only in the latter stage of the war and was not thinkable without abstruse atrocity stories, the main reason for its eventual success. But stories of this kind ever more fell on deaf ears in

---

[29] The attempt to heroize Aleksej Brusilov is rather new in the Russian Federation, though he was shortly heroized from 1941 until 1948. Cf. Boris Kolonikkij: 100 Jahre und kein Ende. Sowjetische Historiker und der Erste Weltkrieg, in: Osteuropa 2-4 (2014) (Themenheft: Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas) 369–388, here pp. 371, 378–380. Ibid. p. 386 on Sergej Nelipovič's studies dismantling Russian efforts to mystify Brusilov.

[30] Višlenkova, Elena A.: Picturing the Russian National Past in the Early 19th Century / Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 60,4 (2012) 489–509.

[31] A concise representation of Russian WWI *lubki* by Hubertus F. Jahn: Patriotic Culture in Russia during World War I. Ithaca 1995, pp. 12–29, and with regard to historical military heroes p. 117.

Russia.[32] In Russia the war became unpopular not later than 1916. Soldier-peasants failed to identify their personal destiny with the war or the country. And obviously, conscious remembrance of the soldiers' military feats under Kutuzov, Skobelev or at Sevastopol during the Crimean War would not have overcome this imperial dilemma.

In this context the publication of specific Suvorov literature, biographies as well as anecdotes, should be mentioned. Books and brochures of this kind mostly leant on 19th century literature which saw new editions in an eye-catching manner.[33] A climax of Suvorov-related publications was the Suvorovskij Sbornik, edited by the staff of the Warsaw Military District in 1900, though it hardly was occupied with Suvorov's heroization, but rather offered tiring descriptions of his battles.[34] Other books on Suvorov similarly refrained of heroization in favour of a description of single campaigns and battles. Another author, however, distinctively complained in 1908 that patriotism in Russia was not fostered in primary school already.[35] He compares the Russian primary education with that of Western European nations, and for illustration of Russian patriotic events and persons enumerates Russian heroes. But Suvorov is strange-

---

[32] This complex phenomenon, long enough ignored by Russian research, has now been laid open by two studies of Aleksandr B. Astašov: Propaganda na Russkom fronte v gody Pervoj mirovoj vojny. Moscow 2012 and Russkij front v 1914 – načale 1917 goda. – Moscow, 2014. Both of them are based on ample archival material from RGVIA. Cf. the Jahn: Patriotic Culture in Russia during World War I. According to Jahn, «national» music was the element which came closest to Russian heroic patriotism, though during the war Russian national operas tended to step back for Italian operas: pp. 115–124 and 139–149.

[33] E. g., Aleksandr Fomič Petruševskij's solid biography of 1884 (in 3 vol.s) was newly edited in 1900. His collection of Suvorov anecdotes *Rasskazy pro Suvorova* seems to have been very popular and widely spread: from its first edition in 1885 it underwent five more editions until 1903. A small book, *Graf Aleksandr Vasil'evič Suvorov, znamenityj geroj Russkij. Razskaz Kukelja*, Moscow 1897, saw two reprints in 1900 and 1914. Cf. Colonel P. N. Simanskij's survey of Suvorov literature in *Žurnal Imperatorskago russkago voenno-istoričeskago obščestva* [ŽIRVIO] vol. 1911 kn. 1, p. 1–40. The journal featured quite a few articles related to Suvorov's campaigns and literature on him in the last volumes edited before WWI.

[34] Suvorovskij Sbornik (ed. Varšavskij voennyj žurnal). Warsaw 1900, over 300 pages. The same is true with two thick volumes *Suvorov v soobščenijach professorov Nikolaevskoj akademii General'nago Štaba,* kniga 1, St. Petersburg 1900, and kniga 2, St. Petersburg 1901.

[35] Bogdanovič, E. V.: Škola patriotizma. St. Peterburg 1908 (40 pages). He recommended the introduction of «otečestvovedenie» in Russian schools.

ly absent in his pamphlet as well as any of his great victories, leave alone his *Nauka pobeždat'*.

Generally it seems fair to conclude that state-promoted patriotism in Russia was orientated to Russia's military past and in particular on its historic military leaders. This again concentrated on Suvorov, but failed already before the beginning of the war to reach the ordinary soldiers. (Heroic) patriotism remained a phenomenon of the higher military establishment (the officers), and partly of the bourgeois classes. Suvorov did not reach the masses and during WWI became obsolete with the army, though the higher leadership still in early 1917 favoured Suvorov as a symbol of military success, of which Russia remained detached until the truce of December 1917.

Did heroization of military leaders, historical as well as present-war ones, occur with the other powers? As it seems, it did so only to some degree. The Western Entente did not have reason for it, similarly like Russia or Austria. In Germany alone, the oversized, monumentalized figure of Hindenburg (1847–1934) literally shadowed even the military glory of Germany's history after the Battle of Tannenberg in 1914. Wooden Hindenburg sculptures (the "Wooden Titan") were frequent in German towns and served as local monuments to which iron nails could be hammered in change of a little financial contribution for Germany's war effort. Submarine commanders and aviation asses were present, but they often underwent heroization only after there heroic – or less heroic – death, and particularly after the war, when streets were named after them, and later army barracks. After the lost war there were war-memorials only for the fallen soldiers, none for victors or victories.[36] The country joined in the cult of heroization of the fallen soldier and the war deads similarly to the victorious powers, or Austria and Hungary. Britain and France had enormous losses in dead, wounded and invalids, so it comes as no surprise that all the powers of Europe's Western front concentrated on mourning and remembering the dead. War-memorials and war cemeteries became typical in Western Europe's post-war bourgeois landscape, whereas in Russia military conflict continued into 1921, and in the Soviet State the Great War of tsarist Russia disappeared from the public space, and memory to the fallen soldiers and deceased was banned to the realm of the individual.

---

[36] A striking exception was the huge Tannenberg Monument in Eastern Prussia, close to the battle of August 1914. The construction of this explicit victory monument was begun in 1924, which after its completion became the grave of unnamed soldiers, and, after the death of Hindenburg in 1934, his tomb burial place.

In France and Britain the First World War still nowadays is labelled the «Great War». When Russia tried to «patriotize» it as «Velikaya otechestvennaya» already in 1914, this was to no avail, since it was practically not accepted by society, obviously a hint for a lacking collective identification with the war.

Hindenburg's role in Germany in the intermediate years between the world wars was paralleled in France by Marshal Henri Pétain (1856-1951) as «saviour» of France in 1916, and as the president of the Vichy-Republic 1940, that marked a national crisis. Either of them had reached a high age when they assumed their last patriotic role as saviours of the fatherland, Hindenburg in 1925, Pétain in 1940. Either of them was a skilful military tactician and combined authoritarian behaviour with a saviour role during national urgencies. Both of them were present as folk heroes who relied on earlier feats of arms and on their role of victors in WWI battles. So their meaning for the masses surpassed the meaning of Suvorov in late Tsarist Russia. During WWI France refrained of heroization of historic leaders, though she might have made use of Joan of Arc.

When Britain recalled her old colonial general Horatio Kitchener (1850–1916) on the post of war minister in August 1914, the reason for this lay also in the circumstance that national service did not exist at that time. It was introduced only in May 1916, almost two years after the war had shown that there weren't enough volunteers to fill the ranks of the British Expeditionary Corps in Northern France. At home, the British army never had been and until now never has been appreciated, other than the British navy. The militarily successful Lord Kitchener of Khartoum, as the old trooper was honoured with an English Earldom in a heroic manner, was popular enough in Britain as to rally for the cause of the war in its early stage. His moustached face became famous on the patriotic recruitment poster of the British army before the introduction of conscription, and it is clear that it had been chosen because of its heroic hue. After his unheroic death on the mined war ship «Hampshire» in June 1916, bound for Russia where he was supposed to attend an Allied war conference, he largely disappeared from public memory in Britain. The country hardly knew a heroization of earlier or present time military leaders, though it might have made use of such leaders like Marlborough, Nelson or Wellington. All the more, the last two had obviously been fighting (and one even dying) for a justified case of England and the whole of Europe. However, the fact that they had fought and eventually defeating Napoleonic France did not fit for the case of allied war fare in WWI, when France was an important ally to Britain. Though the British society did heroize its simple soldiers dur-

ing and after the war, mainly as war victims (the memorial «Gates of Thiepval» or Menin), it must bewilder that there even weren't any attempts to heroize any historical leaders in practically no European country.[37] But British war time propaganda filled this gap to a large degree, since with the Entente it was Britain which built up the most effective propaganda machine. As it seems, to a great deal refined propaganda against the enemy replaced much more efficiently an uncouth and shady heroization of historic or present heroes, whose role as social models would possibly not have been understood by a civic society early in the 20th century. Russian war propaganda in the early stage of the war was similar to the British one, but it soon failed to reach the masses.

Generally, with the western powers heroization took rather place in the final stage and after the war: monuments were erected for the mourning for and memory of the fallen soldiers. Owing to the Civil War in Russia and the eventual victory of the Bolsheviks mourning and remembering the fallen remained with the individual (and for the émigrés in foreign countries), and the First World War as a whole became a «zabytaja vojna» for most of the rest of the time of the Soviet Union.[38]

In Russia heroization of military leaders was attempted in the epoch of the Great War with historic figures, but these efforts were doomed already in an early stage of the war, not the least because there was no sign of victory or at least success during the war – rather the contrary. Instead, the simple soldier became a hero, though he remained «unnamed» and thus fell into oblivion in a new collectivist ideology. Heroism was transferred

---

[37] There were «paramilitary» British heroes like captain Charles Fryatt from the British merchant marine and the Red Cross nurse Edith Cavell who both had committed «feats» which were not in alliance with international law of war. Therefore they were tried and executed when they fell into the hands of the Germans. Their deaths may have added to their heroization still after the war.

[38] Janeke, Kristiane: Die verdrängte Erinnerung. Zur Geschichte des Moskauer Brüderfriedhofs / Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung (im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamts hg. von Gerhard Groß). Paderborn, München, Wien, Zürich 2006, p. 335–352. Guido Hausmann: Die unfriedliche Zeit. Politischer Totenkult im 20. Jahrhundert / Gefallenengedenken im globalen Vergleich. Nationale Tradition, politische Legitimation und Individualisierung der Erinnerung (Hgg. Manfred Hettling, Jörg Echternkamp). München 2013. – P. 413–439. Родин, Николай: В. Великая война 1914–1918 гг. и национальная память России: проекты и реалии / Великая война 1914–1918: Альманах Российской ассоциации историков Первой мировой войны: Россия в первой мировой войне. – Вып. 3. – М., 2013.

to masses, and partly to war victims. Among the latter were millions of war refugees from the western provinces of Russia. Since autumn 1915 they flooded the hinterland, but with their appearance in the overstretched Russian war society there was anything else but heroism. After the revolutions of 1917 any attempts to heroize soldiers or generals were thwarted for a long time. After the civil war a row of Bolshevik civil war heroes emerged who since the 1930ies were gradually marginalized by Stalin's *kult ličnosti*. Altogether, the Soviet state evolved a memorial culture of *damnatio memoriae* on the one hand (e.g. for the military leaders of the White Civil War leaders, later of disgraced communist leaders like Trotzky and his followers), and on the other a continuous over-presentation of few monumental figures like Lenin and Stalin. But since 1938 Suvorov was revived. The moment of his comeback must be separately investigated, not only because it happened before Germany's thrust on Stalin's Russia in 1941. Nowadays Suvorov seems to highly figure for a post-Soviet, more Russian-type patriotism, though other heroes of Russia's past similarly enjoy comebacks. Among them are the generals of the White Movement and even luckless ones of WWI, though hardly any of the Baltic and Russian German generals, who obviously would not fit into Russia's new patriotic nationalism.

Надійшла до редколегії 14.06.2014

УДК 94(477)

С. С. Троян

Дипломатична академія України при МЗС України

НІМЕЦЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: А. ФОН ТІРПІЦ І НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ ПЛАНИ РУБЕЖУ XIX–XX ст.

Досліджено військово-морська політика Німецької імперії і зміст «світової політики» Вільгельма ІІ і Б. фон Бюлова в боротьбі Німеччини за «місце під сонцем». Розкрито суть законопроектів адмірала А. фон Тірпіца, спрямованих на створення сильного німецького військового флоту. Доведено, що амбіційні колоніальні плани і активна участь у боротьбі за перевагу

на океанічних просторах штовхали кайзерівську Німеччину на шлях протиборства з Великою Британією і глобального збройного конфлікту.
Ключові слова: ***кайзерівська Німеччина, морські законопроекти, світова політика.***

Исследована военно-морская политика Германской империи и содержание «мировой политики» Вильгельма II и Б. фон Бюлова в борьбе Германии за «место под солнцем». Раскрыта сущность законопроектов адмирала А. фон Тирпица, направленных на создание сильного немецкого военного флота. Доказано, что амбициозные колониальные планы и активное участие в борьбе за преимущество на океанских просторах толкали кайзеровскую Германию на путь противоборства с Великой Британией и глобального вооруженного конфликта.
Ключевые слова: ***кайзеровская Германия, морские законопроекты, мировая политика.***

Im Beitrag werden die Politik des Deutschen Reiches auf dem Gebiet der Seekriegsführung sowie der Inhalt der «Weltpolitik» von Wilhelm II. und B. von Bülow im Kampf Deutschlands um einen «Platz unter der Sonne» analysiert. Der Autor gelangt zu der Erkenntnis, dass die ambitionierten kolonialen Pläne Kaiserdeutschlands und seine verstärkten Aktivitäten zur Beherrschung der Weltmeere das Land auf den Weg der Konfrontation mit Großbritannien und des globalen bewaffneten Konflikts führten.
*Schlagwörter**: Kaiserdeutschland, Gesetzesinitiativen zur Stärkung der Marine, Weltpolitik.***

The German Empire at the end of XIX century started to actualize the course of turn to «world politics», which included deployment of race of naval armament. The key figure and supporter of «unlimited fleet wars» was Wilhelm II, this idea also was supported by leading circles of national-liberal and imperial parties. An indissoluble connection existed between colonial politics, need of building of powerful navy and a task to keep and broaden German oversea possessions and strongholds.

Rear-admiral A. von Tirpitz, appointed in 1897 as Secretary of state of the Imperial Naval Office, validated new strategic war conception, which set as its aim the fight with Great Britain for world supremacy.

His conception combined three tasks: it was necessary to gain time to create navy; in foreign policy – to avoid dangerous incidents which could cause war with any maritime state; it was also important to seek for «balance of forces on sea» by getting closer to Russian and Japan to counteract England.

The idea to enlarge navy was finally approved in 1900, when Reichstag accepted new navy program, which intended to enlarge German fleet in two times and to transform it into most powerful (after English) fleet of the world.

The German «world politics», ideological, political and material bases of which were laid at the end of XIX - the beginning of XX century, inevitably pushed the empire of Wilhelm II to global military conflict, in the course of which it had to oust competitors and finally get «the place under the sun» as powerful

and influential «world state». The Great War of 1914–1918 became logical continuation of this politics.
Keywords: ***Keiser Germany, navy, world politics.***

Німецька імперія наприкінці XIX ст. почала реалізацію курсу переходу до «світової політики», що супроводжувалася, зокрема, розгортанням гонки морських озброєнь. Вона стала одним із найважливіших аспектів англо-німецького суперництва і суттєвим компонентом «світової політики» як політики сили. Існував тісний і нерозривний зв'язок військово-морської політики з колоніальною та зовнішньополітичною експансією Німеччини в цілому, будівництва потужного військово-морського флоту із завданнями збереження і розширення віддалених від метрополії колоніальних володінь і опорних пунктів.

Реальним ґрунтом для реалізації німецьких планів «світової політики» мали стати сильний військово-морський флот і реальні теоретичні концептуальні геополітичні побудови, які б виправдовували і доводили необхідність подібних планів. Питання втілення в життя німецької програми будівництва сильного військово-морського флоту стало особливо актуальним з другої половини 90-х рр. XIX ст. Аналіз порушеної проблеми і становить мету наукової статті.

Насамперед підкреслимо, що ключовою фігурою в якості прихильника пропаганди і практичної реалізації «безмежних флотських планів» виступив сам імператор Вільгельм II. Він тісно пов'язував плани зміцнення Німеччини як світової держави з успіхами колоніальної політики, яка, у свою чергу, повинна спиратися на підтримку сильного військово-морського флоту. Вперше Вільгельм II заявив про це 18 січня 1896 р. на банкеті з нагоди святкування 25-річного ювілею імперії. Кайзер сказав: «Німецька імперія стала світовою державою. Всюди, у найвіддаленіших куточках земної кулі, живуть наші співвітчизники; німецькі товари, німецька наука, німецька підприємливість перепливають океани, і цінність того, що Німеччина посилає через моря, вимірюється тисячами мільйонів марок. Ваш святий обов'язок, панове, допомогти мені міцно зв'язати цю велику Німецьку імперією з вітчизною» [5, с. 479].

Водночас переконаними прихильниками планів Вільгельма II виступили керівні кола націонал-ліберальної та імперської партії. Це яскраво проявилося у виступі в рейхстазі 1 грудня 1896 р. націонал-ліберала і одного з діячів Пангерманського союзу Г. Пааше. Він заявив: «Німеччина є і залишається світовою державою і повинна у

певному розумінні проводити політику ствердження своєї світової могутності... Ми повинні захищати наше світове становище за допомогою флоту» [15, s. 3639]. Наступного дня у такому ж дусі висловився лідер імперської партії великий промисловець В. фон Кардорф: «Я знаходжуся на крайньому правому фланзі прихильників морського флоту і мої бажання далекосяжні» [15, s. 3651]. Стосовно імператора, то він ще у січні 1895 р. доводив лідерам провідних правлячих партій необхідність будівництва великого військово-морського флоту. Думку про флот він пов'язував з економічним розвитком Німеччини і неминучою боротьбою за колонії. Через два роки Вільгельм II писав: «Ясніше ясного, як нерозумно було десять років назад розпочати колоніальну політику, не маючи флоту, і давати їй розмах, не турбуючись одночасно про відповідне будівництво флоту» [11].

У якості головних аргументів прихильників значного збільшення військово-морського флоту фігурували такі, як необхідність забезпечити збут німецької промислової продукції і доставку сировини за «допомогою морської торгівлі»; те, що «безприкладне зростання німецької морської торгівлі, суднобудування та інших видів промисловості, пов'язаних із нею, а також колоніальні здобутки, які служать опорними пунктами, не мають відповідного захисту», тоді як «найкращий захист вітчизняних берегів, віддалених колоній і торгового флоту полягає у бойовому лінійному флоті, здатному вийти в море, дати бій головним морським силам противника і якщо не відібрати у нього панування на морі, то хоча б похитнути його» [7, с. 135]. На нашу думку, це є прямим підтвердженням нерозривного зв'язку між колоніальною і флотською політикою, необхідності будівництва потужного військово-морського флоту із завданням збереження і розширення німецьких заокеанських колоніальних володінь і опорних пунктів.

Викладене вище не заперечує того факту, що у рейхстазі та уряді були впливові сили, які виступали проти флотських планів або ставилися до них дуже стримано. Це, насамперед, представники військових кіл, які боялися, що будівництво великого флоту викличе зменшення асигнувань на сухопутну армію. Крім них не бачили необхідності у розширенні планів військово-морського будівництва депутати від соціал-демократичної партії і католицької партії «Центру», представники Вільнодумного союзу і аграріїв. Проти будівництва потужного військового флоту також виступав найвпливовіший представник німецького МЗС барон Ф. фон Гольштейн, який вважав достатнім створення морського флоту для берегової оборони.

У такій ситуації німецький імператор і профлотські кола не хотіли миритися з тим, що рейхстаг і уряд так повільно повертаються у бік активної політики посилення морських озброєнь. Вільгельм II навіть збирався розпустити рейхстаг і провести зміни в уряді. Наслідком таких його планів стало призначення у 1897 р. контр-адмірала А. фон Тірпіца на посаду статс-секретаря з військово-морських справ, а Б. фон Бюлова – статс-секретарем міністерства закордонних справ.

Саме Тірпіц обґрунтував нову стратегічну військову концепцію – боротьби проти Великої Британії за світове панування. Основою своєї політичної стратегії він запропонував ідею ризику. Суть її зводилася до такого: ризик, загроза поразки, важких втрат або відчутних ударів можуть змусити Англію уникати зіткнення з її німецьким конкурентом. Тірпіц був першим, хто відчув основну тенденцію розвитку інтересів експансіоністських монополістичних кіл Німеччини – створення могутнього бойового лінійного флоту, здатного залучити на бік Німеччини нових союзників і протистояти основному економічному, морському і колоніальному супротивнику в особі Великобританії. Пізніше Тірпіц сформулював основні положення своєї концепції у вигляді триєдиного завдання:

– по-перше, потрібно виграти час для створення могутнього військово-морського флоту;

– по-друге, у зовнішній політиці необхідно уникати небезпечних інцидентів, які б привели до війни з якоюсь європейською державою;

– по-третє, слід шукати «рівновагу сил на морях» шляхом зближення з Росією і Японією для протидії Англії.

Фундаментальну стратегічну мету німецького військово-морського флоту він визначив як «посилення нашої політичної могутності і нашого значення проти Англії» [4, с. 328].

Важливо, що адмірал Тірпіц одержав підтримку нового керівника дипломатичного відомства Бюлова. Ще його попередник А. Маршалл навесні 1897 р. зазначив: «Питання про те, чи повинна Німеччина проводити світову політику, нерозривно пов’язане з іншим питанням: має чи не має Німеччина світові інтереси». І він доводив, що німецькі купці, судновласники, експортери, колоністи і колонізатори «розставляють фігури на великій шаховій дошці світу і чекають, що ми їх захистимо і використаємо» [16, s. 5149]. В умовах, коли морські плани Тірпіца стали одним із головних питань політичної боротьби в Німеччині, саме Бюлов забезпечив їх остаточну підтримку і реалізацію в ході здійснення «світової політики». Статс-секретар МЗС своє головне завдання бачив у тому, щоб шляхом переговорів

із лідерами партій будь-яким способом «протягнути» флотські плани Тірпіца через рейхстаг. У зв’язку з цим Бюлов говорив: «Політичні партії і, в першу чергу, їхні вожді підуть за нами тільки тоді, коли ми створимо в країні сильну течію за будівництво флоту. Нам доведеться забарабанити у «національний барабан» (малося на увазі роздування широкомасштабної пропагандистської кампанії з метою просування законів про військово-морське будівництво від початкових відомчих планів до їх практичного здійснення – *С.Т.*) [10, s. 59].

Перед відкриттям сесії рейхстагу в кінці листопада 1897 р. морський законопроект Тірпіца був опублікований. На наш погляд, це було зроблено з тією метою, щоб опозиція не мала часу надати вагомі контраргументи. Щоправда, забігаючи наперед, відзначимо, що на перших порах Тірпіц не зумів реалізувати свій задум. Законопроект передбачав збільшення німецького флоту до кінця 1904 р. до 19 лінійних кораблів (дві ескадри по вісім кораблів, один флагманський і два резервних кораблі), вісім броненосців, 12 великих і 30 малих крейсерів. «Для підтримки торгових інтересів» Німеччина повинна мати у закордонному плаванні до 23 бойових одиниць. Асигнування на створення такого флоту зростали майже у два рази. Чисельність екіпажів кораблів збільшувалася з 1 818 до 26 637 чоловік [5, с. 482].

30 листопада 1897 р. відкрилося засідання рейхстагу, яке мало вирішити долю флотського законопроекту. Однак, незважаючи на обґрунтування Вільгельмом II, Гогенлое і Тірпіцом необхідності створення великого військово-морського флоту як «чинника могутності», рейхстаг у цілому зайняв суперечливу позицію. Депутат від соціалістів Шенланк узагалі стверджував, що торгівля не потребує захисту флоту і критикував «світову політику» [13, s. 47].

Перед членами рейхстагу в такій напруженій ситуації з промовою, яка стала його політичним дебютом, виступив Бюлов. Російський посол Остен-Сакен, який знаходився серед присутніх, у своїй депеші з Берліну повідомляв, що «Бюлов говорив упевнено, ясно і красномовно, хоча, по суті нічого і не сказав» [2]. Але головне, що керівник німецького зовнішньополітичного відомства проголосив готовність кайзерівської Німеччини до здійснення «світової політики» і завоювання «місця під сонцем» («Unter der Sonne»), тобто заявку Німеччини на свою долю у переділі світу. Бюлов, зокрема, підкреслив, що «пройшли ті часи, коли німець одному своєму сусідові залишав землю, іншому – море, а сам задовольнявся небом, де панує чиста доктрина. Ми нікого не хочемо відсувати в тінь, але ми вимагаємо для себе місця під сонцем» [13, s. 60].

І все ж рейхстаг не поспішав затверджувати законопроект Тірпіца, хоча й не відхилив його: подальше обговорення відкладалося на кілька місяців. Саме за цей час у результаті активної діяльності прихильників створення потужного військово-морського флоту визначилося нове співвідношення сил. За даними органу пангерманців «Альдойче Блеттер», упродовж грудня 1987 – лютого 1898 рр. у рейхстаг поступило 115 петицій з Німеччини і 50 петицій від німців за кордоном з вимогою затвердити законопроект про флот [8]. Напередодні його нового обговорення 13 січня 1898 р. у Берліні відбулися великі збори впливових купців, промисловців, представників банків, які вимагали затвердження законопроекту. З рефератом про флотську політику на них виступив габсбурзький судновласник А. Верман – лідер парламентаріїв, зацікавлених у позитивному розв'язанні питання про нарощування військово-морської могутності Німеччини.

Відзначимо, що у пропагандистському забезпеченні програми будівництва німецького військово-морського флоту взяв активну участь і сам Тірпіц, про що є свідчення в його спогадах. Тірпіц писав: «Я вважаю своїм правом і обов'язком роз'яснювати широким колам, які інтереси покладені на карту; потрібно було розширити вузький горизонт народу, пробудити свідомість культурного значення моря, яка раніше була відсутня у нього або приспана ходом нашого історичного розвитку; поглибити переконання в тому, що дійсність владно вказує нам цей шлях, якщо ми хочемо продовжити, не вдаючись до масової еміграції, той розквіт нашої перенаселеної вітчизни, який настав після введення протекціоністського тарифу Бісмарка. Герінген організував інформаційний відділ імперського морського відомства; він об'їхав університети, причому майже всі економісти – до Брентано включно – обіцяли йому повну підтримку. Шмоллер, Вагнер, Зерінг, Шумахер і багато інших заявляли, що затрати на флот є продуктивними... Так намітилося зрушення у трактуванні національно-політичних питань, яке було здоровою противагою безплідним соціально-політичним утопіям» [6, с. 143–144]. У результаті, 23 березня 1898 р. на засіданні рейхстагу флотський законопроект був затверджений. Ця подія означала успіх не тільки Вільгельма II, Бюлова і Тірпіца, але й впливових фінансово-промислових кіл, які виступали за посилення позицій Німеччини як «світової держави» на шляху зовнішньополітичної експансії. Так, Пангерманський союз знаряддям німецької «світової політики» вважав посилення морської могутності [9].

Насамперед з метою закріплення цього успіху був створений ще один новий впливовий пропагандистський центр – Флотський союз на чолі з принцом В. Відом (у майбутньому – королем Албанії) і редактором газет «Берлінер нойєсте Нахріхтен» (орган промисловця Ф. Круппа) і «Берлінер політіше Нахріхтен» (орган прусського міністра фінансів І. Мікеля) В. Швейнбургом. Рупором новоствореної організації стала газета «Пост», яка виражала інтереси імперської партії і її лідера, впливового підприємця К. Штумма. Правління союзу знаходилося в Берліні і складалося із 40 чоловік. На їх утримання витрачалося 24 % річного бюджету Флотського союзу. Союз видавав щомісячник «Флотте», щотижневик «Юбераль», а також «Альгемайне Маріне-Кореспонденц», «Флоттенярбух» і «Флоттенапрайс календер».

Флотський союз, спираючись на підтримку Пангерманського союзу і Колоніального товариства, одразу ж почав активно відстоювати позицію про необхідність створити ще більший флот, ніж передбачалося за законопроектом від 23 березня 1898 р. Здійснюючи агітацію про прийняття закону про збільшення військово-морського флоту, союз протягом 1898 – 1900 рр. розповсюдив 6 млн примірників книг і брошур, організував 3600 доповідей і лекцій. Кошти на це поступали переважно у вигляді спеціальних пожертвувань від німецьких приватних осіб і досягли суттєвої цифри – 411 812 марок [3, с. 35].

Однак на деякий час відкрита пропаганда на користь нових озброєнь у Німеччині все ж була зірвана її участю у роботі першої Гаазької конференції по роззброєнню (18 травня – 29 липня 1899 р.). Проте реальних документів, які б передбачали заборону збільшення чисельності військ і військових бюджетів на п’ять років, а морського бюджету на трирічний термін, не було прийнято. Це розв’язало руки німецьким глашатаям нових планів збільшення армії і флоту під прикриттям захисту континентальних і заморських інтересів Німеччини. Виступаючи у рейхстазі 11 грудня 1899 р., Бюлов заявив: «Що робити, світ уже поділений ... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли ми зрозуміємо, що для нас неможливе благополуччя без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту... У прийдешньому столітті німецький народ буде або молотом, або на ковальнею» [14, s. 3292–3295]. Через кілька днів уряд відкрито наголосив, що виносить на розгляд рейхстагу новий закон, який передбачає значне зростання морських озброєнь.

Треба особливо наголосити на тому, що хоча нова морська програма Тірпіца знову викликала великі дебати, але її швидкій реалізації

несподівано допоміг зовнішньополітичний чинник. Наприкінці грудня 1899 р. і на початку січня 1900 р. англійські військові кораблі затримали три німецькі пароплави – «Бундесрат», «Генерал» і «Герцог» – за підозрою у провезенні контрабандних товарів для бурів, які вели війну проти Великої Британії на півдні Африки. Бюлов зачитав це повідомлення кайзеру і супроводив його словами: «Немає такого вітру, який не приніс би чогось доброго». А Тірпіц додав: «Це той самий вітер, який нам необхідний, щоб привести наш корабель у гавань. Тепер флотський закон пройде. Ваша Величність повинна нагородити англійського командира орденом з подякою за проведення нашого флотського закону» [4, с. 537]. У Німеччині розгорнулася бурхлива антианглійська і профлотська кампанія. Бюлов навіть висловлював побоювання, чи не збирається Англія компенсувати свої невдачі у сухопутній війні проти бурів успішною морською війною проти Німеччини [12].

Нарешті 12 червня 1900 р. рейхстаг остаточно затвердив нову морську програму, яка передбачала подвоєння німецького флоту і перетворення його у наймогутніший, після англійського, флот у світі. За законом 1900 р., німецький флот до 1915 р. мав налічувати 38 лінійних кораблів, 14 броненосців і 38 легких крейсерів [1, с. 18]. Це означало, що військово-морський флот, спрямований на боротьбу за оволодіння опорними пунктами далеко за європейськими кордонами Німеччини, перетворювався в одне з головних знарядь її експансіоністської зовнішньої політики. Підтвердженням цього стало уже захоплення перших «опорних пунктів» – гарантованих місць за кордоном, які знаходяться під німецькою владою – на території Китаю і в басейні Тихого океану.

Закликаючи до переходу на рейки «світової політики» при сприянні могутнього флоту, кайзер під час спуску на воду броненосця у Вільгельмсгафені влітку 1900 р. проголосив: «Як потужно б'є океан у ворота нашої вітчизни і змушує нас утвердити як вищий закон своє місце у світі, закликає нас до світової політики. Океан необхідний для величі Німеччини, але він також показує, що на ньому і далеко по той бік його без Німеччини, без німецького імператора не повинно відбуватися жодної події» [5, с. 633].

У якості висновку відзначимо, що імперіалістичні кола Німеччини на рубежі XIX – XX ст. фактично остаточно перейшли на шлях широкомасштабної «світової політики», важливою ланкою якої була подальша колоніальна експансія з опорою на сильний військово-морський флот. Про це навесні 1900 р. відверто заявив князь Бю-

лов, водночас намагаючись, наскільки це було можливо, завуалювати агресивну спрямованість зовнішньополітичного курсу своєї держави. Він сказав: «Під словами «світова політика» я розумію тільки турботу про вирішення завдань, які постали перед нами і випливають із розвитку нашої індустрії, нашої торгівлі та нашого судноплавства. Ми не можемо перешкоджати зростанню німецьких заморських інтересів. Ми не можемо стримувати нашу торгівлю, нашу промисловість, робочу силу, активність та інтелект. Ми не думаємо про те, щоб здійснювати агресивну, експансіоністську політику. Ми хочемо тільки захистити вагомі інтереси, які здобули в усіх частинах світу в ході природного розвитку подій... Агресивні тенденції повністю чужі нам, ми не хочемо здійснювати ані авантюристичну, ані фантастичну політику, ми хочемо і в майбутньому розвиватися тільки в мирних умовах як в економічному, так і в політичному плані...» [10, s. 415–416]. Насправді ці слова, як ми вже переконалися, були дуже далекі від реалій рубежу XIX – XX ст.

Активний перехід до «світової політики» супроводжувався загарбанням Німеччиною нових колоній і розгортанням гонки морських озброєнь. Вона стала одним із найважливіших аспектів англо-німецького суперництва і суттєвим компонентом «світової політики» як політики сили. Існував тісний і нерозривний зв'язок військово-морської політики із колоніальною та зовнішньополітичною експансією Німеччини в цілому, будівництва потужного військово-морського флоту із завданнями збереження і розширення віддалених від метрополії колоніальних володінь і опорних пунктів. Створення останніх за підтримки Тірпіца і Бюлова неминуче вело до загострення міжімперіалістичних протиріч на міжнародній арені. Німецька «світова політика», ідейні, політичні та матеріальні основи якої були закладені в кінці XIX – на початку XX ст., неминуче штовхала імперію Вільгельма II до глобального військового зіткнення, в ході якої вона мала витіснити конкурентів і остаточно зайняти «місце під сонцем» як велика та впливова «світова держава». Велика війна 1914 – 1918 рр. стала логічним продовженням внутрішньо- і зовнішньополітичних курсів тогочасних великих держав, у тому числі й Німецької імперії, справивши кардинальний вплив на майбутнє Європи, світу і всієї системи міжнародних відносин.

Бібліографічні посилання

1. *Алафузов В. А.* Доктрины германского флота / В. А. Алафузов. – М., 1956. – 191 с.

2. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. Канцелярия. – Д.21. – 1897. – Л. 336.
3. *Гейден Г.* Монополии. Пресса. Война / Г. Гейден. – М., 1964. – 211 с.
4. *Ерусалимский А. С.* Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М., 1951. – 767 с.
5. *Ротштейн Ф. А.* Международные отношения в конце XIX века / Ф. А. Ротштейн. – М.; Л., 1960. – 705 с.
6. *Тирпиц А.* Воспоминания: пер. с нем. / А. Тирпиц. – М., 1957. – 148 с.
7. *Туполев Б. М.* Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы (конец XIX – начало XX в.) / Б. М. Туполев // Новая и новейшая история. – 1982. – № 3. – С. 135–155.
8. Alldeutsche Blätter. – 6.03.1898. – № 10.
9. Alldeutsche Blätter. – 3.04.1898. – № 14.
10. Bülow B. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. B. Bülow. – B., 1930. – Bd.1. – S. 59.
11. Die Groβe Politik der europaischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–40. – B., 1922–1927 (далі – GP). – Bd.13. – № 3396.
12. GP. – Bd. 15. – № 4457.
13. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. – B., 1871 – 1900 (далі – Reichstag).– Bd.1. – 6.12.1897.
14. Reichstag. – Bd. 4. – 11.12.1899. – S. 3292–3295.
15. Reichstag. – Bd. 5. – 1.12.1896. – S. 3639.
16. Reichstag. – Bd. 7. – 18.03.1897. – S. 5149.

Надійшла до редколегії 24.06.2014

УДК 94(477)-054.62«1914/1918»

А. Айсфельд

Институт культуры и истории немцев в Северо-Восточной Европе

НЕМЦЫ В УКРАИНЕ И ГЕРМАНСКИЙ РЕЙХ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Економіка Німеччини, в особливості її малонаселені східні провінції, постійно потребували сільськогосподарських робітників. Індустріалізація, масова мобілізація працездатних чоловіків до армії під час Першої світової війни і значні втрати вбитих та тих, хто отримав каліцтво, загострили

дефіцит найманої робочої сили у сільському господарстві. Уряд Німеччини вважав можливим заповнити цей дефіцит за рахунок повернення до Німеччини частини німецького населення Польщі та Російської імперії, вимушеного в силу обставин, що склалися, покинути свої місця проживання.

Ключові слова: ***Російська імперія, економіка, Німеччина, німці Росії, економіка Німеччини, військовополонені.***

Экономика Германии, в особенности ее малонаселенные восточные провинции, постоянно нуждались в сельскохозяйственных рабочих. Индустриализация, массовая мобилизация трудоспособных мужчин в армию во время Первой мировой войны и значительные потери убитыми и получившими увечия обострили дефицит наемной рабочей силы в сельском хозяйстве. Правительство Германии считало возможным восполнить этот дефицит за счет возвращения в Германию части немецкого населения Польши и Российской империи, вынужденного в силу сложившихся обстоятельств покинуть свои места проживания.

Ключевые слова: ***Российская империя, економика, Германия, немцы России, економика Германии, военнопленные.***

Die deutsche Wirtschaft und insbesondere die spärlich besiedelten Ostprovinzen waren ständig auf Landarbeiter angewiesen. Durch die Industrialisierung, die Massenmobilisierung der arbeitsfähigen Männer fürs Heer während des Ersten Weltkrieges sowie durch beträchtliche Verluste an Toten und Kriegsversehrten wurde der Mangel an Tagelöhnern in der Landwirtschaft zusätzlich verschärft. Die deutsche Regierung hielt es für möglich, diesen Mangel durch die Rückführung eines Teils der deutschen Bevölkerung aus Polen und dem Russischen Reich zu beheben, die in der damaligen Situation gezwungen war, ihre Siedlungsgebiete zu verlassen.

Schlagwörter: ***Russisches Reich, Wirtschaft, Deutschland, Russlanddeutsche, deutsche Wirtschaft, Kriegsgefangene.***

Germany's economy, especially on the territory of its sparsely populated eastern provinces, constantly needed a big amount of agricultural workers. Industrialization, mass mobilization of men during the First World War, a high percentage of deaths and injuries caused lack of labor force in agriculture. The German Government considered it possible to align this deficit at the expense of the Germans from Poland and the Russian Empire, who had to leave their places of residence under war and afterwar circumstances.

However, returning of all or even most Germans, especially the peasants, landowners, did not coincide with the government's plans. Additional agreements to Brest-Litovsk Treaty with Russia and Ukraine were not allowed such guarantees.

Keywords: ***the Russian Empire, Economy, Germany, Germans, Russia, Economy of Germany, prisoners of war.***

Первую мировую войну в исторических исследованиях конца XX – начала XXI вв. нередко характеризуют как цивилизационный

перелом. И действительно, в боевых действиях приняли участие более 60 млн человек, были применены новые виды оружия (танки, самолеты) и средства массового поражения (химическое оружие). В результате войны коренным образом изменилась политическая карта Средне-Восточной и Юго-Восточной Европы. Прекратили свое существование Российская, Германская и Австро-Венгерская империи. В полосе от Финляндии до Средиземного моря и турецкой границы в Закавказье возник целый ряд национальных государств по статусу и провозглашенной цели.

Процесс «национализации» политики и экономики получил в конце XIX – начале XX вв., как известно, широкое распространение. И это не только в теоретических конструкциях, но и в попытках решения конкретных проблем. Составной частью этого процесса «национализации» политики было быстро распространившееся представление о том, что национальные меньшинства, постоянно или временно проживающие на территории другой страны, являются потенциальными «внутренними» врагами этой страны и готовы к шпионажу в пользу государства, из которого вышли они сами или их предки. Так было, в частности, с немцами - российскими подданными, которых начиная с последней трети XIX в. в России все чаще подозревали в склонности к измене и сотрудничестве с армией и властями Германской империи.

В сборниках научных трудов Днепропетровского национального университета «Вопросы германской истории» опубликован целый ряд статей, в которых авторы анализировали причины возникновения антинемецких тенденций во внутренней политике России. Известно также, что различными ограничительными мерами российским властям удалось в конце 1880-х гг. добиться того, что около 25 тыс. прусских подданных, живших и трудившихся на арендованной земле в Волынской, Подольской и Киевской губерниях, приняли российское подданство. Значительно возрос отток немецкого населения из Юго-Западного края. Так, в 1890 г. из трех уездов Волынской губернии в Бразилию эмигрировали около 10 тыс. прусских подданных [10]. Эмиграция в Северную и Южную Америку продолжалась вплоть до Первой мировой войны. После революционных событий 1905 г. в прибалтийских губерниях Российской империи по инициативе крупных землевладельцев с Волыни в Прибалтику были переселены 15 – 20 тыс. немцев [23]. В 1910 и 1912 гг. в США, Аргентину и Бразилию вновь эмигрировало около 5 тыс. волынских немцев [3, с. 36]. Основная причина эмиграции германскоподданных и немцев -

российских подданных заключалась в том, что на Волыни из-за притока иммигрантов и естественного прироста образовался избыток сельского населения, у которого не было возможности заработать на существование.

Как известно, в 1910 и 1912 гг. были предприняты попытки рассмотрения в Государственной думе законопроектов, нацеленных на вытеснение немецких землевладельцев и арендаторов из Юго-Западного края и Бессарабии.

Отношение правительства Германии к этническим немцам, проживавшим на территории Российской империи, известно по переписке германского посла в С.-Петербурге фон Швейница с канцлером Германии фон Бисмарком. Она была вызвана антинемецкой полемикой после провозглашения создания Германской империи. Оба политика четко осознавали, что переселившись в Россию, колонисты работают на ее пользу. Бисмарк написал на докладе посла из С.-Петербурга: «Рейх не должен прикладывать каких-либо усилий для поддержания связи с немецкими колониями на Волыни. Кто свою родину покинул, не может рассчитывать на ее защиту» [10, с. 154]. Этой позиции правительство Германии придерживалось до самого конца Первой мировой войны, хотя по переписи населения 1897 г. в Волынской губернии из 171 тыс. немцев почти треть была прусскими подданными [1].

Эта позиция германского правительства тем более примечательна, что в восточных провинциях Германии традиционно ощущался острый дефицит сельскохозяйственных рабочих. Этот дефицит покрывался за счет сезонных рабочих – поляков и евреев – из польских губерний России и, отчасти, за счет возвращавшихся из-за границы германских подданных.

Большое количество немецких эмигрантов, переселявшихся из России в Северную и Южную Америку, привлекало внимание некоторых священников, аграриев и политиков, которые ставили себе целью склонить хотя бы часть из них к переселению в Германию. Особо выделялась прусская «Королевская поселенческая комиссия» («Königliche Ansiedlungskommission»), которой удалось с 1903 по 1911 гг. поселить на опекаемых ею угодьях 4 900 семей из польских губерний России и с Волыни [16].

В 1909 г. начало свою работу «Общество попечения немецких возвращенцев» (Fürsorgeverein für deutsche Rückwanderer). Оно смогло заручиться поддержкой 106 доверенных лиц в России, старавшихся склонить немцев переселиться в Германию. За период с 1909 по

1914 гг. этому обществу удалось возвратить в Германию 25 794 чел., прежде всего с Волыни. Большинство из них смогли устроить рабочими в имениях [15].

С началом военных действий положение немецкого населения западных губерний России стремительно изменялось. 17 и 24 октября 1914 г. Совет министров обсуждал, какие меры следует принять по отношению к немецким подданным России. Правительство высказалось против ликвидации немецкого землевладения и землепользования, в т.ч. и германскоподданных, проживающих более 25 лет в России [3]. Однако по приказу командующего Северо-Западным фронтом 7 октября 1914 г. началась депортация немцев из Лифляндии, Курляндии и Риги. 23 декабря был издан приказ о выселении всех немецких мужчин старше 15 лет с территорий западнее р. Вислы, а 29 декабря – всех немцев из Царства Польского. До середины февраля 1915 г. количество немцев, депортированных из Царства Польского в центральные и сибирские губернии России составило около 200 тыс. чел. [2, с. 98–99].

Какова была реакция германского правительства на эти репрессивные меры российских властей?

В МВД Германии 14 ноября 1914 г. состоялось совещание представителей МВД, Военного министерства, Министерства сельского хозяйства, государственный имений и лесного хозяйства, президента провинции Франкфурт-на-Одере, Общества содействия внутренней колонизации и Общества попечения немецких возвращенцев. На повестке дня стоял вопрос о том, каким образом можно повлиять на военнопленных русской армии немецкой национальности, чтобы для них стало желательным в будущем поселиться на германской территории. К этому времени в лагерях для военнопленных находились 1 620 российских немцев, которых в служебной переписке называли русскими немцами (Deutsch-Russen, deutsch-russische Gefangene).

К удивлению участников этого совещания в этом контингенте было всего 155 сельскохозяйственных рабочих и 351 сельский хозяин. Большинство же – 1 114 чел. – числились ремесленниками. Из южно-русских, т. е. украинских, губерний было 57 сельских хозяев и 25 сельхозрабочих [24, Bl. 26–26 R.]. Поскольку по Всероссийской переписи населения 1897 г. подавляющее большинство немецкого населения было занято в сельском хозяйстве, а его доля среди военнопленных давала совершенно иную картину, участники совещания высказали предположение о том, что полученная статистика не соответствует действительности. В силу этого обществу попечения

немецких возвращенцев было дано задание более подробно изучить состав этих военнопленных. Русских немцев, выявленных при этом как пригодных для «обработки» с целью реэмиграции, рекомендовали сосредоточить в особом отделении лагеря, где они находились в отдельном, хорошо оборудованном лагере, но не в западных провинциях Германии.

Представитель МВД д-р Ленц предложил тех из них, кто окажется склонным к реэмиграции и вне подозрения в возможной попытке к бегству, уже вскоре направлять на мелиоративные работы или освоение земель. Президент провинции Франкфурт-на-Одере счел это предложение для достижения цели не пригодным, поскольку мелиоративной работой вряд ли удастся пробудить интерес к работе в сельском хозяйстве. По его мнению более перспективным было бы размещение групп от 20 до 50 чел. в сельскохозяйственных колониях Общества содействия внутренней колонизации. Против этого предложения не было высказано возражений, и министерства, принимавшие участие в совещании, проявили намерение его дальнейшего изучения [24, Bl. 27–27 R.].

Представители Общества попечения немецких возвращенцев провели встречи с русскими немцами в пяти лагерях для военнопленных на территории Пруссии в конце января 1915 г. Опросив 300 чел., они представили свой доклад совещанию, которое должно было состояться 12 марта 1915 г. По их информации, в лагерях для военнопленных на военнопленных – российских немцев до этого времени внимания не обращали. Исключением было лишь их привлечение, в качестве переводчиков. Среди военнопленных с интересом было встречено появление представителей Германии, подчеркивавших свое общее с военнопленными этническое происхождение, язык и вероисповедание, а также готовность Общества попечения немецких возвращенцев «оказать братскую помощь, если после войны может возникнуть необходимость их эмиграции из России» [4, Bl. 57–58].

Одновременно подчеркивалось, что в дальнейшем в беседах с военнопленными представители Общества не намерены уговаривать их к переселению в Германию. Напротив, они должны будут советовать возвращаться в Россию и быть там верными подданными. Если же дальнейшее проживание в России станет невозможным, тогда стоит вспомнить о своем немецком происхождении и вернуться на родину своих предков, вместо того, чтобы опять переселяться в чужую страну [4, Bl. 58–59].

К этому времени положение немцев Юго-Западного края драматически изменилось. 2 февраля 1915 г. Николаем II были утверждены три Положения Совета министров об ограничении землевладения и землепользования подданных Германии, Австро-Венгрии и Турции, а также выходцев из этих стран. Началась депортация немецкого населения, которой были подвержены 190 –200 тыс. жителей края [17; 6]. Кроме этого были интернированы около 250 тыс. подданных Германии и Австро-Венгрии [2, с. 100].

В правительственных кругах Германии весной 1915 г. это не вызвало заметной реакции. Обсуждался, однако, вопрос возможного предоставления германского подданства немцам-реэмигрантам согласно циркуляра от 30 июля 1910 г. Министр внутренних дел Германии счёл это возможным в порядке исключения [11, Bl. 80]. Министр иностранных дел с этим согласился и взял на заметку вопрос о дальнейшей судьбе российских немцев на предстоящих мирных переговорах. Соответствующее письмо было подписано руководителем правового отдела МИДа Криге, о котором речь будет идти позже [11, Bl. 94].

В середине июня 1915 г. Военное министерство Германии информировало Военное министерство Австро-Венгрии о том, что в числе российских немцев, находящихся в германских лагерях для военнопленных, есть желающие остаться после войны в Германии. Их можно будет поселить в слабо заселенных восточных провинциях. Если в австрийских лагерях тоже есть такие российские немцы и австрийское командование согласилось бы их передать Германии, то они с готовностью были бы приняты [11, Bl. 92].

13 июля 1915 г. у рейхсканцлера Германии состоялось совещание, в ходе которого было решено прекратить переселение российских немцев из местностей, граничащих с Пруссией, до линии Млава-Плоцк-Коло-река Варта-Бендцин. На территории восточнее этой линии, напротив, решено было вербовать как можно больше лиц, пригодных для реэмиграции. Это касалось и находившихся под австрийской оккупацией местностей Царства Польского. Возможным считалось добиться на мирных переговорах права свободного выезда из России российских немцев. На этот случай уже теперь следовало продумать, какие вопросы необходимо будет урегулировать (стоимость перевозки, таможенные и паспортные правила) [11, B. 113–115 R.].

В октябре 1915 г. министр внутренних дел согласился с предложением заместителя военного министра относительно возможности

освобождения военнопленных из лагерей и возвращения в родные места на оккупированных германской армией территории (Привислинский край Царство Польское) представителей привилегированных слоев общества. Однако, считал, что не следовало сейчас влиять на их готовность и далее оставаться на ныне оккупированных территориях, которые после заключения мирного договора, отойдут к России. Министр внутренних дел фон Лёбель считал, что значительная, если не подавляющая часть из них, после войны так или иначе вернется на родину своих предков, в Германию. Задачей представителей Германии на мирных переговорах будет обеспечение необходимых условий для существования тем русским немцам, которые захотят остаться на своей нынешней родине, т. е. в России. И, конечно же, защита личных и имущественных прав пожелавших переселиться в Германию [13].

20 августа 1915 г. Министерство сельского хозяйства Германии обратилось к министру иностранных дел с просьбой посодействовать в передаче российских немцев, находящихся в турецком плену, Германии. Если их будет не более 2–3 тысяч, то Общество попечения немецких возвращенцев смогло бы их трудоустроить, преимущественно в Восточной Пруссии, в качестве сельхозрабочих. Из-за недостатка жилья предпочтительно было получить одиноких, которые в последствии смогли бы с помощью Общества перевезти свои семьи [13, Bl. 94]. Во второй половине января 1916 г. Турецкое правительство дало на это согласие [13, Bl. 133].

20 декабря 1915 г. фон Лёбель указал на необходимость воздействовать на возвращенцев, прибывших в Германию до начала войны и еще не получивших германского подданства, подать соответствующие прошения. Следует избегать давления, чтобы не снизить ожидаемый в будущем приток возвращенцев. Русским немцам, без учета времени переселения в Германию, (до или после начала войны), предлагалось предоставить возможность получения германского подданства. Это касалось лиц, которых после получения подданства можно будет привлечь к военной службе [14, Bl. 122]. По сведениям МВД за период с 1 января по 15 декабря 1915 г. не менее 530 возвращенцев из России получили германское подданство в Пруссии [14, Bl. 122 R.]. Речь здесь идет именно о возвращенцах, а не о военнопленных.

Что же касается военнопленных, то 21 декабря 1915 г. Военное министерство направило имперскому правительству и военным министерствам всех входящих в состав империи королевств отпечатан-

ную типографским способом информацию (тиражом более 1тыс. экземпляров) о должном отношении к пленным российским немцам. Во вводной части указывалось на то, что в процессе урбанизации Германии произошел значительный отток сельского населения. Его ряды значительно поредели в результате войны. Кроме того, есть еще сотни квадратных километров не введенных в сельскохозяйственный оборот болот и пустошей, которые можно освоить и заселить. Сделать это лучше оседлым немецким населением, нежели ненадежными славянскими сезонными рабочими [12, Bl. 1].

Для того чтобы пробудить у русских немцев интерес к переселению в Германию после окончания войны, Военное министерство рекомендовало называть их не русскими, а немцами, соплеменниками. Лицам, находящимся в лагерях и на работах, рекомендовалось создать привилегированные условия, назначением их бригадирами или старшими рабочими с доплатой за выполненную работу. Бытовые условия следовало улучшить, предоставляя каждому кровать для ночного отдыха, что не является нормой, особенно при одиночном распределении в сельской местности. В воскресные и праздничные дни их следовало освобождать от работ и предоставить возможность посещения курсов и мероприятий, способствующих повышению квалификации и сближению с окружающем обществом.

Помимо всего этого, рекомендовалось информировать этих военнопленных о репрессиях российского правительства против немцев в России и заверить их в том, что германское правительство на предстоящих мирных переговорах непременно выступит за право выхода желающих из российского подданства [12, Bl. 2–3]. До 15 января 1916 г. предписывалось собрать более подробную информацию об уже выявленных военнопленных – российских немцах, опекуном которых было назначено Общество попечения немецких возвращенцев (реэмигрантов). Всего их было около 3 300 чел. Надо заметить, что российских немцев, как сельских хозяев и сельхозрабочих, так и ремесленников, предусматривалось устроить на работу и разрешить ношение гражданской одежды. Около 2 тыс. немцев-горожан (ткачи, купцы, учителя и т.д.) из Царства Польского должны были оставаться в лагерях для военнопленных на улучшенных условиях работы. О передаче российских немцев, попавших в плен Австро-Венгрии и Турции, в это время еще велись переговоры.

5 апреля 1916 г. рейхсканцлер фон Бетман-Гольвег в речи, произнесенной в рейхстаге, заявил: «нашей обязанностью является от-

крыть нашим землякам, подвергнутым преследованиям и унижениям в России, дорогу из русской кабалы» [18, Bl. 31 R.].

Переселение немецкого населения с Волыни при содействии военных властей к этому времени уже было налажено. С 1 марта по 12 апреля 1916 г. было отправлено семь железнодорожных составов, которыми перевезли 5 328 чел., из них работоспособными были 2 823 чел. Из этого контингента переселенцев в Восточной Пруссии поселили 35 %, остальных – в Шлезвиг-Гольштинии и Мекленбурге. Австрийское командование 15 апреля приостановило переселение из оккупированных им местностей, ссылаясь на якобы имевшие место нарушения таможенного соглашения между Германией и Австро-Венгрией. Германия с этим не согласилась и добилась продолжения переселения. В зоне австро-венгерских войск находились 24 тыс. немцев, уже готовых для переезда группами по 1 500 чел. на германскую территорию. В Холмской и Люблинской губерниях их было около 20 тыс. Германия была очень заинтересована в их получении, т. к. австрийские власти не допустили в неё сезонных рабочих из Галиции [18, Bl. 140-140 R.].

В середине июня появился разработанный в имперском МВД меморандум относительно содержания особого соглашения о реэмиграции немецкого населения в Германию как к дополнению к проекту германо-российского мирного договора. Указав на ухудшение положения немецкого населения в России за последние четверть века и вызванную этим реэмиграцию около 60 тыс. чел. и значительную по количеству эмиграцию за океан, репрессивную политику во время мировой войны (ликвидационные законы и депортация сотен тысяч немцев), авторы меморандума пришли к выводу, что Германии, как прародине, следует требовать права на реэмиграцию для всех колонистов России, бесплатной перевозки их имущества и полной компенсации за понесенный ущерб. Она в этом очень нуждалась для восполнения демографических потерь, вызванных войной. Правда, тут же давалось пояснение: Германия заинтересована только в таких российских немцах, которые захотят вернуться в Германию и которые будут признаны годными для предоставления им неограниченного по сроку подданства [9]. Вслед за этим чиновники приступили к разработке проекта документа, подтверждавшего статус немецкого возвращенца (реэмигранта).

Не вдаваясь в подробности дальнейшего развития переговоров на правительственном уровне, можно резюмировать, что потребность в рабочей силе, особенно в сельском хозяйстве, явилась основной

причиной повышенного интереса к российским немцам как германских, так и австрийских, а в последствии и венгерских властей. После окончания военных действий на контролируемой Германией территории было не менее 50 тыс. немцев с территорий, оккупированных австро-венгерскими войсками [2, с. 103]. Общество попечения немецких возвращенцев смогло в 1916 г. разместить и трудоустроить сельхозрабочими в восточных провинциях Германии около 30 тыс. волынских немцев [7]. Кроме этого, по состоянию на март 1917 г. в германском плену находилось около 15 тыс. российских немцев [21].

Германское правительство уже в мае 1915 г. начало готовиться к мирным переговорам, в ходе которых оно намеревалось добиться для всех немецких колонистов в России права реэмиграции в Германию.

Как известно, 3 декабря 1917 г. в Брест-Литовске начались переговоры между делегациями Германии, Австро-Венгрии, Болгарии и Турции, с одной стороны, и России – с другой, закончившиеся 15 декабря договором о перемирии. За этим последовали мирные переговоры. 9 февраля 1918 г. состоялось подписание мирного договора с Украиной, а 3 марта с Россией. К обоим договорам были подписаны добавочные договоры, регулировавшие в т. ч. вопросы компенсаций за понесенный частными лицами во время войны ущерб, а также попечения реэмигрантов. Германскую делегацию на этих переговорах возглавлял руководитель правового отдела МИДа Германии И. Криге, который обратил внимание на эти вопросы еще в мае 1915 г. На основании статей 20 и 21 добавочного договора был разработан документ – Охранное свидетельство, который выдавался от имени Уполномоченного имперского Переселенческого правления Германии. Факсимильное изображение такого охранного свидетельства было опубликовано в 1985 г. [8].

С этим Охранным свидетельством многие немцы Украины и Советской России связывали надежду на действенную защиту своих прав и возможность реэмиграции.

30 апреля 1918 г. руководитель Центрального бюро для немецких возвращенцев Р. И. Юнгер разослал из Киева информационный листок «Первый призыв. Всем желающим переселиться» («Der erste Ruf. An alle Auswanderungslustigen!»), в котором заверил, что в Германии уже предпринимаются шаги, чтобы сделать возможным возвращение немцев на родину предков. Далее он разъяснял, что до окончания войны переселение и обустройство возможны лишь в незначительном объеме. Прежде всего из-за недостатка строительных материалов. Поэтому он призывал всех, кто может, пока еще оста-

ваться на своих местах. В Германию можно посылать своих ходоков для ознакомления с тамошней землей и условиями жизни колонистов. Колонисты безземельные и без средств существования, готовые поселиться на дворах, имеющих до 2 десятин земли, и работать в качестве рабочих в имениях не менее одного года, могут быть немедленно принятыми под опеку Общества попечения немецких возвращенцев.

Кроме того, Юнгер обещал, согласно мирному договору с Украиной, по возможности, помощь при ликвидации недвижимого имущества лицам, принятым для переселения в Германию или Курляндию. Последовало заверение в том, что как только Германия сможет в полной мере начать переселение, она призовет немецких колонистов вернуться на свою родину или под немецкий протекторат [19].

Для проведения переселения 1 июня 1918 г. было создано Имперское Переселенческое управление.

О мучительном процессе поиска приемлемых условий для дальнейшего проживания в Украинской Народной Республике, о съездах и митингах, где принимались различного рода резолюции, также имеются публикации на немецком и русском языках. План создания «Коронной колонии Крым-Таврия» под покровительством Германского рейха не нашел поддержки германского правительства, так же как и требование предоставления всем немецким колонистам Причерноморья германского подданства [20].

2 июля 1918 г. состоялось заседание Коронного Совета Германии, на котором Вильгельм II утвердил отказ от плана создания колонии «Крым-Таврия». Министр иностранных дел Германии фон Кюльманн сформулировал условия, при которых немцы могли бы и далее проживать в Украине:

– создание сельских и уездных правлений под руководством немецких чиновников;

– свобода в вопросах школы и религии;

– наличие немецких депутатов в украинском парламенте;

– назначение особых министров или комиссаров правительства для колонистов;

– возможность, подтверждения привилегий, данных колонистам при их переселении в Россию;

– предоставление германским официальным представителям полномочия представлять права колонистов.

Для многих немцев – российских подданных при быстро меняющейся обстановке в УНР главным был вопрос скорейшего пере-

селения в Германию, но германские власти смотрели на это, исходя из своих интересов и возможностей. Получение Охранного свидетельства, согласно Добавочного договора к Брест-Литовскому мирному договору, еще не давало права переселения в Германию. Для этого необходимо было получить свидетельство переселенца (Rückwanderer-Ausweis), а его выдавали только тем российским немцам, которых можно было принять и устроить в качестве сельскохозяйственных рабочих. Немцы Причерноморья, в большинстве своем землевладельцы, для этого подходили меньше, чем потерявшие средства на существование волынские немцы-арендаторы или малоземельные поволжские немцы, вынужденные в дополнение к сельскохозяйственным работам заниматься ремеслами. Непреодолимым препятствием для переселения в Германию в течение лета 1918 г. становилось отсутствие подвижного состава. Так, с территории Советской России в летние месяцы для перевозки германских подданных и российских немцев предоставлялось по 26 железнодорожных составов в неделю, а в октябре из Москвы отправляли лишь по одному составу в неделю. Всего за август–октябрь удалось, таким образом, вывезти 656 германскоподданных и 10 428 российских немцев [5].

По сообщению руководителя Центрального бюро для немецких возвращенцев Р. И. Юнгера, по состоянию на конец октября 1918 г. его организации удалось успокоить волынских немцев и склонить большинство из них к тому, чтобы они еще временно оставались на своих местах. У него, однако, не было сомнений в том, что не надолго. Если к этому времени переселения в Германию добивались прежде всего безземельные, то, по его мнению, после вывода германских войск к переселению в Германию будут стремиться и состоятельные волынские немцы.

Немцы Причерноморья занимали выжидательную позицию. Пастор И. Винклер и его сподвижники еще до октября агитировали немцев Причерноморья за реализацию плана создания колонии Крым-Таврия под германским покровительством, несмотря на то, что этот план уже в конце июня не получил поддержки правительства Германии. Получив окончательный отказ, Центральный комитет Союза немцев Причерноморья переключился на агитацию за массовое переселение немцев Причерноморья в Германию. Этот план не был согласован с германским руководством и противоречил политике Германии.

После Ноябрьской революции и падения монархий в Германии и Австро-Венгрии, Брест-Литовский договор был аннулирован, и об организованном переселении в Германию уже не могло быть речи.

Гёттингенский юрист М. Силаги, опубликовавший в 1998 г. свое исследование «Права меньшинства и дипломатическая защита немцев в Восточной, Средне-Восточной и Юго-Восточной Европе», указал на противоречивость политики Германии в вопросе предоставления немцам Советской России и Украины права на получение германского подданства и возвращения в Германию. С одной стороны, право возвращения в Германию в течение 10 лет было гарантировано добавочными договорами к Брест-Литовским мирным договорам, и Германская делегация в Украине (дипломатическое представительство) разослала 7 сентября 1918 г. германским консульствам на ее территории инструкцию об условиях предоставления немцам Украины германского гражданства. С другой стороны, статс-секретарь МИДа Германии фон Кюльманн 5 июля в категорической форме высказался против облегченного предоставления германского подданства российским немцам. Он обосновывал это, как и фон Бисмарк и фон Швейниц в 1870-х гг.: «Колонисты прервали связь со своей прежней родиной и стали преданными подданными российского престола».

М. Силаги напомнил и о том, что инструкция об условиях предоставления российским немцам германского гражданства уже 19 сентября была отозвана. 27 сентября 1918 г. в германском МВД состоялось совещание по вопросу о вербовке рабочих в Польше, России и Украине. В это время на территории Украины действовало бюро по набору рабочих в Киеве, которое имело 14 филиалов в разных регионах Украины. Из этого видно, что правительство Германии не проявило интереса к возвращению всех или значительного количества российских немцев, хотя в добавочных договорах к Брест-Литовским мирным договорам такая возможность была зафиксирована [22].

Библиографические ссылки

1. *Костюк М.* Демография и география расселения немецких колонистов на Волыни в XIX – начале XX вв. / М. Костюк // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения: материалы междунар. науч. конф. Анапа, 20–25 сент. 1995 г. – М., 1996. – С. 242.

2. *Нелипович С.* Политика оккупационных властей центральных держав в отношении немцев Царсива Польского. 1915–1918 гг. / С. Нелипович// Немцы России. Социально-экономическое и духовное развитие 1871–1941 гг. : материалы 8-й междунар. науч. конф. Москва, 13–16 окт. 2001 г. – М., 2002. – С. 98–99.

3. *Нелипович С.* Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914–1917) / С. Нелипович // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения : материалы междунар. науч. конф. Анапа, 20–25 сент. 1995 г. – М., 1996. – С. 265.

4. Bericht über den Besuch der Gefangenenlager bei Quedlinburg, Gardelegen, Salzwedel, Parchim und Güstrow durch v. Scheven und Mönke, erstattet durch v. Scheven / Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta PR]. I. HA Rep. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1, Bl. 57–58.

5. Bericht über die Entwicklung der Rückwanderungsbewegung aus dem Osten in der Zeit vom 1.VIII. bis 1.XI. 1918 / GStA PK. HA Rep. 77 Ministerium des Innern. Tit. 226 b Nr. 64 A. Bd. 1 Reichsstelle für deutsche Rückwanderung und Auswanderung, Bl. 52 R.

6. *Deringer R.* Die Ausweisung der deutschen Kolonisten aus Wolhynien in den Jahren 1915 und 1916 / R. Deringer // Deutsches Leben in Russland. ß Jg. 7 (1929). – Nr. 8–10. – S. 66.

7. *Eichler A.* Die Unterbringung der aus Deutschland geflüchteten und ausgewanderten Deutschen. Vortrag. April 1936 / A. Eichler // Bundesarchiv. R 57/1003. Bd. 23, Bl. 2.

8. *Eisfeld A*. Deutsche Kolonien an der Wolga 1917 – 1919 und das Deutsche Reich / A. Eisfeld. – Wiesbaden, 1985. – S. 157.

9. Entwurf zu einem Sonderabkommen zum deutsch-russischen Friedensvertrag über die Rückwanderung der deutschrussischen Bevölkerung nach Deutschland [o.O., o. J. nicht signiert] / Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta PR]. I. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1, Russische Kriegsgefangene deutscher Abstammung im Krieg 1914–1916. Rückwanderung. Bl. 155 – 157.

10. *Kohls W. A.* Beitrag zur Geschichte der deutschen Kolonisten in Russland. Eine Untersuchung russischer Pressepolemik und der deutschen diplomatischen Berichte aus der St. Petersburger Amtszeit des Botschafters von Schweinitz / W. A. Kohls // Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsordnung des europäischen Ostens. – Bd. 59. – Berlin, 1973. – S. 172.

11. Kriegsministerium am 24. Oktober 1914 an Herrn Innenminister: Russische Kriegsgefangene deutscher Zunge und deutscher Abstammung / Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta PR]. I. HA Rep. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1. Russische Kriegsgefangene deutscher Abstammung im Krieg 1914–1916. Rückwanderung, Bl. 80.

12. Kriegsministerium Nr. 48/12. 15. UK. Altes und Neues über die Behandlung der deutsch-russischen Kriegsgefangenen. Berlin, 21.12.1915 / Bayerisches Hauptstaatsarchiv München Abt. Bestand MA. Nr. 97726. Der Minister des Innern auf den Bericht vom 11. Dezember 1915 – O-P.11213/15.B. Berlin, 20. Dezember 1915 / Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta PR]. I. HA Rep. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1, Russische Kriegsgefangene deutscher Abstammung im Krieg 1914-1916. Rückwanderung, Bl. 122.

13. Der Minister des Innern an den stellvertretenden Herrn Kriegsminister. Berlin, 22. Oktober 1915 / Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta

PR]. I HA Rep. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1, Russische Kriegsgefangene deutscher Abstammung im Krieg 1914–1916. Rückwanderung, Bl. 104.

14. Der Minister des Innern auf den Bericht vom 11. Dezember 1915 – O-P.11213/15.B. Berlin, 20. Dezember 1915 / Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta PR]. I HA Rep. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1, Bl. 122.

15. *Neutatz D.* Die «deutsche Frage» im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993. – S. 230.

16. *Neutatz D.* Die Wolgadeutschen in der reichsdeutschen Publizistik und Politik bis zum Ende des Ersten Weltkrieges / D. Neutatz // Zwischen Reform und Revolution. Die Deutschen an der Wolga 1860–1917. Hrsg.: Dahlmann D.; Tuchtenhagen R. – Essen, 1994. – S. 125.

17. *Nikel S.* Die Deutschen in Wolhynien Nikel S. – KiewCharkow, 1935. – S. 52.

18. Der Reichskanzler (Reichsamt des Innern) am 18. Mai 1918: Regelung der Rückwanderung Deutscher und deutschstämmiger Ausländer / Bl. 31 R.

19. Der erste Ruf. An alle Auswanderungslustigen! / ОГУ «Государственный исторический архив немцев Поволжья в г. Энгельсе». – Ф. 1, оп. 50/2, д. 399, л. 142–142 об.

20. Die Russlanddeutschen. Alfred Eisfeld mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahle. 2., erweiterte und aktualisierte Auflage. – München, 1999. – S. 87–90.

21. *Schmidt E.* Denkschrift über den Anteil Bayerns an der Rückwanderung und Siedlung deutscher Bauern aus Russland / E. Schmidt // Bayerisches Hauptstaatsarchiv. MA Nr. 97726.

22. *Silagi M.* Minderheitenrecht und diplomatischer Schutz für Deutsche in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa. Historische Aspekte / M. Silagi // Rechtsanspruch und Rechtswirklichkeit des europäischen Minderheitenschutzes. Hrsg. Dieter Blumenwitz, Gilbert H. Gornig, Dietrich Murswiek. Reihe: Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht. – Bd. 17. – Köln, 1998. –S. 90–91.

23. *Sommer E. F.* Die Einigungsbestrebungen der Deutschen im Vorkriegs-Rußland (1905–1914) / E. F. Sommer. – Leipzig, 1940. – S. 52–53.

24. Zu IV C. 5015. Berlin, 14. November 1914 // Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [GSta PR]. I. HA Rep. 77 Tit. 226 b Nr. 63 a, Bd. 1 Russische Kriegsgefangene deutscher Abstammung im Krieg 1914–1916. Rückwanderung. Bl. 26 – 26 R.

Надійшла до редколегії 16.06.2014

УДК 94 (100)«1914/1918»

В. П. Фисанов

Черновицкий государственный университет имени Юрия Федьковича

РОЖДЕНИЕ ИНОГО МИРА В ГОДЫ МИРОВОГО КОНФЛИКТА (по документальным и мемуарным источникам периода Первой мировой войны)

Розглянуто Першу світову війну та окремі її наслідки як предтечі реального, відмінного від інших епох, XX століття – віку екстремального. Використано оригінальні документальні, мемуарні та монографічні джерела.

Ключові слова: ***інший світ, політика держав, пропаганда, геополітичні наслідки, Перша світова війна.***

Рассмотрено Первую мировую войну и некоторых ее последствия как предтечи реального, отличного от других эпох, XX века – столетия экстремального. Автором использованы оригинальные документальные, мемуарные и монографические источники.

Ключевые слова: ***иной мир, политика держав, пропаганда, геополитические результаты, Первая мировая война.***

Der Artikel ist der Analyse des Ersten Weltkrieges und einiger seiner Folgen als Vorboten des sich von den anderen Epochen unterscheidenden, durch Extreme gezeichneten 20. Jahrhunderts. Der Verfasser stützt sich dabei auf originelle dokumentarische Quellen, Monographien und Memoiren.

Schlagwörter: ***andere Welt, Politik der Mächte, Propaganda, geopolitische Ergebnisse, Erster Weltkrieg.***

The article considers World War I and some its consequences as forerunners of real, different from other epochs, XX century – century of extreme. The author uses original documentary, memoir and monographic sources.

The author notes that exactly World War I became the time when mass propaganda actions – of qualitative new type – were initiated, and offers to consider its different forms. During World War I technique of forming of the positive image of the politicians was developed (for example, positive image of T. Masaryk was created particularly by American press). Developed cinema propaganda became one more innovation in the sphere of political propaganda (for example, the owner of large film theatre on Khreschatyk was ordered to show 60 films of German film company UFA together with German propaganda films in all the film theatres he owned in Ukraine for 6 months). The tactics of

mass deterrence was also actively used, in order to terrorize the population of the occupied territories and to prevent revolts.

Exactly in the years of the world military conflict science started to be regarded as efficient productive force. In 1915 academician V. I. Vernadskii initiated the Commission for the Study of the Natural Productive Forces of Russia (abbreviated KEPS). It served the only goal – to organize «scientific creative work for the protection from enemy and for the growth of our national wealth». Thanks to its work in fact during one year (from February 1915 till February 1916) in Russia by efforts of scientists and practitioners basics of chemical industry of the country were laid and the production of the explosives increased almost in 15 times. The technical symbol of World war one, tank, created by Englishmen as the reply for machineguns and entrenchments of German army, is one more example of psychological deterrence. The author stresses and proves the idea that for Russia the war opened really completely new period of historical existence – both in spiritual, political and social sense. Surely, after the war other countries also survived serious changes, but not so profound and irreversible as in Russia.

Keywords: ***other world, politics of the states, propaganda, geopolitical results, World War I.***

Вечный закон, на земле неизменный, Судьба учредила:
То, что имел, потеряв, нечто иное найдешь…
(Готфрид Герман)

Возможно само название предложенного мной материала «рождение Иного мира» несколько претенциозно, но нельзя не признать того факта, что в 1914 году мир вступил в некую иную, в чем-то качественно новую полосу развития, которая была отлична от того, что происходило в мировой истории, скажем, в веке восемнадцатом или же девятнадцатом. Весь строй цивилизации XIX столетия «обвалился», как заметил Эрик Хобсбаум, в пламени мирового конфликта, когда упали ее колонны [2, с. 30].

Первая мировая война действительно стала первой глобальной войной всех против всех, когда, к примеру, австралийские и новозелландские части бились на Галлиполийском полуострове, канадцы и американцы, высадившись на континенте, сражались во Франции, а турецкие соединения, поддерживая австрийского союзника, воевали в Карпатах, тогда как чехословацкий корпус совершал свой Анабасис в Сибири.

Разумеется, нам с высоты сегодняшнего Четырнадцатого года яснее видится то обстоятельство, что мало кто из политиков той поры отдавал себе отчет в том – в какое Иное он толкает свое государство и своих поданных. Скорее наоборот: война мыслилась как не-

большая, обещающая скорую победу летне-осенняя кампания, которая продлится никак не более трех месяцев. И все же, объективности ради следует признать: в правящих кругах Австро-Венгрии и Германии было, как представляется, намного больше безрассудства и недальновидности, нежели у России или Великобритании. Как свидетельствуют документы, Николай II «втягивался» в войну нехотя, поневоле. По донесению германского военного агента майора фон Эггелинга, после встречи с военным министром В. А. Сухомлиновым, у него сложилось впечатление, что «военные приготовления России отвечают психологии Николая II, который стремится избегать военных мер, которые противны его характеру» [9, с. 22]. Был даже момент, когда император выразил желание приостановить начавшуюся мобилизацию, на что военный министр ответил, что мобилизация «не коляска» и ее «откатить» назад уже практически невозможно.

Как подчеркнул русский посол в Париже А. П. Извольский (по сообщению корреспондента «Биржевых ведомостей»): «Россия за последние дни неоднократно доказывала свое доброе желание привести все к благополучному окончанию. Но все шаги, предпринятые Россией в Вене… не имели успеха. В виду этого, русское правительство не может быть обвинено в неосторожности или в желании во чтобы то ни стало начать войну» [5, с.1].

Вообще, именно Первая мировая стала периодом, когда было положено начало массовым пропагандистским акциям качественно иного характера. И если речь заходит об успешной «войне слов», то приоритет тут принадлежит разумеется Великобритании, где был создан небезызвестный «Дом Крю», имевший целью организовать массированное пропагандистское наступление на противника. Напомним, что автором термина «психологическая война» (вопреки расхожему мнению о первенстве американцев – и то почти 30 лет спустя) был секретарь Военного кабинета Ллойд Джорджа полковник Морис Хэнки.

Методика формирования позитивного имиджа политиков также разрабатывалась в годы войны. Так, например, позитивный пиар Т. Г. Масарику – политическому лидеру чехов и словаков в странах Антанты и США создавался в частности американской прессой. Один журнал опубликовал фотографию Масарика с такой подписью: «Моисей чехословацкого исхода. Профессор Томаш Масарик, президент Чехословакии – нации, чья столица находится в Вашингтоне, армия – в Сибири, граждане – в Венгрии, а территория не определена» [12].

Сделаем при этом небольшое замечание относительно развития методов кинопропаганды и дальнейшее развитие кинотехники. В годы первой мировой войны воюющие страны использовали все возможные психологические приемы воздействия на противника и для усиления политического и экономического влияния в оккупированных странах. Так, к примеру, поступали и немецкие власти в Украине. Еще в июле 1918 года, как отмечает в своей статье современный исследователь Ханс-Йоахим Шлегель (правда, она посвящена более позднему этапу использования нацистского пропагандистского инструментария – уже в годы второй мировой войны), харьковский торговый дом «Порошина и Гордина» получил приказ демонстрировать пропагандистское кино. А месяц спустя такой же приказ был дан Антону Шанце – владельцу крупного кинотеатра на Крещатике. По договору ему полагалось в ближайшие 6 месяцев во всех действующих под его руководством кинотеатрах Украины показать 60 картин германской киностудии УФА вместе с немецкими пропагандистскими кинолентами [10]. Приведу тут еще один пример – уже из пропагандистской практики ОСВАГа. Как вспоминает К. Н. Соколов, один из ответственных за пропагандистскую деятельность (со стороны белых), в 1919 году в Ростове генерал А. И. Деникин с представителями штаба посетил выставку «суммировавшую» некоторые итоги работы Отдела пропаганды. В Кино-отделении гостям было продемонстрировано «несколько фильм (так в тексте – *В. Ф.*) и, между прочим, эффектная подвижная карта фронта» [8, с. 173].

Или возьмем иную проблему – лежащую скорее в сфере психологии. Тактика массового устрашения, развившаяся до невиданных масштабов в годы Второй мировой войны, была апробирована именно в годы Первой мировой. В августе 1914 года немецкие солдаты убили 150 гражданских лиц в бельгийском городке Аршоте. Эти убийства были частью стратегии, известной как Schrecklichkeit – «устрашение». Ее целью было запугать большинство граждан оккупированных территорий, чтобы избежать восстаний.

Другая тема – использование научно-технических достижений в более широком смысле. Именно в годы мирового конфликта наука, как бы мы сейчас сказали, стала рассматриваться как действенная производственная сила.

21 января 1915 г. академик В. И. Вернадский огласил на заседании Физико-математического отделения Академии наук заявление о необходимости организации Комиссии по изучению естественных производительных сил России (сокращенно КЕПС). В 1916 году в

нее входили видные ученые представлявшие отрасли естественных и технических наук. В составе Комиссии были представлены 10 научных и научно-технических обществ и 5 министерств. Цель была одна – организация «научного творчества для обороны от врага и для роста нашего национального богатства». Впоследствии (уже в советский период) именно рекомендации и разработки Комиссии Вернадского учитывались при строительстве Магнитки, развитии Донбасса, не говоря уже о небезызвестном плане ГОЭРЛО. Как известно, еще в 1915 г. в России стали создаваться военно-промышленные комитеты, прообразом которых послужили аналогичные комитеты в Германии. Фактически в течение года (с февраля 1915 по февраль 1916 года) в России усилиями ученых и практиков удалось создать основы химической промышленности страны, почти в 15 раз увеличив производство взрывчатых веществ [6, с. 195]. Действительно, в годы Великой войны, как писал впоследствии в мемуарах Ллойд Джордж, «господствовали инженер и химик» [7, с. 414].

Или возьмем в качестве примера один из технических символов Первой мировой войны – танки. Несмотря на определенную неуклюжесть, неповоротливость и малую скорость первых образцов, его изобретение стало поистине предтечей технических новинок последующего периода. Вряд ли мы откроем секрет, сказав, что первые атаки с участием танков рассматривались командованием Антанты как оружие прежде всего психологического устрашения противника. Это было именно так, если вспомнить, что на одной из Гаагских мирных конференций начала века даже станковый пулемет рассматривался как оружие массового поражения в будущей войне, имеющий к тому же устрашающее психологическое воздействие.

Небезынтересно отметить, что в современной английской школе учитель, говоря о первом танке «Little Willie», должен подчеркивать его весьма скромные технические характеристики, например, что он не мог развивать скорость более трех миль в час и был неспособен преодолеть траншеи. Опыт его применения на театрах военных действий преподносится ученикам скорее как «неуспешный для Антанты» [11]. И все-таки еще раз перечитаем мемуары Ллойд Джорджа. Политик писал, прославляя английское производство и английский гений, что именно они дали танк, который явился наиболее «выдающимся новшеством среди механических орудий войны». Это был британский ответ на пулеметы и окопы германской армии. В феврале 1916 года первый танк был представлен на испытаниях в Хетфильд-парке. «Я вспоминаю чувство удивленного восхищения, с которым я

впервые увидел безобразное чудовище под названием «королевская сороконожка»; танк легко двигался через плотные заграждения, переползал по глубокой грязи, поднимался на парапеты и через окопы». Лорд Китченер также был поражен его возможностями, но чтобы скрыть значимость столь ценного орудия и не рисковать «чрезмерной оглаской», смеялся над неповоротливым чудовищем, отметив, что оно может быстро уничтожаться артиллерией. Как писал Ллойд Джордж, планируемое в 1919 году последнее наступление союзников предусматривало применение танков и военных тракторов «в огромных количествах». И если бы такое наступление осуществилось, оно представляло бы «разрушительный поход орды механических гусениц» [7, с.430, 432, 435].

Говоря о политических последствиях войны, замечу, что в ее результате рождался иной, схожий с периодом Средневековья, европейский мир геополитической чересполосицы, появившейся на руинах многонациональных империй. Возникает вопрос: не слишком ли просчитались с его переустройством ведущие политики Антанты и США. Как иронично заметил один из более поздних исследователей американской внешней политики в годы войны, отмечая результаты работы над известной речью президента США («Четырнадцать пунктов» Вильсона): «Иегове понадобилось 7 дней, чтобы создать мир. Дуумвирам (имелись ввиду президент В. Вильсон и полковник Э. Хауз – В. Ф) – только два часа, чтобы переделать его»[13, с.209].

Разумеется, не все было так прямолинейно и просто. Если мы посмотрим с точки зрения драматических последствий, то для России действительно наступил совершенно Иной период исторического бытия – и в смысле духовном, и политическом, и в социальном. Конечно, после войны и в других странах произошли изменения, но не столь пока глубокие и необратимые как в России. Один из наших современников написал: «Подобно легендарному Китежу она в непорочной своей чистоте ушла под воды какого-то загадочного озера, оставив на поверхности в виде мутной пены то самое «всякое»: политических клоунов и демагогов, ряженых лжепророков и мнимых вероучителей, «великих» реформаторов-хребтоломов и окаянных зачинщиков братоубийственных смут, лихоимцев и разорителей, коронованных самозванцев и сановных иуд… Под колокольный звон и молитвенное пение Русь ушла в глубины исторического Светлояра…».

Нам, наверное, в ближайщее время необходимо будет еще раз пристальнее всмотреться в трагические события 1916/1917 годов –

последнего этапа существования Российской империи с тем, чтобы попытаться понять, что со всеми нами происходило в веке двадцатом и что происходит сейчас.

Вот как описал поэт тот мир, который пришлось наблюдать за «революционной чертой»:

« Но жизнь иная в пене бьется,
И тишина еще слышней,
И на кронштадтский купол льется
Огромный дождь иных лучей...»
(Иван Савин, У черты, 1925).

Действительно ли свободное отечество рождалось в «иных лучах» революции под речи «главноуговаривающего» министра-председателя Временного правительства. Как отметил в своем «Дневнике» накануне июньского наступления (1917 г.) полковник М. Г. Дроздовский (предводитель исторического перехода формирования добровольцев из Румынского фронта на Дон в феврале–апреле 1918 года), «на днях нам идти в бой, мне предстоит сомнительная честь вести в атаку наших «свободных граждан», свободных от чувства долга и доблести»[4, с.171].

И все же – к итогам Великой войны. Как писал Булгаков, в 1918 году произошло событие, о котором «человечество, наверное, будет говорить еще сто лет… Галльские петухи в красных штанах, на далеком европейском Западе, заклевали толстых кованых немцев до полусмерти» [1, с. 79]. Но Россия, положившая на алтарь общей победы союзников миллионы жизней, оказалась (в силу известных трагических событий, порожденных «окаянными днями») исключенной из числа победителей. Оказавшись в Берлине, после перипетий гражданской войны, известный писатель-историк русской эмиграции Роман Гуль вспоминал: «Через день по нашем прибытии французы, итальянцы, сербы, румыны отправлялись на родину. … [Пленные] строятся в колонны с чемоданами, мешками на руках. Над каждой из колонн развевается, самими сделанный, громадный национальный флаг; у многих в руках – маленькие флажки. Длинные колонны громко, радостно поют свои гимны. Несется «Марсельеза», поют итальянцы, сербы, румыны. Кричат свое «ура»!! … Мы, рваные, голодные, стоим кучками вдалеке двора. Без семьи, без своего народа, вышвырнутые с родины… Колонны с радостными песнями, криками, махая шапками, пошли на родину… В нашей кучке у одних навернулись слезы, другие неловко отвернулись и отошли» [3, с. 233].

Ну что ж, в истории изменить ничего уже невозможно, но помнить и понимать прошлое – долг ученых-историков.

Библиографические ссылки

1. *Булгаков М.* Белая гвардия / М. Булгаков. – М. : ЭКСМО, 2010.

2. *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія XX віку, 1914–1991 / Е. Гобсбаум. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2001.

3. *Гуль Р.* Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918 года) / Р. Гуль // 1918 год на Украине / сост., науч. ред., пред. и коммент. С. В. Волкова. – М. : Центрполиграф, 2001.

4. *Дроздовский М. Г.* Дневник / М. Г. Дроздовский. – Берлин : книгоиздательство Отто Кирхнер и К°, 1923.

5. Заявление русского дипломата / Экстренное прибавление к вечернему выпуску газеты «Биржевые ведомости». – 17–30 июля 1914 года.

6. *Колчинский Э. И.* Академия наук и Первая мировая война / Э. И. Колчинский // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны; под ред. Э. И. Колчинского, Д. Байрау, Ю. А. Лайус. – СПб. : Нестор-История, 2007.

7. *Ллойд Джордж Д.* Военные мемуары / Д. Ллойд Джордж. – Т. 1–2. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934.

8. *Соколов К. Н.* Правление генерала Деникина (Из воспоминаний) / К. Н. Соколов. – София : Рос.-болг. Книгоиздат-во, 1921.

9. *Тарсаидзе А.* Четыре мифа / А. Тарсаидзе. – Нью-Йорк : Waldon Press, Inc., N.Y.C, 1969.

10. *Шлегель Х.-Й.* «Ukraine-Filmgesellschaft mbH»: Нацистская кинопропаганда в оккупированной Украине [Електронний ресурс] / Х.-Й. *Шлегель.* – Режим доступу: http://www.kinozapiski. ru/data/home/articles/ shlegel. pdf

11. First World War by Mrs. Tasker [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.schoolhistory.co.uk year9links/wwi wwiweapons. pdf

12. *Macadam G.* The Anabasis of the Czechoslovaks / *G. Macadam* // The World's Work. – № 6. – 1918. – Oct.

13. *Viereck G.S.* The Strangest Friendship in History / G.S. Viereck. – N.Y., 1932.

Надійшла до редколегії 19.05.2014

УДК 94(470+571) «19»

A. Kuraev

Colorado State University

WORD WAR I: THE CROSSROAD IN THE BOLSHEVIK STRATEGY OF ACADEMIC INTERNATIONALISM

Розглянуто питання академічного інтернаціоналізму як частини більшовицької концепції світової революції, що одержала новий напрям розвитку в період Першої світової війни. Замість Німеччини місцем здійснення пролетарської революції мала стати Росія.

Ключові слова: ***Перша світова війна, інтернаціоналізм, більшовизм, академія.***

Рассмотрен вопрос академического интернационализма как части большевистской концепции мировой революции, получившей новое направление развития в период Первой мировой войны. Вместо Германии местом свершения пролетарской революции должна была стать Россия.

Ключевые слова: ***Первая мировая война, интернационализм, большевизм, академия.***

Im Mittelpunkt des Beitrags steht der Inhalt des akademischen Internationalismus als Teil der bolschewistischen Konzeption der Weltrevolution, die in den Jahren des Ersten Weltkrieges eine Neuausrichtung und Weiterentwicklung erfuhr. Statt in Deutschland sollte nun die proletarische Revolution in Russland vollzogen werden.

*Schlagwörter****: Erster Weltkrieg, Internationalismus, Bolschewismus, Akademie.***

The article, based upon number of Marxist-Leninist works, is devoted to the question of academic internationalism as part of the Bolshevik concept of world revolution, which started to develop in new way during World War I. Russia, which had no national educational system, replaced Germany as the place where proletarian revolution had to happen. The Bolsheviks planned to used the concept of general education of working masses in Russia. When Russian soldiers were expected to perform revolutionary actions, Russian Marxists got the role of global propagandists and enlighteners for the victory of world revolution. Lenin and his companions suggested to turn world war into civil war, meaning fraternity of German and Russian soldiers at front, combined with socialistic propaganda in both counties, demanding the defeat of national imperialistic governments. In such discourse population of Germany and Russia had to become friendly nations and to unite under red flags of world revolution, leading the world to

the victory of communism, but German socialists came to grief in struggle for leadership over prominent socialistic political parties. As a result Russia becomes catalyst for European and world-wide revolutional movement. World War One caused political and economic crises in Europe and turned Russia into center of revolutionary events, which cardinally influenced future history of mankind. Bolshevik strategy of academic internationalism evolved from the dream about intellectual community and was implemented in political agitation work with labour masses of Russia and Germany, and then in fact created world academic community.

Keywords: ***World War I, Internationalism, Bolshevism, Academia.***

Internationalism was always in the revolutionary plans of the Bolsheviks, reflecting their understanding of the Marxist theory. Marxism advocates that historical progress of mankind as the consistent change of particular social orders, rooted into different modes of production [9]. Advancement of productive forces directly depended upon the level of knowledge and abilities of humans, according to Marx (Marx, 1859). Thus, education occupies position of the driving force for social history, in the Marxist theory. Massification of education, progressing during the capitalistic phase of human history, was understood as the crucial promoter of proletariat to the status of the hegemon part of the national population in each industrially developed country, - creating by this a critical social moment of possible conversion to the next social order of human social organization – Communism [10]. In this paradigm, not only Marxism suggests that Communist Society will be the next global social order, but education will become the leading social service for the working masses and the guarantor of the human progress. Public access to knowledge and its application for the common good sustain the Marxist concept of Communism as the most harmonious social order of mankind [13]. Education without boundaries and boarders would help create a global, cooperative, and harmonious society, unleashing human creativity in all of its forms [13]. For Marxists the right for mass access of working class people to all levels of education was an immediate priority after the fall of capitalist society [2]. Marxists believed that the ideological hegemony of the ruling class is exercised through educational structure of a society, such as a national university system [3]. Serving the masses of working class, education was expected to lift high, until becoming the most important social service [12]. For the Russian Bolsheviks education and communism, as well as education and revolution were naturally interconnected. With the expectation that the proletariat revolution would be nothing less than a World Revolution and Communism would become a

worldwide and a universal society, – the educational system of the new society had to be internationalized also quite innately [11].

European Marxists, including Russian Social-Democrats, considered Western Europe being the natural grounds for the establishment of the Communist Society. There was no unity about possible birthplace of the new society and opinions were divided between Britain, as the most industrialized European country, having strong trade union division among the working class population; France, having the major revolutionary heritage in world history; and Germany that was a growing industrial nation at the time with enlarging population of proletarians [1; 17]. Bolsheviks, being the left wing of Russian Socialists, were in favor of Germany as the future starting point of World Revolution [14]. Their arguments were based on high concentration of industries in German cities, mostly represented by huge industrial enterprises with each having thousands of workers; well established traditions of social-democracy in the political organization of German society, first of all in its legislative branch of power; high level of education among German workers. Besides, Germany was the cradle of Marxism and a long standing “shelter-country” for the socialists from all over the world. Russian Marxists usually immigrated to Germany, running away from the persecutions of the Tsarist regime [15]. In early 20th century, strategy of Bolsheviks was expressed in their support to the German socialists and promotion of revolutionary movement in Germany; wherefrom World Revolution was supposed to spread to France, involving Western countries and to Russia, thus progressing to the East. In this logic of revolutionary development, proletariat internationalism seemed to be mostly productive through the full support of the socialist development in Germany and Bolsheviks were focused on this task since the dawn of the 20th century [16].

Procedure of World War I events influenced dramatically on the Bolshevik original understanding of the World Revolution progress. In the reality of military conflict between Germany and Russia, the ideals of internationalism were hardly practical. Being concentrated on the formulation of concrete steps that may introduce the new world order, Russian Marxists actively searched for the best resolution from the new reality of World War for the benefit of World Revolution. Lenin and his comrades suggested conversion of world war into a civil war, meaning by this fraternity of German and Russian soldiers at the front, in conjunction with the socialist propaganda in both countries suggesting defeat of national imperialistic governments [8]. In this logic, while the governments are losing support of general public and national armies,

common populations of Germany and Russia shall become friendly and united under the red banner of World Revolution, leading the world to the victory of Communism. One component in this paradigm was missing – a socialist party, as the leading political force of the movement. German socialists actively cooperated with other parties represented in the German national parliament demanding new course from the German government. This direction of activities was driving working masses of Germany away from the revolutionary slogans in the opinions of the Bolsheviks, who named German socialists «traitors of World Revolution» [6]. Thus, the idea that Germany can become an ignition place for the World Revolution became impractical. Russian Marxists needed to find a new leader for the World Proletariat and Lenin suggested Bolsheviks for this role. In new logic revolutionary fight should start in Russia, making it the catalyst for the European and global revolutionary movement. Russian army being fraternal to the brother-workers of Germany should bring revolution at the edge of the bayonets to Germany and help «German comrades» in the establishment of socialist order in their country. Together, Russia and Germany may shake the West (France, Italy, Nordic Europe) and the East (Turkey, Persia, India, China) simultaneously, actually creating the phenomenon of World Revolution [5]. From now on, internationalism became the policy of Russian socialists inside Russian Empire, with an expectation of further progressing revolutionary movement in the format of a «permanent revolution» throughout the world, starting from Germany. An attitude to Germany had to change in Russia dramatically from being a military rival to becoming a friendly partner. At the same time, German political establishment and Russian royal authorities should be observed by the populations of both countries as allies and also as antagonistic political structures to the fighting working masses of Russia, Germany and Europe [7]. Education of working class will progress from being an anti-war propaganda, to becoming an explanation of socialism paradigm, leading after the victory of World Revolution to the promotion of the global academic system converting the world of historical oppression of working masses into the world of harmony and progress.

World War I created the reality of political and economic crisis in Europe, making Russia the center of the revolutionary developments, which dramatically influenced on the further history of mankind. Bolshevik Strategy of Academic Internationalism made an important turn from being a dream about future knowledge society to becoming a practice of political agitation work among the working masses of Russia, Germany, and later of the actual creation of the world academia.

Bibliographical references

1. *Bebel A.* (1905). Socialism and the General Strike in Germany / A. Bebel. – Retrieved from: http://www.marxists.org/archive/bebel/1905/

2. Cole M. (2007). Marxism and Educational Theory: Origins and Issues.– M. Cole. – London: Routledge.

3. *Gramsci A.* (2011). Prison Notebooks / A. Gramsci. – NY : Columbia University Press. (Original work published 1929).

4. *Guesde J.* (1907). Motion on militarism and war / J. Guesde. Retrieved from: http://www.marxists.org/archive/guesde/1907/aug/militarism.htm

5. *Lenin V. I.* (1916). Imperializm kak vysshaya stadia kapitalizma. [Imperialism as the Highest Stage of Capitalism] / V. I. Lenin. In LPPS, Vol. 27 (pp. 299–426). – Moscow : Politicheskaya literatura.

6. *Lenin V. I.* (1915a). Krakh 2 Internationala. [The Collapse of II International] / V. I. Lenin. – In LPPS, Vol. 26 (pp. 209-265). – Moscow: Politicheskaya literatura.

7. *Lenin V. I.* (1917). Proshchalnoe pismo k shveitsarskim rabochim. [Farewell Letter to Swizz Workers] / V. I. Lenin. – In LPPS, Vol. 31 (pp. 87–94). – Moscow: Politicheskaya literatura.

8. *Lenin V. I.* (1915b). Socializm i voina (otnoshenie RSDRP k voine). [Socialism and War. Relation of RSDRP to War] / V. I. Lenin. – In LPPS, Vol. 26 (pp. 307–350). Moscow: Politicheskaya literatura.

9. *Marx K.* (1857). Ekonomicheskie rukopisi. [Economic Manuscripts: Grundrisse.] / K. Marx. – In MECW, Vol. 12 (pp. 709–738). – Moscow : Politizdat.

10. *Marx K.* (1859). K kritike politicheskoi ekonomii. [Contribution to Critique of Political Economy] / K. Marx. – In MECW, Vol. 13 (pp. 1-167). – Moscow : Politizdat.

11. *Marx K.* (1850). Obrashenie Tsentralnogo Komiteta k Souzu Kommunistov. [Address of the Central Committee to the Communist League] / K. Marx. – In MECW, Vol. 7 (pp. 322–328). – Moscow : Politizdat.

12. *Marx K.* (1845). Tezisy o Feiyerbahe. [Theses On Feuerbach] / K. Marx. – In MECW, Vol. 3 (pp. 1–4). – Moscow : Politizdat.

13. *Marx K.* (1848). Manifest Kommunisticheskoi partii. [The Communist Manifesto] / K. Marx, F. Engels. – In MECW, Vol. 4 (pp. 419–459). – Moscow : Politizdat.

14. *Plekhanov G. V.* (1907). Osnovnye prolbemy marxizma. [Fundamental Problems of Marxism] / G.V. Plekhanov. – In: Izbrannye Trudy po filosofii, Vol.3, 117–183. – Moscow : Progress.

15. *Rauschning H.* (1939). The Revolution of Nihilism. Warning to the West / H. Rauschning. – NY: Penguin Press.

16. *Trotsky L. D.* (1930). Permanentnaya revolutciya [Permanent Revolution] / L. D. Trotsky.

17. *Zetkin K.* (1915). The Women of Germany to the Women of Great Britain / K. Zetkin. – Retrieved from: http://www.marxists.org/archive/zetkin/1915/01/reply.htm

Надійшла до редакції 17.06.2014

УДК 94:070](520+(470+571)«1914/1918»

С. С. Павленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ (за матеріалами «Торгово-промышленной газеты»)

Важливим джерелом для дослідження російсько-японських відносин є періодичні видання. «Торгово-промышленная газета» – урядова газета, що містила на своїх сторінках розлогі огляди політичної ситуації та міждержавних відносин, у тому числі і матеріали, що дозволяють простежити розвиток основних напрямів російсько-японських взаємин у роки Першої світової війни.

Ключові слова: ***таємний російсько-японський (союзний) договір 1916 р., «Торгово-промышленная газета», Перша світова війна, економічна співпраця.***

Важным источником для исследования российско-японских отношений являются периодические издания. «Торгово-промышленная газета» – правительственная газета, содержащая на своих страницах характеристики политических ситуаций и межгосударственных отношений, в том числе и материалы, которые позволяют проследить развитие основных направлений российско-японских взаимоотношений в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: ***тайный российско-японский (союзный) договор 1916 г., «Торгово-промышленная газета», Первая мировая война, экономическое сотрудничество.***

Eine wichtige Quelle für die Erforschung der russisch-japanischen Beziehungen ist die periodische Presse. Die Zeitung für Handel und Wirtschaft war eine Regierungszeitung, die auf ihren Seiten politische Situationen und zwischenstaatliche Beziehungen definierte. Ihre Beiträge lassen die wichtigsten Richtungen der russisch-japanischen Wechselbeziehungen in den Jahren des Ersten Weltkrieges klar erkennen.

Schlagwörter: ***geheimer russisch-japanischer (Bündnis)Vertrag von 1916, Zeitung für Handel und Wirtschaft, Erster Weltkrieg, wirtschaftliche Zusammenarbeit.***

Periodicals is an important historical source of Russian-Japanese relations studying.

«Torgovo-Promyshlennaya gazeta» was the governmental newspaper, which was published under the auspices of the Ministry of Finance of the Russian

Empire. This newspaper offered extensive reviews of the political situation and international relations. «Torgovo-Promyshlennaya gazeta» can be used to study the development of the Russian-Japanese relations during the First World War.

Newspaper articles can be divided into a few major groups. These groups correspond to the directions of the Russian-Japanese relations. They as: Japan-Chinese relations; formation of a positive image of Japan; trade and economic cooperation; propaganda of the idea of interstate collaboration; Russian-Japanese military cooperation.

«Torgovo-Promyshlennaya gazeta» proclaimed an official position of the Russian government on these issues. The newspaper explained the reasons of Russian non-interference in the Japanese-Chinese relations. The periodical publications contained many examples of Russian-Japanese trade cooperation. Newspaper offered an opportunity to study the gradual formation of a union agreement and public attitude towards this sphere of the international cooperation.

The analyses of publications provided an opportunity to conclude that the Russian Empire needed more weapons, than the Japanese industry was able to produce.

The foregoing proves the importance of the «Torgovo-Promyshlennaya gazeta» as a historical source, that allows us to study the development of the main directions of Russian-Japanese relations during the First World War.

Keywords: ***the secret agreement Russian-Japanese in 1916, the «Torgovo-Promishlennaya gazeta», the First World War, economic cooperation.***

Актуальність теми дослідження. Російсько-японські відносини у період Першої світової війни являли собою, з одного боку, продовження довоєнного курсу свого розвитку, що передбачав зближення сторін, а з іншого – віддзеркалювали нові відмінні сфери міждержавних взаємин. Нові обставини актуалізували необхідність економічної співпраці сторін. Збільшення її обсягів вплинуло на політичні відносин між країнами. Російсько-японські взаємини набули нового геополітичного значення, вийшовши за межі далекосхідного регіону. Їх розвиток був взаємопов'язаним з укріпленням відносин між країнами-членами Антанти і мав пряму залежність від розгортання Першої світової війни. Саме на період військового протистояння припадає апогей розвитку російсько-японських взаємин, для яких війна стала своєрідним каталізатором.

Важливим історичним джерелом для дослідження відносин між Росією та Японією є матеріали періодичних видань. Завдяки комплексному характеру подання різної інформації ці джерела надають можливість простежити загальні тенденції та фактори, що визначали розвиток подій. Таким чином, *метою роботи,* що презентується, є дослідження змісту матеріалів періодичних видань, а також визначення ступеня їх об'єктивності та репрезентативності як джерела

для дослідження російсько-японських взаємин у період Першої світової війни.

«Торгово-промышленная газета» як історичне джерело: загальний огляд. З огляду на мету дослідження, у якості основи джерельної бази нашої теми була обрана «Торгово-промышленная газета» [35] – урядовий вісник, що видавався Міністерством фінансів Російської імперії, розрахований на активнодіючу частину населення, перш за все пов’язану з економічною діяльністю (підприємців, банкірів та ін.). Газета мала значний штат кваліфікованих кореспондентів як усередині країни, так і за кордоном, завдяки чому її публікації мали фактологічний характер. «Торгово-промышленная газета» видавалася щоденно з 1893 р. по жовтень 1918 р., за винятком святкових днів. Однією з її особливостей була відсутність у більшості випадків зазначення авторства статей. Однак були і винятки, оскільки, у газеті могли бути надруковані матеріали авторів, які не входили до штату її працівників після редакторського відбору. Перші роки свого існування (наприкінці XIX ст.) видання було присвячене майже виключно економічним питанням. Із XX ст. її характер змінився – з’явилися розлогі аналітичні огляди політичної ситуації та міждержавних відносин, що надає можливість сучасним дослідникам простежити на її основі розвиток російсько-японських відносин. У роки Першої світової війни відбуваються певні зміни у змісті та штаті газети. У 1915 р. до редакторського колективу долучився М. І. Боголепов – російський науковець-економіст, який у подальшому, за радянської доби, набуде звання член-кореспондента АН СРСР. Він автор таких наукових праць: «Государственный долг», «Война и народное хозяйство», «Финансовый план пятилетия» та ін. [3]. Також редакцією видання займалися чиновники міністерства фінансів Є. С. Каратигін [29] та М. Е. Кривецький [9, с. 115–121]. Розгортання революційних подій вплинуло і на колектив газети. У липні 1917 р. її редактором став В. Н. Твердохлебов – один з найвидатніших російських науковців-фінансистів першої половини XX ст., що займався проблемами державного кредитування та оподаткування, був одним із засновників школи вивчення місцевих фінансів у Росії, зробив вагомий внесок у дослідження російської економіки XVIII–XIX ст. [19, с. 388–408]. Такий редакторський колектив забезпечував ґрунтовний підхід до викладення у газетних публікаціях проблем торгово-економічного розвитку Російської імперії. Перша світова війна внесла свої корективи до змісту видання. Поруч із традиційними розділами (офіційні відомості, телеграми, хроніка, робітниче питання, аграрне питан-

ня, фінансовий відділ, торговельний відділ та ін.) з'явилася рубрика, присвячена перебігу військових дій, що отримала назву «Війна». Водночас збільшився обсяг розділу «Телеграми» та тимчасових рубрик – «Далекий схід» та «За кордоном», – де містилися характеристики спільних дипломатичних та військових дій союзників, становище країн-членів Антанти, антинімецька пропаганда, виклад міжнародних відносин, у тому числі й російсько-японських взаємин. Завдяки тому, що видання було присвячене економічним питання, політична тематика отримала послідовний характер викладення з акцентуванням уваги на найважливіших питаннях. Газета в цілому дотримувалася курсу позитивної оцінки російсько-японського зближення, доводячи його необхідність через наведення конкретних прикладів економічної співпраці, яка мала першочергову важливість для цільової аудиторії газети.

Історіографічна база дослідження. Взаємини Росії та Японії отримали широке висвітлення в історіографії. Проте у якості джерельної бази більшість дослідників обирала офіційні документи, мемуари, законодавчі акти. До найбільш репрезентативних робіт із проблем взаємин між країнами належать праці Е. А. Баришова [3], Ю. С. Пестушко [21], Д. Б. Павлова [20] та ін. У цих дослідженнях використовуються газетні матеріали, проте вони мають допоміжний характер, верифікуючи раніше складену концепцію.

Також існує низка праць, присвячених аналізу змісту періодичних видань як історичного джерела. Вони мають інше тематичне спрямування та у нашому дослідженні виконують методологічну функцію. Серед них слід згадати роботи В. Л. Артемова [1], В. М. Хевроліної [37], А. І. Штейнгауза [38] та ін.

Ознайомлення з найавторитетнішими дослідженнями з проблем російсько-японських відносин доводить, що «Торговопромышленная газета» як джерело з російсько-японських відносин залишається поза увагою науковців. Інформативний потенціал цього видання не був вивчений дослідниками, що є невиправданим, оскільки назване нами періодичне видання має велику змістовну значущість і може розглядатись як самостійний джерельний ресурс.

Японсько-китайські відносини у відображенні «Торговопромышленной газеты». Російсько-японські відносини за часів Першої світової війни охоплювали найрізноманітніші сфери міждержавних взаємин. Саме тому, у газетних статтях, присвячених проблематиці дослідження, можна виокремити низку головних тематичних напрямів. Найбільше висвітлення знайшли питання японської експансії

в Китаї; пропагандистські публікації, спрямовані на формування позитивного образу Японії як надійного партнера; проблеми оптимізації російсько-японської співпраці в економічній та військовій галузі; пропаганда міждержавного союзу та інше.

Особливе значення в експансіоністській політиці Японії посідав Китай. Ця країна мала важливе значення для взаємин між Санкт-Петербургом та Токіо, ставши у довоєнний період основою для зближення країн. Публікації, розміщені у «Торгово-промышленной газете», відповідаючи проурядовим позиціям, надають можливість встановити офіційне ставлення Росії до японсько-китайських зносин у роки Першої світової війни. Ці питання знайшли відображення у таких публікаціях: «К японско-китайским переговорам» у номері від 6 березня 1915 р. [14, с. 2], «Японско-китайские отношения» від 6 травня 1915 р. [40, с. 3–4], «Японско-китайское соглашение» від 14 травня 1915 р. [41, с. 2] та ін.

Зазначені статті слід розглядати скоріше як хроніку, ніж аналітичні твори, де основні події були викладені стисло, без коментування. До такої позиції редакторів підштовхував офіційний курс російського уряду. Науковець радянської доби Р. М. Бродський стверджував, що Росія обрала позицію невтручання з метою уникнути можливого загострення відносин із Токіо, що у свою чергу сприяло ще більшому зміцненню міждержавних взаємин [4, с. 110, 119, 213]. Таким чином, надто активні відгуки про японсько-китайські зносини у проурядовому вісникові були недоречними для Петрограду.

Разом із цим, Росія, будучи зайнятою військовими діями, не бажала втрачати свої позиції на Далекому Сході, а тому не могла дозволити собі цілком відсторонитися від японсько-китайських відносин. У статті від 6 березня 1915 р. зазначалося: «Правительству [Японии – *С. П.*] следовало бы предварительно посоветоваться с Россией и заручится ее поддержкой, что значительно облегчило бы Японии добиться согласия Китая на предъявленные требования» [14, с. 2]. Таким чином, незважаючи на позицію невтручання, царському уряду було б вигідніше домогтися того, щоб Японія враховувала його думку. Однак за умов розгортання Першої світової війни Петербург не міг вдатися до більш активних дій.

Формування позитивного образу Японії на сторінках «Торгово-промышленной газеты». Динамічний розвиток російсько-японських відносин був зумовлений їх взаємовигідним характером. Проте деяка ворожість один до одного у окремих прошарків населення країн все ще залишалася, що було наслідком війни 1904–1905 рр. За умов

військових дій російський уряд прагнув уникнути навіть можливості нагнітання протиріч у відносинах з Японією, які могли бути спричинені дискусіями щодо ймовірної агресії Токіо. Окрім того, військово-морські сили Росії на Далекому Сході були малочисленими і здатними виконувати лише незначне поставлене перед ними завдання: захищати Владивосток від випадкових нападів німецьких суден [20, с. 21]. Саме тому особливе значення мають публікації, націлені на формування позитивного образу Японії та спростування можливості антиросійських дій з її боку. Зокрема, цій темі присвячені статті «Дальний восток. Токио» від 28 грудня 1914 р. [10, с. 3], «Вопрос о закреплении тесных дружественных отношений с Россией» від 17 квітня 1915 р. [2, с. 2], публікація у розділі «Телеграммы. Япония» від 20 серпня 1914 р. [33, с. 2] та ін.

У серпневому номері 1914 г., майже на самому початку війни, стверджувалося: «Проявления симпатий японцев к русским продолжает усиливаться, газеты продолжают настаивать на целесообразности союза с Россией» [32, с. 2]. Газета повідомляє, що Японія підтримує позицію Антанти, і «перед зданием русского, французского, и великобританского посольств происходит демонстрации… толпы… приветствуют войну против Германии. Появление русского посла было встречено русским гимном» [33, с. 2]. Автори різко висловлюються проти думки про можливість існування агресивних настроїв між Санкт-Петербургом та Токіо: «Питавшиеся японцами опасения возможности реванша России окончательно исчезли… Раздававшиеся раньше отдельные голоса в пользу более тесного сближения с Россией являются теперь общим мнением как правительственных, так и общественных и политических кругов разных оттенков и направлений… Между тем, некоторые органы русской печати истолковывают стремление японских правительственных кругов увеличить военные силы Японии, как враждебную России тенденцию, не учитывая при этом, что проект сформирования новых дивизий, имеющий образовать постоянный гарнизон в Киреи, является нормальным увеличением сил Японии, если принять во внимание соответствующее за последнее время увеличения численности русских войск на Дальнем Востоке» [10, с. 3]. Однак слід зазначити, що до аналогічних дій вдавалася і японська сторона. Після заяви віконта Оура Канетаке про неминучість війни між Росією та Японією токійський уряд вжив усіх можливих заходів, аби нівелювати вплив виступу міністра на міждержавні відносини [20, с. 22].

Окрім того, «Торгово-промышленная газета», будучи урядовим інструментом, прагла не лише зняти навіть натяк про можливу ворожнечу між Росією та Японією усередині країни, але й продемонструвати лояльність держави до її східного сусіда, який став важливим партнером в умовах Першої світової війни

Російсько-японська співпраця в галузі економіки. Основною спеціалізацією періодичного видання були питання торговельно-економічної сфери. Саме розвиток торгових відносин є важливим показником рівня наближеності країн. Факт лише теоретично-вербального вираження лояльності урядів країн без дійсної практичної взаємовигідної співпраці не може розглядатися як надійне свідоцтво їх зближення.

Війна створила сприятливі обставини для збільшення обсягів японського експорту до Російської імперії. Поступове скорочення виробництва та мобілізації промисловості Росії відкривали для японських виробників російський ринок. Окрім того, зазвичай учасниками торговельних операцій виступали не лише офіційні представники країн, але й приватні особи та комерційні підприємства. Саме участь пересічних громадян у розбудові міждержавних відносин демонструє ставлення суспільства до країн-партнерів, доводить довіру, перспективність та стабільність зв’язків. Незважаючи на те, що обговорення політичних питань значно залежало від кон’юнктури на міжнародній арені, налагодження економічної співпраці демонструє дійсне зближення сторін.

Дослідження обсягів та характеру російсько-японської торгівлі у сучасній історіографії має значну актуальність. Найбільш репрезентативною роботою у даному контексті є монографія Д. Б. Павлова «Русско-японские отношения в годы Первой мировой войны», джерельну базу якої складають архівні матеріали [20]. Однак «Торгово-промышленная газета» містить додаткові відомості з російсько-японської економічної співпраці у період, що досліджується.

З цього приводу у газетній статті «Дальневосточный вопрос» від 1 липня 1915 р. зазначалося: «В настоящее время… идет энергичная подготовительная робота к русско-японскому сближению на почве взаимной торговли» [27, с. 2]. Окрім того, у матеріалах газети містяться приклади конкретної співпраці сторін, не пов’язані з військовою сферою. Зокрема, такі статті: «Русско-японское общество для производства красок» у випуску від 12 грудня 1915 р., «Бумага в Японии» від 8 травня 1916, «К развитию товарообмена между Россией и Японией» від 15 січня 1915 р. та інші, де міститься інформація,

зокрема, про створення російсько-японського товариства з виготовлення фарб [28, с. 2], експорт з Японії паперу [5, с. 2], питанням розширення японського монетного двору для виготовлення срібних монет, замовлених Петербургом [28, с. 2] та ін. Тобто про ті групи товарів, якими Росія, за умов військових дій, виявилася не здатною себе забезпечити.

Також на сторінках газети згадується про організацію низки японських місій різного характеру, які були спрямовані до Російської імперії з метою дослідження стану її ринку. Одна з таких місій прибула до Одеси у жовтні 1915 р. [24, с. 2]. Як наслідок, це дозволило значно збільшити японський експорт, що також зміцнювало російсько-японські відносини. Японська зацікавленість у зближенні з Росією стала яскравим вираженням проурядового курсу, який був покликаний створити надійні економічні зв'язки між країнами, особливо з урахуванням того, що з початком Першої світової війни відбувається зменшення обсягів експорту Японії, який порівняно з 1913 р. скоротився на 23 %. Саме тому вона вкрай потребувала нового ринку збуту, яким і стала Росія [20, с. 39].

Як свідчить газетна публікація від 14 листопада 1914 р., політичні кола Японії також активно підтримували економічну співпрацю. У розділі «Телеграммы. Япония» йшлося: «Принц Канин… назвал данный момент наиболее подходящим для тесного сближения Японии с Россией. Русский посол поблагодарил членов японско-русского общества за сочувствие к России, выразившееся в пожертвовании 20 000 руб.» [31, с. 2].

З огляду на тематичну спрямованість «Торгово-промышленной газеты», її статті про співпрацю між Росією та Японією містять особливо цінну інформацію саме з економічних питань. Насамперед це стосується дрібних комерційних акцій. Ці локальні, але важливі події, часто залишаються поза увагою науковців, що унеможливлює відтворення цілісної картини міждержавних взаємин.

Пропаганда ідеї російсько-японського союзу. Економічне зближення стало підґрунтям для розвитку політичних відносин між країнами, однак значний вплив на них спричинив хід Першої світової війни. Ступінь наближеності країн у довоєнний час має різні оцінки у історіографії. Ю. С. Пестушко називає їх de-facto союзницькими ще з 1912 р. [21, с. 4, 186]. Натомість Д. Б. Павлов наголошує на тому, що до укладання союзу на той час було ще далеко, і нові реалії військового часу мали визначальний вплив на зближення країн [20, с. 9]. Різка трансформація російсько-японських відносин з урахуванням між-

державного протистояння 1904–1905 рр. могла викликати супротив російського суспільства, що було вкрай недоречним за умов розгортання Першої світової війни.

Пропаганда посилення та активізації російсько-японських відносин отримала значний розвиток на сторінках «Торгово-промышленной газеты». Вона здійснювалася різноманітними методами. Одним із них було наполегливе доведення до російського читача інформації про те, що Японія також бажає зближення з Росією. З цією метою наводилися цитати із закордонних, переважно японських, газет, де висловлювалась ідея зміцнення російсько-японських відносин. Цю тему розкривали статті «Пропаганда необходимости русско-японского союза» від 25 березня 1915 р. [25, с. 3], «Вопрос о русско-японском союзе» від 14 червня 1915 р. [7, с. 2], «Дальний Восток» від 28 грудня 1914 р. січня 1915 р. [10, с. 3] та ін. Такий підхід мав стверджувати в очах читачів обґрунтованість політичного зближення.

Наприклад, на сторінках «Торгово-промышленной газеты» у грудневому номері 1915 р. зазначалось: «Оффициоз «Хоци» заявляет, что настал удобный момент для японцев высказать свои сокровенные желания. Поездка Великого Князя [Георгия Михайловича Романова – *С. П.*] в Японию послужит основанием для закрепления прочной связи между Японией и Россией» [34, с. 2]. Підкріплюючи ці настрої, газета наводить подібні цитати з японської преси, зокрема з таких відомих видань, як «Сін-Ніппон», «Майніті», «Ніппон». Російсько-японський союз, за переконанням видавців, мав стати гарантом безпеки на Далекому Сході. Такий союз мав бути не тимчасовим утворенням на період війни, а новою геополітичною силою на Сході, яка б визначала перспективи розвитку економіки, а також долю Китаю як основної сфери спільних інтересів сторін [10, с. 3].

Ще одним методом пропаганди зближення було цитування висловлень відомих політичних діячів Японії та Росії. Зокрема, у грудневому випуску 1914 р. містилася заява японського прем'єра С. Окума, який стверджував, що «японско-русские отношения являются фактически союзническими» [10, с. 3]. Статті такого змісту формували у російського читача позитивне ставлення до процесів російсько-японського зближення як об'єктивно обумовленого процесу, доводили логічність та необхідність поширення співробітництва.

«Торгово-промышленная газета» як історичне джерело з російсько-японської співпраці у військовій сфері. Особливе значення для російсько-японських відносин у період Першої світової війни

мала співпраця у військовій галузі – продаж озброєння та надання позик. З огляду на складність військового становища Росії ці питанні були особливо важливі для Петербурга.

У звіті військового представника Японії у ставці М. Накадсіма від 27 жовтня 1915 р. зазначалося, що «чисельність гвинтівок у російській армії на початок цього року була приблизно 1 600 000… а зараз, вона зменшилася та не перевищує 600 000… В умовах коли фронт розтягнувся приблизно на 1000 км, на півтора метри припадає приблизно одна гвинтівка, і лінія повсюди слабка» [39, с. 80]. За таких обставин російська сторона намагалася замовити у Японії низку нових партій військового спорядження, зокрема на 1 800 000 гвинтівок. Однак на перший запит Росія отримує негативну відповідь [17, с. 72]. Незадоволення російських вимог японською стороною часто інтерпретується у історіографії як тиск на Петербург з метою отримання нових поступок від царського уряду [16, с. 338–340]. Разом з цим, низка сучасних істориків опонують подібній позиції. Як зазначає Д. Б. Павлов, надання більшої кількості озброєння ставило під загрозу власну обороноздатність Японії [20, с. 67]. Окрім того, Токіо виконував військові замовлення інших країн, через що ємність японського ринку наближалася до максимально можливої [20, с. 99]. Підтверджують таку концепцію і матеріали «Торгово-промышленной газеты», зокрема такі публікації, як «Учреждения частного оружейного завода» від 16 вересня 1915 р. [36, с. 2], «Помощь союзникам в делах снабжения» від 20 серпня 1915 р. [23, с. 2], «Выполнение военных заказов России» від 26 серпня 1915 р. [8, с. 2], «Комитет для распределения заказов» від 12 січня 1916 р. [15, с. 2]. Ці статті містять відомості про те, як Міністерство торгівлі Японії вдавалося до різноманітних заходів із метою збільшити обсяг військових поставок у Росію. Зокрема, було залучено приватних підприємців до виконання замовлень [30, с. 2], створено нові приватні та напівдержавні заводи [23, с. 2], розширено [36, с. 2] та переобладнано раніш існуючі [23, с. 2].

Звичайно, Токійський уряд прагнув отримати від військових замовлень якомога більше користі не лише у економічному, але й політичному контексті. Однак Російська імперія потребувала значно більше зброї, ніж її могла надати Японія.

Ще однією галуззю співпраці країн, безпосередньо пов’язаною з військовою сферою, стало надання токійським урядом Росії позик на оплату розміщених у Японії військових замовлень. Така політика мала забезпечити послідовну підтримку російським урядом інтересів Токіо в Китаї у післявоєнний час.

На січень 1916 р. величина коштів, необхідних російському урядові для оплати військових замовлень, склала 289 млн єн [18, с. 147]. Наприкінці 1916 р. між урядами країн велось обговорення про надання Російській імперії нового кредиту. Царський уряд прагнув отримати 200 млн єн, з яких 46 млн були необхідні для виплати раніше розміщених у Японії військових замовлень [11]. Однак кількісно-описовий підхід не розкриває повністю механізму формування фінансової складової позики.

З огляду на це, матеріали «Торгово-промышленной газеты» здатні надати важливі історичні відомості. У статтях «Подписка на русский займ в Японии» від 28 січня 1916 р. [22, с. 2] та «Русский займ» від 2 лютого 1916 р. [26, с. 2] наводиться інформація, що надає можливість реконструювати механізм його організації. Зокрема, там зазначається, що «русский заём покрыт почти исключительно синдикатом 18 банков. Незначительное число частных подписчиков объясняется высоким размером минимальной суммы заёмного обязательства – 5 000 иен, а также выпуском одновременно токийским и осакским торгово-промышленными банками 6-ти и 7-ми процентных облигаций» [26, с. 2]. Таким чином, фактично кредитором виступав не японський уряд, а синдикат, що демонструє значну участь приватних підприємств у розвитку російсько-японської співпраці.

Висновок. «Торгово-промышленная газета» містить у собі важливі відомості з розвитку російсько-японських відносин у роки Першої світової війни. Зокрема це стосується економічної сфери міждержавних взаємин, яка охоплює як цивільні, так і військові галузі. Обидві сторони були зацікавлені у такій співпраці. Японія потребувала нового ринку збуту, а в Росії був відчутний дефіцит певних товарів. Окрім того, якщо експорт військового спорядження був викликаний потребами винятково воєнного часу, то торгівля товарами цивільного призначення мала більш тривалу перспективу, створюючи основу для розвитку економічних відносин між країнами у післявоєнний час. Саме тому японський уряд докладав значних зусиль для збільшення обсягів свого експорту до Російської імперії, у тому числі і спрямовуючи торговельних представників для вивчення російського попиту. Конкретні приклади співпраці між Росією та Японією, які презентувалися на сторінках газети, на практиці були основою для подальшого політичного зближення країн.

Уся логіка російсько-японських відносин після Портсмутського миру передбачала налагодження співпраці між країнами, однак укладання союзу стало вельми складним питанням для обох сторін. Із

газетних публікацій стає очевидним, що в ньому було зацікавлене не лише вище політичне керівництво країн, а й комерційні кола, що було необхідною передумовою для створення у подальшому міцних міждержавних взаємин.

Окрім того, «Торгово-промышленная газета», будучи урядовим вісником, виконувала пропагандистські функції. Вона формувала у своїх читачів позитивний образ Японії та прихильність до укладання міждержавного союзу. Статті такого змісту роль ініціатора зближення країн відводили Японії, обґрунтовуючи його необхідність для обох сторін через економічні перспективи, що мали з'явитися після укладання союзної угоди.

Таким чином, у періодичному виданні містилась інформація політичного, економічного та соціального характеру щодо міжнародних відносин. Це свідчить про змістовність публікацій «Торгово-промышленной газеты» і важливість цього видання для вивчення російсько-японської співпраці у період Першої світової війни. Однак, матеріали газети не слід розглядати як самостійне джерело. І лише їх використання у комплексі з іншими інформаційними ресурсами надає можливість більш широкого розуміння специфіки проблеми, що досліджується.

Бібліографічні посилання

1. *Артемов В. Л.* Опыт политического анализа содержания прессы / В. Л. Артемов. – М., 2000. – 58 с.

2. *Барышев Э. А*. Русско-японская политическая конвенция 1916 г. и ее международно-политическое значение / Э. А. Барышев // Япония, 2006: ежегодник. – 2006. – С. 243–256.

3. Боголепов Михаил Иванович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://megabook.ru/article

4. *Бродский Р. М.* Двадцать одно требование Японии к Китаю в 1915 г.: дис. …канд. ист. наук / Р. М. Бродский. – Львов, 1947.

5. Бумага в Японии // Торгово-промышленная газета. – 8 (21) мая 1916 г. – № 103. – С. 2.

6. Вопрос о закреплении тесных дружественных отношений с Россией Торгово-промышленная газета – 17 (30) апреля 1915 – № 86 – С. 2.

7. Вопрос о русско-японском союзе Торгово-промышленная газета – 14 (27) июня 1915 – № 133 – С. 2.

8. Выполнение военных заказов России Торгово-промышленная газета – 26 августа (8 сентября) 1915 – №190 – С. 2.

9. *Гай-Нижник П. П.* Інтелігент, політик, державний діяч УНР (М. Є. Кривецький – забутий патріот України) / П. П. Гай-Нижник //

Література та культура Полісся. – Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – С. 115–121.

10. Дальний Восток. Токио // Торгово-промышленная газета. – 28 декабря 1914 г. (10 января 1915 г.). – № 294. – С. 3.

11. Дзюнігацу нанока. Дзаі хон по рококу таісі йорі Мотоно гаімудаідзін атеру – 7 грудня. Посол Росії в Японії міністру закордонних справ Мотоно [Електронний ресурс] / Ніхон гаіко буншо дедзітаруакаібу – Японський дипломатичний цифровий архів. – Режим доступу: http://www.mofa.go.jp/mofaj/annai/honsho/shiryo/archives/DT0001/0003/0004/0012/0203/index.djvu

12. К развитию товарообмена между Россией и Японией // Торгово-промышленная газета. – 15 (28) янв. – № 11. – С. 3.

13. К русско-японскому сближению // Торгово-промышленная газета. – 18 (31) марта 1915 г. – № 63. – С. 2.

14. К японо-китайским переговорам // Торгово-промышленная газета. – 6 (19) марта 1915 г. – № 53. – С. 2.

15. Комитет для распределения заказов // Торгово-промышленная газета – 12 (25) январь 1916. – № 8. – С. 2.

16. *Кутаков Л. Н.* Россия и Япония / Л. Н. Кутков. – М. : Наука, 1988. – 384 с.

17. Министр иностранных дел послу в Токио Малекскому. Телеграмма. 26/13 октября 1915 г. // Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917. Серия III: 1914–1917. – М.: Госполитиздат, 1937. – Т. 9. – С. 71–72.

18. Нота росийского министра финансов английскому послу в Петрограде Биокенену. 5 февраля/23 января 1916 г. // Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917. Серия III: 1914–1917. – М. : Госполитиздат, 1938. – Т. 10. – С. 144–147.

19. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет: монография / О. Н. Ансберг и др.; ред. В. В. Ковалев. – М. : ПРОСПЕКТ, 2009. – С. 388–408.

20. *Павлов Д. Б.* Русско-японские отношения в годы Первой мировой войны / Д. Б. Павлов. – М. : Полит. энцикл., 2014. – 261 с.

21. *Пестушко Ю. С.* Российско-японские отношения в годы Первой мировой войны / Ю. С. Пестушко. – Хабаровск, 2008. – 237 с.

22. Подписка на русский заем в Японии // Торгово-промышленная газета. – 28 января (10 февраля) 1916. – № 22. – С. 2.

23. Помощь союзникам в делах снабжения армии // Торгово-промышленная газета. – 20 августа (2 сентября) 1915 г. – № 185. – С. 2.

24. Прибытие японской торговой делегации // Торгово-промышленная газета. – 14 (27) ноября 1915 г. – № 254. – С. 2.

25. Пропаганда необходимости русско-японского союза // Торгово-промышленная газета. – 25 марта (7 апреля) 1915. – № 67. – С. 3.

26. Русский заем // Торгово-промышленная газета. – 2 (15) февраля 1916 г. – № 26. – С. 2.

27. Русско-японские торговые отношения // Торгово-промышленная газета. – 1 (14) июля 1915 г. – № 145. – С. 2.

28. Русско-японское общество для производства красок // Торгово-промышленная газета. – 12 (25) декабря 1915 г. – № 277. – С. 2.

29. *Серж В.* От революции к тоталитаризму: Воспоминания революционера [Електронний ресурс] / В. Серж; пер. с фр. Ю. В. Гусевой, В. А. Бабинцева. – М.: Праксис ; Оренбург : Оренбург. книга, 2001. – 696 с. Режим доступу: http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=7254.

30. Телеграммы. Япония // Торгово-промышленная газета – 21 января (3 февраля) 1915. – № 16. – С. 2.

31. Телеграмы. Япония // Торгово-промышленная газета. – 14 (27) ноября 1914. – № 260. – С. 2.

32. Телеграмы. Япония // Торгово-промышленная газета. – 15 (28) августа 1914. – № 191. – С. 2.

33. Телеграмы. Япония // Торгово-промышленная газета. – 20 августа (2 сентября) 1914. – № 196. – С. 2.

34. Телеграмы. Япония // Торгово-промышленная газета. – 31 декабря 1915 г. (13 января 1916 г.). – № 291. – С. 2.

35. Торгово-промышленная газета – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://feb-web.ru/feb/periodic/pp0-abc/pp1/pp1-7281.htm?cmd=2&istext=1.

36. Учреждение частного оружейного завода // Торгово-промышленная газета. – 16 (29) сентября 1915 г. – № 205. – С. 2.

37. *Хевролина В. М.* Власть и общество. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1878–1894 гг. / В. М. Хевролина; РАН, Институт российской истории. – М., 1999. – 316 с.

38. *Штейнгауз А. И.* Япония и русско-японские отношения 1855–1894 гг. в освещении русской прессы и публицистики: дис. канд. ист. наук : 07.00.03 / Штейнгауз Александр Изяславич. – Иркутск, 1989. – 243 с.

39. Японский военный представитель при ставке Накадзима начальнику японского генерального штаба Хасегава. Телеграмма. 27/14 октября 1915 г. // Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917. Серия III: 1914–1917. – М. : Госполитиздат, 1937. – Т. 9. – С. 80–81.

40. Японско-китайские отношения // Торгово-промышленная газета – 6(19) мая 1915. – № 101. – С. 3–4.

41. Японско-китайское соглашение // Торгово-промышленная газета – 14(27) мая 1915. – № 107. – С. 2.

Надійшла до редколегії 23.06.2014

УДК 94(430)«1914»

А. А. Кондратьєва

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРАЗ НІМЕЧЧИНИ НА СТОРІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРЕСИ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на матеріалах видання «The New York Tribune»)

Розглянуто образ Німеччини, який сформувався на сторінках видання «The New York Tribune» у серпні 1914 р. Визначено ставлення американської газети до питання ролі Німеччини в розпалюванні світової війни.

Ключові слова: ***The New York Tribune, Німеччина, Перша світова війна, США.***

Рассмотрен образ Германии, который сформировался на страницах издания «The New York Tribune» в августе 1914 г. Определено отношение американской газеты к вопросу роли Германии в развязывании мировой войны.

Ключевые слова: ***The New York Tribune, Германия, Первая мировая война, США.***

Der Beitrag widmet sich dem im August 1914 auf den Seiten der «The New York Tribune» entstandenen Deutschlandbild und analysiert die Haltung dieser amerikanischen Zeitung zur Rolle Deutschlands bei der Entfesselung des Ersten Weltkrieges.

Schlagwörter: ***The New York Tribune, Deutschland, Erster Weltkrieg, USA.***

The mage of Germany, that was formed on the pages of the edition «The NewYork Tribune» in Augustof 1914, is considered. This question is not learnt inUkrainian historiography. Problem-chronological and comparative-historical methods were used in research. This newspaper played an important role in social and political development of the country. «The New York Tribune» was the most famous republican newspaper. In the moment of the beginning of the war it was oppositional to the government. Reports about European events were published every day during World War I. Americans, after reading these materials, sent letters and articles to the publishing house, in which they expressed their vision of the problem. The question of the role of Germany in making the war took up a great part among all published materials. The most widespread kinds of publications were articles, letters and interviews. The principal directions of the publications are determined in the article. Among main problems, affected on the pages of newspaper, there was a place of Germany in the history of the USA

and the whole world, and also problem of the guilt of Germany in making the world war. The public opinion on the sequestions was divided. A lot of authors estimated the war as the conflict between Teutonic and Slavic civilizations. A part of Americans saw in the war a conflict of geopolitical interests. For many authors Russiaand France were the main offenders. Among the authors of publications there were as ordinary Americans, as prominent figures of science and culture. It was determined, that the authors of the most materials had strong pro – German sight.

Keywords: ***The NewYork Tribune, Germany, World War I, USA.***

Сучасна українська історіографія приділяє значну увагу питанням, пов'язаним з історією суспільної думки періоду другої половини XIX – першої половини XX ст., для формування якої визначальне місце мали періодичні видання.

Одне з недосліджених питань у сучасній українській історіографії є вивчення впливу періодичних видань Сполучених Штатів Америки на формування суспільної думки періоду Першої світової війни. Тому метою дослідження є еволюція суспільної думки США стосовно подій початку війни в Європі. Для досягнення поставленої мети доцільно використати одне з найвідоміших періодичних видань даного періоду, а саме «The NewYork Tribune».

«The New York Tribune» була заснована в 1841 р. Хорасом Грілі і поклала початок якісній пресі в Сполучених Штатах Америки. Упродовж всього XIX ст. вона відігравала важливу роль в суспільно-політичному розвитку країни [36]. На час Першої світової війни редактором газети ще з 1912 р. був Огден Міллз Рейд, завдяки старанням якого газета набула популярності. Щоденний тираж газети складав 50 тис. примірників [19, p. 454]. Звісно, що це було менше порівняно з тиражем «The New YorkT imes», «The New York Evening Journal», провідних демократичних газет Сполучених Штатів Америки, але ця газета підтримувала республіканську партію, а отже, на час оголошення світової війни була опозиційною тодішній владі.

Незважаючи на проголошений нейтралітет, американська преса жваво обговорювала європейські події. Не винятком була і «The New York Tribune». На її шпальтах щоденно публікувалися звіти про європейські події, на які реагували читачі, про що свідчать публікації листів до редакції та статей багатьох американців. Про велику популярність даної газети серед американців може свідчити той факт, що щоденно на її сторінках публікувалася рубрика під назвою «The people's column», яка слугувала своєрідним форумом для обміну думками та дискусій.

У даній статті здійснено спробу реконструювати образ Німеччини, який склався на сторінках цього видання в перший місяць війни в Європі. Для досягнення поставленої мети було використано проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи.

Характерно, що статей, присвячених Німеччині, була більшість серед опублікованих матеріалів, які стосувалися війни. З огляду на весь масив цих матеріалів, їх можна поділити на дві групи – інформаційні та аналітичні. Найбільший вплив на суспільну думку мали аналітичні, серед яких найпоширенішими були статті, листи та інтерв'ю.

Всі публікації, які містять позитивні оцінки Німеччини, можна групувати за напрямами. Перший – це засудження авторами листів та статей антинімецьких публікацій із посиланням на недалеке минуле, а саме на роль Німеччини в подіях 60-х рр. XIX ст., тобто підтримки нею громадянської війни. Звинуватив американські газети в неправильному висвітленні подій професор Колумбійського університету Ернст Річард. У своїй статті автор повністю підтримав Німеччину, вважаючи основним ворогом Російську імперію. Свою статтю професор закінчив такими словами: «Велике питання в тому, чи будуть слов'яни та козаки правити Європою, чи виграють тевтонські ідеали цивілізації та демократії? Німеччина стоїть не лише за свої інтереси, а й інтереси Австрії, Норвегії, Швеції та Данії» [24, p. 4]. Пізніше у своєму листі він наголосив, що європейська війна – боротьба за охорону західного світу проти московитизму та всіх, кого він включає. Автор зазначив, що «Німеччина – єдина країна, яка допомогла США під час громадянської війни» [18, p. 8]. Альфонс Келібл, президент об'єднаної німецької спільноти, в статті зазначив, що США необхідно пам'ятати, що саме Німеччина підтримала Сполучені Штати Америки під час громадянської війни, тоді як Англія була її ворогом [24, p. 4]. Подібної точки зору був і автор листа від 7 серпня Г. Вейсброд, який задав риторичне питання до читачів: «Чому американська преса антагоністична до Німеччини? Всі забули що ця країна зробила для нас під час останньої громадянської війни?» [33, p. 8]. Отже, протягом серпня 1914 р. пронімецьки налаштовані громадяни США висували претензії щодо достовірності інформації, яка публікувалася на сторінках видання. Тому 12 серпня з'явилася стаття Генріха Чарльса, в якій він визначив причину викривленого образу Німеччини, яка, на його думку, полягала в тому, що всі новини йдуть лише з Лондона, а з Німеччини відсутня будь-яка інформація [6, p. 5].

Як бачимо, на сторінках «The New York Tribune» багато хто засуджував американську пресу в неправильному висвітленні подій. Слід

зазначити, що на сторінках даної газети із самого початку конфлікту не лунало відверто антинімецьких закликів, про що свідчать номери газет із кінця липня – початку серпня 1914 р., де відкрито засуджувалася Російська імперія, яка першою розпочала мобілізацію [35, p. 1; 9, p. 1]. А отже, звинуватити «The New York Tribune» в антинімецьких настроях украй важко. Очевидно, що автори статей мали на увазі загальні настрої в американському суспільстві. Що ж стосується твердження про роль Німеччини в громадянській війні в США, то мова взагалі не могла йти про Німеччину, оскільки такої держави в 60-х роках XIX ст. взагалі не існувало. А отже у авторів цього напряму було присутнє гіпертрофоване уявлення про Німецьку імперію. Мова могла йти лише про настрої в суспільній думці низки німецьких держав і про конкретну фінансову підтримку ними прибічників республіканської партії США та політики їх лідера А. Лінкольна.

Другий напрям – питання провини Німеччини у розв'язуванні Першої світової війни. Так, Матіас Хоурлік зазначив, що «майже вся Європа прагне знищити країну Лютера, Бетховена», а все це лише через те, що Німеччина зробила проти Франції [34, p. 8]. Пастор з Веймару Брюкнер додав у листі, що «коли Німеччина і вступає у війну, то це дуже важливо для кожного і для всієї нації в цілому». Якщо Німеччина не буде воювати, то вона втратить честь. Що ж стосується Сполучених Штатів Америки, то, на думку автора, їм необхідно з розумінням та повагою віднестися до німецької нації, оскільки вона була пов'язана угодою з Австрією і не могла відступити за таких умов [11, p. 8]. Лист художника Альфреда Лоренса Бреннана також просякнутий пронімецькими почуттями. Автор назвав Німеччину «країною більше ніж перспективною»[7, p. 8]. Отто Дансен та Моріцісраель у свою чергу схильні до поваги до німців, оскільки «війна була зроблена не в Німеччині», провина якої була лише в тому, що була багатою і стояла на шляху інших держав [17, p. 8; 21, p. 6]. Пронімецької орієнтації був і автор ще одного листа від 12 серпня. Автор наголосив на тому, що Німеччина в останні роки лише процвітала, а ось Франція навпаки хотіла помсти. Німеччина, на його думку, стоїть проти слов'янства, а отже – напівцивілізації [1, p. 8]. У ще одному листі лунає думка про необхідність «цивілізованих» німців у розширенні своєї території, оскільки ця нація є перенаселеною [15, p. 8]. Підтримав Німеччину і Вільям Дікманн, оскільки «Німеччина не хотіла війни, а боролася лише за збереження своєї раси»[8, p. 6]. Окрім поваги до німців, деякі автори виражали і по-

вагу до кайзера. Так, Густав Адольф зазначив, що «кайзер – людина часу, покликана Богом» [2, p. 6]. Банкір Джеймс Шпайер теж у своїй статті зазначив, що німецький уряд діяв для самозахисту, оголосивши війну після того, як Росія почала мобілізацію. Автор завершує свою статтю прогнозом на коротку тривалість війни, щоправда точний термін автор напророчити не наважився [27, p. 6]. Тезою про недостатнє розуміння американцями війни просякнута стаття від 9 серпня, яка містила матеріали проведених інтерв'ю. Професори Ернст Річард та Дельбрук виступили за Німеччину, а головним винуватцем для них була Російська імперія [10, p. 2]. Професор Орс із Корнельського університету назвав Німеччину країною найвищого порядку, а хімік та винахідник Гудзон Максім передрік Німеччині перемогу [5, p. 35; 16, p. 4].

Отже, на сторінках «The New York Tribune» публікувалися численні статті та листи, які свідчили про достатньо сильні пронімецькі погляди.

Проте не всі автори виражали пронімецькі погляди. Були і ті, хто засуджував політику Німеччини. Ці матеріали можна також поділити на окремі групи. До першої можна віднести ті, які містили аналіз ролі Німеччини в історії США та усього світу. 12 серпня Джонатан застеріг американців в тому, що не слід згадувати підтримку Німеччиною Сполучених Штатів Америки під час громадянської війни, але необхідно пам'ятати американо-іспанську війну, в якій вона зайняла ворожу США позицію. Автор завершує листа словами: «Ми не хочемо їх бачити у Франції, як вони не хотіли бачити нас у війні з Іспанією» [14, p. 8]. Питання про абсурдність думки, що Німеччина за допомогою мілітаризму зможе просунути цивілізацію виникло у невідомого автора листа від 13 серпня. Він зауважив, що Німеччина, яка вступила в цю війну – не є тією Німеччиною, яка була раніше – цивілізованою та високорозвиненою країною [12, p. 8].

Друга група – матеріали, які містили негативний образ Німеччини та її ролі в розпалюванні війни. Так, невідомий автор листа від 2 серпня зазначив, що Німеччина гідна осуду за своє ставлення до сусідніх країн, що підтримав і американський історик та редактор «The New York Tribune» Уилліс Флетчер Джонсон, який звинувачував у проголошенні війни саме Німеччину та її союзницю Австрію [25, p. 8; 26, p. 8]. 7 серпня на сторінках газети було опубліковано листа невідомого автора, який поклав провину за розпочату війну на німецького імператора, але додав, що той став заручником своєї політики протягом останніх 35 років. На думку автора, ця війна буде

означати знищення всього німецького. «Якщо кайзер і виграє, то єдиним його досягненням буде отримання військової компенсації, яка ніколи не відшкодує тих втрат, яких зазнає країна» [32, p. 8]. Засудив Вільгельма II та Німеччину і дехто Лангуерді. У листі він визнав за причину війни саме дії Німеччини і припустив, що наступною його метою може бути Америка [13, p. 8]. Думка про те, що Америка може стати наступною жертвою Німеччини продовжується в статті професора історії з Кларкського університету Джорджа Блекслі. Підтвердженням цього, на його думку, є те, що Німеччина може захопити Голландію і її володіння, які включають доступи до Панамського каналу, а цього США не допустить [23, p. 3]. Слід зазначити, що більшість авторів висловлювали думку про споконвічну боротьбу між тевтонцями і слов'янами, яка знайшла своє продовження і у війні, яка відбувалася в той час в Європі. Так, Ульріх Ріттер, німецький генерал, 16 серпня припустив, що дана війна є війною між азіатським варварством (маючи на увазі слов'ян) та тевтонською цивілізацією [30, p. 5]. Проти цієї точки зору виступив невідомий автор листа, який висловив припущення про недоцільність використання такої синтези, оскільки в тодішній війні проти Німеччини брали участь не лише слов'яни, а й Франція та Великобританія [3, p. 6]. У подальшому була опублікована ціла серія антинімецьких статей та листів. Так, вугільний підприємець Гебо висловив сумніви у тому, що ультиматум міг призвести до війни, оскільки конфлікт зрів досить довго. Що ж стосується Німеччини, то провина лежить на правлячій верхівці, а німці вимушені воювати за кайзера [22, p. 9]. Стюар Браун висловив досить крайні погляди, зазначивши, що, оскільки в Сполучених Штатах Америки близько 70 % німців мігрували сюди щоб уникнути військової служби, то за німецьким правом вони – дезертири, а тому їх усіх необхідно відправити воювати в Європу [20, p. 8]. Мередіт та Ортіз відзначили, що Німеччина розвиває середньовічну доктрину «могутність робить правим», що свідчить про відкритий пангерманізм [28, p. 6; 31, p. 8]. Глибоко аналітична стаття невідомого автора містила порівняння Бетмана-Гольвега з Бісмарком: «Бетман-Гольвег діяв в образі Бісмарка, а тому в його планах – спочатку робити, а потім – думати». Німеччина, на думку автора, отримала поразку в дипломатичній сфері, оскільки 30 років формувала союз, який потерпів колапсу ще на самому початку конфлікту, оскільки Італія вийшла з нього. Помилкою німецького уряду був дозвіл Австро-Угорщині розпочати війну. Проте автор намагається і виправдати Німеччину, оскільки німецька дипломатич-

на політика «за останні 2 тижні була охоплена невпевненістю» [29, p. 8]. Стаття антинімецького змісту від 8 серпня належала також невідомому автору і була присвячена американському суспільству, а саме тому, що у американців наче не було антинімецьких почуттів, але була ненависть до німецького уряду та його політики. Кайзер міг втримати Австро-Угорщину, але не зробив цього, а американська суспільна думка не полюбляє атаки на слабкі нейтральні країни. Проте ця війна, на думку автора, ведеться за самозбереження Німеччини [4, p. 8].

Як бачимо, представники американського суспільства, які надсилали свої статті до редакції «The New York Tribune», розділилися щодо питання ролі Німеччини в розв'язуванні світової війни. Половина авторів намагалися виправдати Німеччину, а інша – навпаки звинувачувати. Слід зауважити, що більшість навіть антинімецьких статей містили виправдовувальний характер, звинувачували у всьому лише кайзера та військову верхівку. Важливо, що ключовою ідеєю, яка проходила через більшість листів була боротьба між тевтонцями і слов'янами, що свідчить про розуміння авторами факту того, що конфлікт зрів задовго до його початку. Слід зауважити, що велика кількість листів та статей не були підписані, тому проаналізувати зв'язок між автором, його походженням, поглядами та змістом публікації не є можливим.

Отже, проаналізувавши аналітичні матеріали в «The New York Tribune» за серпень 1914 р., ми можемо дійти певних висновків. «The New York Tribune» із самого початку війни цікавилася європейськими подіями, щоденно публікувала на своїх сторінках статті та листи американців. Характерно, що деякі інформаційні та велика кількість аналітичних повідомлень були пронімецького характеру. Велика кількість матеріалів, присвячених Німеччині та її ролі в розпалюванні конфлікту, свідчить про підвищений інтерес американського суспільства до цього питання. Судячи з цих матеріалів, ми можемо сказати, що початковий етап війни в Європі не було сприйнято однозначно. Автори публікацій розділилися в поглядах щодо цього питання. Матеріали газети дозволяють відмітити, що головними аргументами на користь Німеччини було звернення до нещодавнього минулого, акцент на культурних досягненнях Німеччини та на споконвічну боротьбу цивілізацій – слов'янської та германської. Аналіз листів та статей свідчить про те, що частина суспільства бачила в подіях не лише цивілізаційний конфлікт, а й конфлікт геополітичних інтересів, який виник в Європі. Акцент було

зроблено на франко-німецькому протистоянні, який так і не було завершено.

Зрозуміло, що публікації в «The New York Tribune» не можуть дати вичерпної картини щодо всього суспільства, але, звісно, це джерело є цінним, оскільки давало уявлення про погляди багатьох американців і до того ж впливало на формування суспільної думки в Сполучених Штатах Америки.

Бібліографічні посилання

1. A calmGermanview // «The New York Tribune». – August 12. – 1914.
2. A revelation // «The New York Tribune». – August 18. – 1914.
3. An «unhyphenated American» // «The New York Tribune». – August 14. – 1914.
4. American sentiment toward Germany // «The NewYork Tribune». – August 8. – 1914.
5. Berlin capital of Empire of Supremeorderliness // «The New York Tribune». – August 16. – 1914.
6. *Calls U.S.* unfairto Germany // «The New York Tribune». – August 12. – 1914.
7. Denounces Kaiser's critics // «The New York Tribune». – August 8. – 1914.
8. German cause just // «The New York Tribune». – August 20. – 1914.
9. German squadron holds up ships in North Sea // «The NewYork Tribune». – August 1. 1914.
10. German view of the crisis // «The NewYork Tribune». – August 9. – 1914.
11. Germany'shonor involved // «The New York Tribune». – August 5. – 1914.
12. Herecalls zabern affair // «The NewYork Tribune». – August 13. – 1914.
13. If the Kaiser is victor // «The NewYork Tribune». – August 9. – 1914.
14. International sympathies // «The NewYork Tribune». – August 12. – 1914.
15. Let Germany expand // «The NewYork Tribune». – August 12. – 1914.
16. Maxim sees German victory through error by French // «The NewYork Tribune». – August 23. – 1914.
17. Not fair to Germany // «The NewYork Tribune». – August 23. – 1914.
18. Partiality against Germany // «The NewYork Tribune». – August 8. – 1914.
19. Phillips Payson O'Brien. The American Press, Public, and Reaction to the Outbreak of the First World War // Diplomatic History, Vol. 37, No 3. – 2013.
20. Pro – German complainants // «The NewYork Tribune». – August 16. – 1914.
21. Russia crowding Germany out // «The NewYork Tribune». – August 10. – 1914.
22. Saw lack of war fever in Germany // «The NewYorkTribune». – August 15. – 1914.
23. Says German victory means war with U.S. // «The NewYork Tribune». – August 10. – 1914.

24. Says Teuton or Slav will rule // «The NewYork Tribune». – August 1. – 1914.
25. Sees a lesson for Germany // «The NewYork Tribune». – August 2. – 1914.
26. Slav against Teuton in guest for the sea // «The NewYork Tribune». – August 2. – 1914.
27. Speyer defends Germany's course // «The NewYork Tribune». – August 9. – 1914.
28. The German cause medieval // «The NewYork Tribune». – August 29. – 1914.
29. The Kaiser is challenge in the world // «The NewYork Tribune». – August 6. – 1914.
30. To wage battles off Germansoil // «The New York Tribune». – August 16. – 1914.
31. What pan – Germanism means // «The New York Tribune». – August 30. – 1914.
32. What the Kaiser is after // «The New York Tribune». – August 7. – 1914.
33. Why is press hostile to Germany? // «The New York Tribune». – August 7. – 1914.
34. Why we oppose Germany // «The NewYork Tribune». – August 4. – 1914.
35. World peace hangson Russia's decision, while Kaiser's envoy seeks czar in last effort for peace // «The NewYork Tribune». – July 31. – 1914.
36. *Михайлов С.А*. Журналистика США / С.А. Михайлов. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. (Доступний з : http://evartist.narod.ru/text6/01.htm.).

Надійшла до редколегії 02.09.2014

УДК 94 (100) «1914 1917»

О. М. Кадол

Криворізький національний університет

«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИЦІ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПРАВИХ ПАРТІЙ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено вплив германофобії на стан російського суспільства в період Першої світової війни; розглянуто «німецьке питання» в ідеології та політичній практиці правих партій.

Ключові слова: ***антинімецька кампанія, «німецьке питання», Перша світова війна, російський націоналізм.***

Освещено влияние германофобии на состояние российского общества в период Первой мировой войны; рассмотрен «немецкий вопрос» в идеологии и политической практике правых партий.

Ключевые слова: ***антинемецкая кампания, «немецкий вопрос», Первая мировая война, русский национализм.***

Im Artikel werden der Einfluss der Deutschenhetze auf die Befindlichkeiten der russischen Gesellschaft während des Ersten Weltkrieges und die Rolle der «deutschen Frage» in der Ideologie und der politischen Praxis der Parteien des rechten Spektrums definiert.

Schlagwörter: ***antideutsche Kampagne, «deutsche Frage», Erster Weltkrieg, russischer Nationalismus.***

Anti-German campaign in the Russian Empire, 1914 – 1917's is a subject of the study, described in the context of the policy of public authorities and public opinion in the war period. In this paper the state-political course in ethnic politics and ethno-national relations, administrative measures and ideological practices of tsarism, which together make up the problem of anti-German campaign of the First World War are described.

Geographically, the study covers the South and South-West of the Russian Empire (Kiev, Volhynia, Podolia, Ekaterinoslav, Tauris, Kherson Province), which were the centers of compact residence of the Russian Germans and where the anti-German campaign, compared to other regions of the Empire, were the most common, acute and practical results of deportation and expulsion, administrative and police control over the population, limitations of the socio-economic rights, and the liquidation policy. This paper outlines issues that had not previously been the subject of attention of historians: the impact on the internal political situation was made by Russian society Germanophobia, «the German question» in the imperial ideology of nationalist movements and right-wing parties, This gives possibility to evaluate the role and place of the anti-German campaign in the growing crisis of Russian autocracy, as in ideology, and socio-economic sphere. When writing the work various theoretical concepts of «public policy» by P. Holquist, P. Glade, W. Denninghauza; concept on the draft nationalization of the Russian Empire by E. Lohr, M. Hagen's position to strengthen the mobilization of ethnicity were include. As the sources some archives materials of Ukraine and the Russian Federation were used.

Keywords: ***anti-German campaign, the «German question», the First World War, Russian nationalism.***

Російська імперія вступила у Першу світову війну, маючи низку невирішених національних питань. Воєнний психоз сприяв розгортанню антинімецької кампанії (гоніння, репресії й економічні санкції проти російських німців). Характерно, що помітну роль у цьому процесі відіграв правомонархічний табір. Це питання залишається майже не висвітленим в історіографії.

Праві політики жваво пропагували поділ народів Росії на благонадійні та неблагонадійні, чим проклали шлях погромам і цькуванню німців [28, с. 89 – 90]. Було проголошено тезу, що «достояние Православной России, т. е. Земля Русская…не должно принадлежать немцам» [17, с. 511]. Концепція «німецького засилля» відбилася в програмних положеннях правих сил, ставши підсумком різного роду нарад і з'їздів [19, с. 511–512].

Біля витоків антинімецької теми в правому русі знаходились впливові політичні фігури – міністр юстиції І. Г. Щегловітов, міністр внутрішніх справ М. О. Маклаков, сенатор О. О. Римський-Корсаков [20, с. 490–491] та ін. Під впливом голови дворянської організації члена Державної Ради А. П. Струкова Катеринославську губернію було включено в зону дій ліквідаційних законів, спрямованих на обмеження німецького землеволодіння. Хоча царська влада раніше проектувала провести ліквідацію в межах західного прикордоння [1, арк. 111; 14, с. 105–107]. Однак ця міра, припускалися праві, мала убезпечити поміщиків від аграрних заворушень на сто років [28, с. 95]. Катеринославську губернію віднесли до числа місцевостей, приналежних з погляду державної оборони особливій охороні від іноземної колонізації [3, арк. 91–92]. (Катеринославщина посідала чільне місце за кількістю німецької землі, тому припускали «ліквідувати» більш 640 тис. дес. Це були середні й великі маєтки [2, арк. 386]).

Праві політики, що походили з дворян, найпослідовніше в роки війни відстоювали ідею вирішення аграрного питання за рахунок колоністських земель. Так, на початку 1915 р. С. А. Вязігін (голова правих в ІІІ Думі) звернувся до М. Є. Маркова (голова «Союзу російського народу» і депутат IV Думи): «Народ тяжіє до землі, а не до обмеження влади государя. Задоволення цієї тяги царем повинне бути першочерговою справою, тому що покалічені, які втратили працездатність люди повинні бути забезпечені не 2 кар. 50 коп. річної пенсії, а по старовині – роздачею невідчуженої землі, відібраної у німецьких колоністів, винагорода яких за мирною угодою повинна бути покладена на німців. Інакше вся ненависть буде спрямована на поміщиків» [21, с. 171]. У суспільстві ширилися чутки, що російські німці російського підданства не можуть бути справжніми російськими патріотами, адже закон Німецького рейху про подвійне громадянство унеможливлює їхню політичну лояльність по відношенню до Росії [18, с. 578–579].

Разом з цим, праві критикували ліквідаційний закон від 2 лютого 1915 р., вважаючи його недостатнім для проведення реальної зе-

мельної реформи. К. Н. Пасхалов назвав його «шулерським законом 2 лютого ... складеним так мистецьки, що німці можуть, не порушуючи його юридично, залишатися власниками всієї російської землі, ними до тепер захопленої» [12, с. 9]. Критикував закон і О. М. Хвостов під час свого головування в правій фракції Думи [23, с. 170]. Щораз, як тільки в Думі поставала необхідність обговорення ліквідаційних законопроектів, знаходилася безліч приводів їх не розглядати [6, арк. 3]. З цього приводу обурювався поміщик Херсонської губернії А. А. Бонковський: «Надовго затягнуте питання про ліквідацію німецьких земель і підприємств... дає привід революціонерам хвилювати народ» [22, с. 208]. Резолюція Петроградської наради правих повідомляла: «Зайва повільність у справі ліквідації німецького землеволодіння вкрай збуджує народ і служить у руках революціонерів небезпечною зброєю для антидинастичної пропаганди» [16, с. 491].

Праві не вщухали, і після тиску на громадську думку через пресу 3 серпня 1915 р. 37 представників правої фракції внесли пропозиції утворення комісії з метою боротьби з «німецьким засиллям». Перше, що запропонував з думської трибуни О. М. Хвостов – створити в Росії концтабори для німців [27]. Використовуючи у своїх виступах ідею боротьби з «німецьким засиллям», він домігся того, що Микола II довірив йому посаду міністра внутрішніх справ. Цар керувався мотивом, що «вуж його в шпигунстві не запідозрять» [8, с. 221]. Уже ставши міністром, О. М. Хвостов поєднав питання «німецького засилля» з німецьким капіталом і німецьким шпигунством, які, на думку правих, були тісно пов’язані. Значною мірою зіграв фактор соціального психозу – суспільство хотіло вірити й вірило, що військові невдачі та внутрішні помилки є наслідком зрадницьких дій «темних сил» [11, с. 7–9].

14 січня 1917 р. цареві була подана записка «Російських православних кіл м. Києва» [25, с. 458]. Документ репрезентував погляди київського відділення «Союзу російського народу», що мав серйозну підтримку в урядових колах [14, с. 80–81]. Описуючи картину безладу воєнного часу, записка називала і міри до його усунення [25, с. 458]. Мова йшла про те, що «необхідно ввійти в душу» російського мужика, який за свої подвиги на фронті мав бути нагороджений землею з особливого військового земельного фонду, утвореного з ліквідованих німецьких земель …[14, с. 80–81]. Така міра мала на меті підняти «дух армії», щоб закінчити війну з перемогою, посилити монархічні почуття селян тощо. Цар наклав резолюцію: «Записка, гідна уваги». Було розширено територію «ліквідації» земель. Відчуження

землі на користь селян повинне було, відповідно до вимог Миколи II, відбутися винятково після закінчення війни [25, с. 459; 14, с. 105].

Проти антинімецької кампанії гостро висловлювався волинський поміщик думський депутат із фракції націоналістів В. Шульгін. «Шпигуноманія – це огидна неймовірно погана зараза. Я особисто, – стверджував він, – не вірю в жодні «зради», а «боротьбу з німецьким засиллям» вважаю погано-небезпечним заняттям» [30, с. 389]. Його слова стали пророчими: «Це нестерпно не розумно, проте адже всі революції в усі сторіччя рухалися через якісь круглоідіотські міркування» [30, с. 389].

На загальному тлі антинімецької істерії зумів виділитися Всеросійський національний союз, запропонувавши масову депортацію німців за межі Російської держави [4, арк. 41]. Голова Астраханської народно-монархічної партії Н. Тиханович-Савіцький у березні 1915 р. вимагав від військового керівництва депортувати всіх німців на узбережжя Каспійського й Аральського морів у помсту за те, що німці ведуть пацифістську пропаганду. (Згодом це було спростовано, проте колоністам заборонили виражати судження про війну та політику в громадських місцях [15, с. 271]).

Відокремлено від правомонархічного табору діяли ультраправі громадські рухи, що маскувалися під «патріотичні» організації та мали екстремістський характер. Діяльність їх зводилася до шовіністичної агітації й організації погромів. Їхньою стихією була вулиця, а соціальний склад являв собою суміш аристократії, думських депутатів, міських прошарків, робітників і навіть соціалістів. Діяльність їх носила локальний характер і в основному не поширювалася за межі Москви і Петрограда. До їх числа відносяться «Товариство 1914 року», «За Росію», «Російське окраїнне товариство», «Двоглавий орел», Національний союз.

Найбільш впливовим і помітним було «Товариство 1914 року: Товариство боротьби з німецьким засиллям», засноване графом Перовським Б. М. Петрово-Соловово, заможним поміщиком Рязанської і Тамбовської губернії, офіцером ставки військового командування [16, с. 763; 29, с. 111]. Товариство ставило за мету активізацію суспільної діяльності для успішної боротьби з Німеччиною. Ця організація представляла інтереси «партії війни» на чолі з головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем. Товариство очолював В. П. Кочубей, повітовий голова дворянства в Чернігівській губернії [26, с. 219]. Статут товариства був затверджений радою міністрів 5 грудня 1914 р.; свою діяльність воно розгорнуло в Петрограді на початку 1915 р. [13, с. 98].

Діяльність цієї організації характеризувалася розсиланням відозв із нападками на праві організації за «спільність їхніх державних світоглядів з Німеччиною» і проголошенням «найбільшої еволюції російського народу на шляху до національного відродження». 13 березня 1915 р. на загальних надзвичайних зборах членів «Товариства 1914 року» була заслухана доповідь учителя І. І. Сєргєєва «Мирне завоювання Росії німцями», видана коштом товариства окремою книгою в 1917 р. [24]. Він, зокрема, запропонував:

– поширити норми ліквідаційних законів на нащадків німців, що прийняли російське підданство з 1762 р.;

– виключити з російського підданства німців, що прийняли натуралізацію після 1870 р.;

– протягом 50 років після закінчення війни особам німецького походження не надавати російського підданства [24, с. 146–147].

Восени 1916 р. Рада «Товариства 1914 року» представила у вищі інстанції записку, звинувативши остзейське дворянство в нелояльності (підтримка німецького духу в школі, протидія російській освіті, германізація, недоброзичливість до російських військ і поранених і т. ін. [5, арк. 136 зв.]. Провідна діяльність товариства, за словами його активного діяча С. П. Мансирєва, йшла по «лінії цькування осіб, імен, майже до погромів». При цьому «мракобіський напрям ради зовсім не відповідає настроєві більшості членів» організації [13, с. 98]. Крім керівництва з числа ультрарадикальної аристократії й купецтва, товариство підтримували дрібна буржуазія, ремісники, прикажчики, робітники. Число членів досягало в різний час від 1,5 до 8 тис. осіб. Серед активних його діячів-пропагандистів виділялися думці С. П. Мансирєв і М. А. Караулов, видавець «Былого» В. Л. Бурцев, народоволець Г. А. Лопатін.

Товариство з перебільшенням приписувало своєму впливові прийняття владою низки антинімецьких заходів. Було причетним до німецького погрому в Москві в кінці травня 1915 р. Підозрювалося у зв'язках з політичним масонством. Підтримувало тісні зв'язки з германофобськими рухами в Західній Європі. Наприкінці 1916 р. під впливом політико-партійної поляризації товариство втратило колишнє значення.

Безпосереднім наслідком політичних спекуляцій з «німецького питання» було поширення погромного руху (в Москві, Києві, Катеринославі, Саратові, Херсоні й Криму) [9, с. 63]. Так, влітку 1915 р. ширяться погромні чутки серед німецьких колоній Ананьєвського й Тираспольського повітів Херсонської губернії [7, арк. 64]. Це, зо-

крема, було пов'язано з антидинастичними настроями солдатів і селян («Цар з жінкою і панами продали нас німцеві») [7, арк. 71 зв.]. Зокрема, такі дані отримано по Єлисаветградському повіту за червень 1915 р.: «Настрій селян проти німців, котрі володіють землею, зростає. Селяни вирішили із закінченням війни самим розправитися з німцями, розорити їхні садиби і змусити піти» [7, арк. 49 зв.]. Слова не залишилися порожніми погрозами, і погроми незабаром відбулися в районі Щербаківської та Вознесенської волостей, коли солдати-новобранці займалися вимаганням у німецьких колоніях, а хто відмовлявся платити – громили [7, арк. 49 зв.]. На цьому справа не зупинилася. Під впливом газетних публікацій про діяльність Думи селяни, як повідомляла військова цензура в м. Олександрії, готували «Варфоломіївську ніч» на ґрунті невдоволення «німецьким засиллям», євреями і поміщиками [7, арк. 81]. За повідомленням міністра внутрішніх справ М. Б. Щєрбатова, влітку 1915 р. збільшилися випадки насильства над німцями і євреями [10, с. 39].

Отже, праві партії не тільки спекулювали на антинімецьких настроях російського суспільства, що об'єктивно мали місце протягом війни, але своєю пропагандою сприяли розпаленню шовінізму серед населення. «Патріотичні» організації ще більш напружували міжетнічні відносини. Замість настільки бажаного клапана для випускання соціальної пари зусиллями правих, монархістів і «націонал-патріотів» тема «німецького засилля» перетворилася в небезпечний інструмент розпалювання ксенофобії та радикалізації суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург). – Ф. 1276, оп. 12. спр. 1438. – Далі: РДІА.

2. РДІА. – Ф. 1483, оп. 1,. спр. 16.

3. Там же. – Спр. 10.

4. Там же. – Спр. 14.

5. Там же. – Спр. 25.

6. Там же. – Спр. 29.

7. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф. 349, оп. 1, спр. 45.

8. *Вырубова А. А. (Танеева).* Страницы моей жизни / А. А. Вырубова (Танеева) // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. – М. : Книга, 1991.

9. *Герман А.* Антинемецкие кампании / А. Герман // Немцы России*:* Энциклопедия: Т. 1. / редкол. В. Карев (пред.). – М. : «ЭРН», 1999.

10. *Дейли Дж.* Пресса и государство в России (1906 – 1017 гг.) / Дж. Дейли // Вопр. ист. 2001. – № 10.

11. Допрос А. Н. Хвостова 18 марта 1917 г. // Падение царского режима: По материалам Чрезвычайной Комиссии Временного правительства под ред. П. Е. Щеголева: в 7 т. – Л. : Гос. изд., 1924 г. – Т. 1.

12. Источник. – 1995. – № 6.

13. *Мансырев С. П.* Мои воспоминания о государственной думе / С. П. Мансырев // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 г. – М. : Книга, 1991.

14. *Михайловский Г. Н.* Записки: Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914 – 1920 гг.: в 2-х кн. / Г. Н. Михайловский. – Кн. 1: Август 1914 г. – октябрь 1917 г. – М. : Междунар. отн., 1993.

15. *Нелипович С. Г.* Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914 –1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения : мат. Междунар. науч. конф. – М. : Готика, 1996.

16. Правые партии: Документы и материалы: в 2 т. / отв. ред. В. А. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1998. – Т. 2. – 1911 – 1917 г. (Далее Ук. соч.)

17. Борьба с немецким засильем // Ук. соч.

18. Из выступления члена Государственной Думы профессора С. В. Левашова (фракция правых) на заседании 1 ноября 1916 г. по вопросу «немецкого засилья» // Ук. соч.

19. Совещания уполномоченных правых организаций и правых деятелей в Нижнем Новгороде 26 – 29 ноября 1915 г.) Отчёт о заседаниях // Ук. соч.

20. (Совещание Представителей правых партий и организаций и правых деятелей в Петрограде 21-23 ноября 1915 г.) Извлечение из протокола заседаний / Ук. соч.

21. Политические партии и общество в России. 1914–1917 гг. : сб. статей и документов / редкол. Кирьянов Ю. И. и др. – М. : РАН ИНИОН, 2000.

22. (Из письма А.А. Бонковского (Ананьев, Херсонской губернии) – Н. Е. Маркову (Петроград) // Ук. соч.

23. *Кирьянов Ю. И.* Крайние правые партии и общество / Ю. И. Кирьянов // Ук. соч.

24. *Сергеев И. И.* Мирное завоевание России немцами / И. И. Сергеев. – Пг. : изд. «Общества 1914 г.», 1917 г.

25. *Спиридович А. И.* Великая война и февральская революция (1914 – 1917 гг.) / А. И. Спиридович – Мн. : Харвест, 2004.

26. *Федорченко В.* Дворянские роды, прославившие Отечество: Энциклопедия дворянских родов / В. Федорченко. – Красноярск: БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001.

27. *Хвостов А. Н.* Борьба с немецким засильем: Речь члена Государственной Думы А. Н. Хвостова в заседании 3 – го августа 1915 г. / А. И. Хвостов. – Пг., 1915 г.

28. Четвёртая Государственная Дума. Фракция народной свободы: «Военные» сессии 26 июля 1914 – 3 сентября 1915 г. – Пгр. : Тип. Т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1916.

29. *Шавельский Г.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота / Г. Шавельский. Т. 1. Нью-Йорк, 1954. – Изд. им. Чехова.

30. *Шульгин В. В.* Годы. Дни. 1920 год / В. В. Шульгин. – М. : «Новости», 1990.

Надійшла до редколегії 23.07.2014

Война: распад империй и создание новых государств

Яровий В. І. Відновлення державності народів Центральної та Південно-Східної Європи в період Першої світової війни

Шкундин Г. Д. Национальные проблемы Габсбургской монархии во время Первой мировой войны в советской историографии 1920-х годов

Венгер Н. В. Власть и война: монархия и Великая война 1914–1918 гг. в восприятии лояльного сегмента российского общества

Кравчук О. М. Геополітичні наслідки Першої світової війни в поглядах Т. Г. Масарика

Piahanau A. Hungarian projects of territorial changes in WWI

Ковальов Д. В. Фінляндський Рух єгерів: між кайзером та царем

Дояр Л. В. Первая мировая война как катализатор национально-культурного возрождения Украины: образовательный аспект (1917–1918 гг.)

Krieg: Zerfall der Imperien und Gründung neuer Staaten

V. I. Jarovoj — Wiederherstellung der Staatlichkeit der Völker Zentral- und Südosteuropas während des Ersten Weltkrieges

G. D. Škundin — Nationalitäten probleme der Habsburg-Monarchie während des Ersten Weltkrieges in der sowjetischen Geschichtsschreibung der 1920er Jahre

N. V. Venger — Macht und Krieg: Die Monarchie und der Große Krieg 1914–1918 in der Wahrnehmung des loyalen Segments der russischen Gesellschaft

O. M. Kravčuk — Geopolitische Folgen des Ersten Weltkrieges in den Ansichten von T. G. Masaryk

A. Peganov — Ungarische Projekte territorialer Veränderungen in den Jahren des Ersten Weltkrieges

D. V. Kovalev — Die finnische Jägerbewegung: Zwischen Kaiser und Zar

L. V. Dojar — Der Erste Weltkrieg als Katalysator der nationalen und kulturellen Wiederentstehung der Ukraine: Bildungsaspekt (1917–1918)

УДК 94(4)«1914/1918»

В. І. Яровий

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Запропонована стаття є квінтесенцією роздумів автора з проблеми «Відновлення державності народів Центральної і Південно-Східної Європи у період Першої світової війни». У статті йдеться про позиції коаліцій Першої світової війни з національних питань.

Ключові слова: ***Перша світова війна, коаліція, створення незалежних держав.***

Предложенная статья является квинтэссенцией размышлений автора по проблеме «Восстановления государственности народов Центральной и Юго-Восточной Европы в период Первой мировой войны». В статье идет речь о позициях коалиций Первой мировой войны по национальным вопросам.

Ключевые слова: ***Первая мировая война, коалиция, создание независимых государств.***

Der vorliegende Beitrag ist das Ergebnis der Überlegungen des Verfassers zur Wiederbegründung der Staatlichkeit der Völker Zentral- und Südosteuropas während des Ersten Weltkrieges. Der Artikel widmet sich den Haltungen der Koalitionen des Ersten Weltkrieges zur Nationalitätenfrage.

Schlagwörter: ***Erster Weltkrieg, Koalition, Gründung unabhängiger Staaten.***

The offered article is the quintessence of the author`s reflection on the problem «restoration of statehood of Central and Southern-Eastern Europe nations during World War I». The article reveals the positions of World War I coalitions in national question. The author analyzed how politics and inner situation in Russian and Austria-Hungary empires influenced the way independence of southern and south-eastern Slavs and other nations was proclaimed. Under conditions of mass anti-imperialistic and national-liberation movements Lenin started to consider national problem as the perspective of proletarian revolution. In April 1917 the Bolsheviks defined that the rights for free secession from the empire and creation of national states should be recognized for all nations in the Russian empire. On July 3 states of the Entente came out with the statement about support of Poland`s independence and «deep sympathies for desire for Czech, Slovaks, Croats, Slovenes and other nations for independence».

On August 29 Soviet Russia denounced all documents on the partitions of Poland. In such circumstances leadership of the Entente tried to separate «Polish question» from the problem of independence of other enslaved nations of Central Europe - with the view of preserving Austria-Hungary as state structure in any possible form. For conquest of power and proclamation of independence such organizational structures as Regency Council of Poland, Czech National Committee, National Council of Bosnia and Herzegovina, National Council of Slovenes, Slovaks national committee, National Council of Slovenes, Croats and Serbs and other structures were created. In summer of 1918 Polish and Czech National committees were recognized by states of the Entente and USA as authorized representatives of their nations, only Southern Slavs committee was not recognized. Thus, author of the article notes that emergence of independent Slavic states after World war one happened in rather favorable conditions yet it doesn't mean that new independent states on the map of Europe appeared automatically.

Keywords: ***World War one, coalition, creation of independent states***.

Слов'янські та інші народи Центральної та Південно-Східної Європи, які втратили свою державність у минулі століття, завжди прагнули до її відновлення. Ці проблеми набували свого розголошення від періоду національного Відродження до Першої світової війни. Головними пропозиціями стосовно відновлення державності для народів цього регіону були такі: відновлення незалежності Сербії, Болгарії, Чорногорії та Польщі; формування європейської федерації як економічного об'єднання народів Центральної Європи; створення загальноєвропейського об'єднання – Сполучені Штати Європи; створення пронімецького державного утворення – Середня Європа; формування тріалізму як складової частини астрославізму; створення державного утворення – Східна Швейцарія; виникнення слов'янської імперії; формування культурно-національних автономій та реалізація прав народів на самоврядування. Зазначені проектні пропозиції були своєрідними відповідями на питання, які по ставали перед слов'янським національно-визвольним рухом й повинні були визначати також форму майбутньої національної державності.

Слов'янський національно-визвольний рух із середини XIX – початку XX ст. перетворився на важливий міжнародний фактор. І хоча у 1878 році відбулося відновлення державної незалежності Болгарії, Сербії та Чорногорії до Першої світової війни значна частина слов'янських народів залишалася під владою Російської, Германської, Османської імперії та Австроугорської дуалістичної монархії. На початку світової війни лідери національно-визвольного руху ви-

ступили з поміркованими проектами вирішення національного питання Центрально-Східної Європи.

Провал «бліцкригу» на початку світової війни та перехід до позиційних військових дій примусив керівництво національно-визвольних рухів польського, чеського, словацького, хорватського, словенського та ін. переглянути свої попередні програмні установи та заявити про необхідність відновлення національної державності. Ці обставини примусили правлячі кола ворогуючих держав скорегувати спрямованість політики у національному питанні. Однією з перших стала Декларація блоку Центральних держав від 5 листопада 1916 року про створення Польської держави. У цих умовах держави Антанти зайняли більш збалансовану позицію по відношенню до слов'янського національно-визвольного руху.

Поряд із традиційними підходами до вирішення національного питання слов'янських та інших народів ще напередодні світової війни серед різних політичних сил цього регіону Європи стала розглядатися концепція, розрахована на перемогу у війні однієї з ворогуючих коаліцій. Так, чеський політик К. Крамарж запропонував план створення слов'янської імперії, складовою частиною якої стане й Чеське королівство. Лідери польської партії національної демократії (ендеки) також робили ставку на перемогу Російської імперії, що повинно було привести до об'єднання розділених польських земель під скіпетром династії Романових. Інша частина польських партій, а також прихильники Ю. Пілсудського орієнтувалися на перемогу у війні Німеччини та Австро-Угорщини. Чеський національний комітет у Парижі та Південнослов'янський комітет у Лондоні сподівалися, що утворення незалежних слов'янських держав відбудеться внаслідок поразки монархії Габсбургів.

У 1916–1917 рр. масовий антиімперіалістичний та національно-визвольний рух став набувати значного впливу. В цих умовах лідер російських більшовиків В. Ленін став розглядати національну проблему як перспективу пролетарської революції. Він підкреслював, що «необхідність проголошувати та здійснювати свободу для всіх пригноблених народів (право на самовизначення) буде також потрібне в соціалістичній революції, як колись була потрібна для перемоги буржуазно-демократичної» революції. Так, залучення національного питання та його вирішення лідер більшовиків вважав необхідною передумовою соціалістичної революції в Європі.

Серед світових подій, які мали визначальний вплив на подальшу радикалізацію національно-визвольного руху була Лютнева (1917)

революція в Росії. Вони переконливо продемонстрували для всіх, хто боровся за свободу можливість руйнації наймогутнішого монархічного режиму Романових. Крах російського царизму мав величезний морально-політичний вплив на всі прошарки населення Центрально-Східної Європи. Він сприяв пробудженню віри слов'янських народів у своє національне визволення. У квітні 1917 року більшовики визначили, що за всіма націями в Росії повинні бути визнані права на вільне відділення та утворення національних держав.

Після скасування царизму в Росії польські ендеки висунули програму відновлення незалежності об'єднаної Польщі. В Австро-Угорщині слов'янські політичні партії відмовилися від підтримки політики Габсбурзької монархії. Їхня позиція була сформульована у Декларації (30 травня 1917 р.), в якій закликалось до об'єднання словенців, хорватів та сербів у єдиній слов'янській державі. Розширення прав для національних регіонів імперії вимагали також парламентські групи чехів, закарпатських та галицьких українців. 20 липня 1917 року уряд Сербії та Південнослов'янський комітет підписали Корфську декларацію, яка проголосила про створення після закінчення війни держави, в якій об'єднаються серби, хорвати, словенці, чорногорці та інші південнослов'янські народи. Шукаючи вихід із кризи, керівництво Австро-Угорщини намагалось створити Дунайську монархію.

Подальшому розгортанню національно-визвольного руху слов'янських народів Центрально-Східної Європи сприяв Жовтневий (1917) переворот у Росії. У вітчизняній історіографії тривалий період обґрунтовувалась точка зору про те, що саме ці події створили необхідні міжнародно-політичні умови, завдяки яким визвольна боротьба завершилась утворенням незалежних слов'янських держав.

У марксистській історіографії стверджувалося, що Жовтнева революція дала приклад поневоленим народам революційного вирішення – соціально-економічних та національних проблем. Дійсно, Декрет про мир й Декларація прав народів Росії, а також визнання більшовицьким урядом прав націй на самовизначення – знайшли значний відгук серед поневолених народів. Так, у листопаді 1917 р. в Австро-Угорщині відбулися масові демонстрації з вимогами закінчення війни на основі Декрету про мир. У цих умовах національні фракції в австрійському рейхсраті (Південно-слов'янський клуб, Чеський союз, Українське коло) вимагали включити своїх представників до складу офіційної делегації на переговори в Брест-Литовському.

Однак, заключити мир на принципах, проголошених в Декреті про мир (без анексій та контрибуцій), не вдалося. Тоді, чеські де-

путати рейхсрату ухвалили Трикральську декларацію від 6 січня 1918 р., в якій вимагалосястворення суверенної Чеської держави. У свою чергу, представники Словацької національної партії та інших угруповань 24 травня 1918 року виступили за право словаків на самовизначення та утворення єдиної держави за участю Чехії, Моравії, Сілезії та Словаччини. На зборах у Загребі 3 березня 1918 року представники політичних сил Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини, Далмації, Істрії та Міжмур'я заявили про необхідність утворення незалежної Держави словенців, хорватів та сербів.

Третього січня 1918 р. серед слов'янських політиків значною популярністю користувалися програми по завершенню війни, запропоновані прем'єром Великобританії Д. Ллоїд-Джорджем та президентом США В. Вільсоном, в яких містилися ідеї права націй на самовизначення. Вплив Росії на вирішення національного питання був нейтралізований її виходом з війни та заключенням сепаратного миру, що й привело до втрати реального впливу на процес післявоєнного устрою в Європі.

Третього липня 1918 р. країни Антанти виступили із заявою про підтримку створення незалежної Польщі і про «глибокі симпатії до прагненнь чехів, словаків, хорватів, словенців та інших до незалежності». 29 серпня 1918 року Радянська Росія денонсувала всі документи щодо розділу Польщі. У цих умовах керівництво Антанти намагалося відокремити «польське питання» від проблем отримання незалежності іншими поневоленими народами Центральної Європи з метою у будь-якій формі зберегти Австро-Угорщину як державну структуру.

Вирішальне значення в цей період мало висунення націонал-патріотичними силами гасел про самоврядування та створення незалежних слов'янських держав. Керівництво національно-визвольних рухів готувалося до захоплення влади та проголошення незалежності. Для реалізації цієї мети було створено такі організаційні структури, як Регентська рада Польщі, Чеський національний комітет, Народна рада Словенії, Словацький національний комітет, Народна рада Боснії та Герцеговини, Народне віче словен, хорватів та сербів та ін. Влітку 1918 р. польські та чеські національні комітети були визнані державами Антанти та США як повноправних представників своїх народів, не отримав визнання лише Південнослов'янський комітет.

Восени 1918 р. національно-політичні сили слов'янських народів були готові у випадку воєнного краху блоку Центральних держав взятих в свої руки ініціативу з утворення національної держави. Для цього ними було створено органи майбутньої влади, які мог-

ли сподіватися на підтримку держав Антанти та США. Керівництво цих країн стало рішуче виступати за утворення незалежної польської держави, відмовляючись від перебудови Австро-Угорщини на федеративній основі.

Виникнення незалежних слов'янських держав після Першої світової війни відбувалося у досить сприятливих умовах: воєнна поразка блоку Центральних держав, революція в Росії, підтримка національно-визвольного руху з боку країн Антанти та США. Проте це не означало автоматичної появи на карті Східної Європи нових незалежних державних утворень. Тому на завершальному етапі війни в момент розпаду імперії жоден із пригнічених народів не міг розраховувати на здобуття незалежності, якщо не був здатний утримати її власними військово-політичними зусиллями.

Надійшла до редколегії 26.06.2014

УДК 930.1:94(430) «19»

Г. Д. Шкундин

Международный независимый эколого-политологический университет

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГАБСБУРГСКОЙ МОНАРХИИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 1920-х гг.

Досліджено радянську історіографію 1920-х рр., що стосується національних проблем Габсбурзької монархії під час Першої світової війни. Проаналізовано праці М. Покровського, В. Леніна, І. Сталіна, Е. Тарле, О. Бауера, Ю. Мархлевського і зроблено висновок, що за 1920–1990-ті роки в Радянському Союзі Австро-Угорщина не вивчалася цілісно як суб'єкт європейської історії.

Ключові слова: ***Австро-Угорщина, М. Покровський, Сербія, радянська історіографія.***

Исследована советская историография 1920-х гг., касающаяся национальных проблем Габсбургской монархии во время Первой мировой войны. Проанализированы труды М. Покровского, В. Ленина, И. Сталина, Е. Тарле, О. Бауэра, Ю. Мархлевского и сделано заключение, что за 1920–

1990-е годы в Советском Союзе Австро-Венгрия не изучалась целостно как субъект европейской истории.
*Ключевые слова: **Австро-Венгрия, М. Покровский, Сербия, советская историография.***

Der Beitrag widmet sich der sowjetischen Historiographie der 1920er Jahre bezüglich der Nationalitätenprobleme der Habsburg-Monarchie während des Ersten Weltkrieges. Auf Grund der Analyse von Arbeiten von M. Pokrovskij, V. Lenin, J. Stalin, Je. Tarle, O. Bauer und Ju. Marchlewski kommt der Autor zu dem Schluss, dass in der Sowjetunion der 1920er–1990er Jahre Österreich-Ungarn nie Gegenstand einer komplexen Erforschung als Subjekt der europäischen Geschichte gewesen war.
*Schlagwörter**: Österreich-Ungarn, M. Pokrovskij, Serbien, sowjetische Historiographie.***

The article is devoted to Soviet historiography of 1920s, dealing with national problems of the Habsburg Empire during World War One. The author analyzes works of M. Pokrovskii, V. Lenin, I. Stalin, Ye. Tarle, O. Bauer, Yu. Marhlevsii. He comes to the conclusion that in 1920-1990s in USSR Austria-Hungary was not studied integrally as the subject of European history. Instead of this historians focused their attention on the history of its separate nations, even when those nations, being included to Austria or Kingdom of Hungary, had no opportunity to act as independent political force. Particularly, Mikhail Pokrovskii admitted that national movement of southern Slaves had independent meaning, but underestimated expansion of Austria-Hungary on Balkans, its reasons and motives. In completely different way Pokrovskyi and Lenin saw the fate of Serbia. The first insisted that Serbia suffered greatly from predatory march of German bourgeoisie which carried on aggressive imperialistic policy, the second considered Serbia to be the main provocateur of the war. In 1920s only few professional research on the last period of the Habsburg monarchy history were written. Their authors, communists and emigrants from the states, which emerged on wracks of Austria-Hungary, wrote about national movements in the Habsburg monarchy in the light of workers history and history of communist movements. Otto Bauer, theoretician of Austrian Menshevism, put forward the demand to recognize rights of the nation for self-definition and state independence. Stalinist historical and law science talked about two historic types of multi-national states. The Habsburg monarchy, as well as her inheritresses of interwar period – Yugoslavia, Romania, Czechoslovakia and Poland, which preserved remnants of old Austrian-Hungarian traditions of national oppression, represented the first type. USSR represented the second type.

Thereby, Marxist-Leninist conception of the history of national question in Austria-Hungary during World War One was being created – yet was nor created completely, from the perspective of nations, which lacked their own state.
*Keywords: **Austria-Hungary, M. Pokrovskii, Serbia, Soviet historiography.***

В дореволюционной российской историографии доминировало критическое отношение к Габсбургской монархии, населенной сла-

вянскими народами. Выражалось сочувствие, прежде всего, к православным подданным династии Габсбургов. В ноябре 1917 г. к власти в России пришли большевики. Национальным движением югославян Австро-Венгрии, а также сербо-хорватскими отношениями в годы войны и после неё особенно интересовался Лев Давидович Троцкий. Он подчеркивал важную роль династии Габсбургов как связующей скрепы между обеими частями дуалистического и многонационального государства. По его словам, «Австро-Венгрия, как государственная организация, тождественна Габсбургской монархии: с ней стоит и падает».

Но главным специалистом в данной сфере среди большевистской элиты считался Карл Бернгардович Радек – уроженец Галиции, бывший подданный Габсбургской монархии и блестящий публицист. С марта по ноябрь 1918 г. он возглавлял отдел Центральной Европы в Народном комиссариате по иностранным делам и отдел внешних сношений ВЦИК. Однако он тогда не обратил внимания на возникновение новой проблемы – австрийской нации.

Пятнадцать послереволюционных лет доминировал в советской исторической науке Михаил Покровский. Еще в 1915 г. он утверждал, что Германия «не только не стремилась сама к захватам, но и мешала делать их своей гораздо более драчливой союзнице – Австро-Венгрии». В 1924 г., когда отмечалось 10-летие начала войны, в предисловии к русскому изданию книги Карла Каутского «Wie der Weltkrieg entstand» Покровский объявлял главным виновником мирового конфликта российский царизм. По его словам, *«сербская военщина, чувствуя на своём плече могучую руку северной покровительницы, не боялась войны»*. Он утверждал, что, якобы, убийство Франца Фердинанда в Сараево было спровоцировано российским Генеральным штабом. Впоследствии, Покровский признал самостоятельное значение национального движения югославян, но недооценивал экспансию Австро-Венгрии на Балканах, её причины и побудительные мотивы. Весьма вольно Покровский трактовал и вопрос о национальном составе Трансильвании, иных земель короны святого Иштвана. Он писал, что в годы мировой войны Румыния стремилась обеспечить *«“осуществление своего национального идеала” полунемецкой Трансильванией»*, в том числе. О том, что эта провинция была не менее полувенгерской, не прозвучало ни слова.

В 1927 г. появилась антантофильская книга академика Евгения Викторовича Тарле «Европа в эпоху империализма. 1871–1919». Автор обоснованно утверждал, что перед войной *«в недрах са-*

мой Австро-Венгрии всё усиливался чешский сепаратизм. Чехия ... была экономически вполне "автономна", вполне могла обойтись без остальной империи, а потому с особой силой и раздражением требовала и автономии политической». Сегодня этот тезис следует уточнить, учитывая неоднородный национальный состав Богемии, своеобразное положение её дворянской элиты и ряд иных факторов. Но сделать это ранее было невозможно из-за отсутствия в распоряжении Тарле достаточного количества представительных источников.

Покровский заявил, что Тарле якобы стремился обелить сербские власти и снять с них ответственность за сараевское убийство. Поддержанный Сталиным, Покровский в разгромной рецензии заклеймил труд Тарле как «классово чуждый» и как «ловкую маскировку под марксизм». По его словам, Тарле предпринял попытку «сокрушить марксистские исторические концепции при помощи якобы марксистских приёмов». В 1929 г., в год «великого перелома», всесильный Покровский объявил об окончании «периода мирного сожительства» с учеными дореволюционной школы. 29 января 1930 г. Тарле был арестован по так называемому «академическому делу». Научные обвинения трансформировались в политические.

В те годы для самого Покровского еще считался возможным отход от канонических изречений Ленина и Сталина. Ленин в ноябре 1914 г., имея в виду Австрию, утверждал, что *«на деле немецкая буржуазия предприняла грабительский поход против Сербии, желая покорить её и задушить национальную революцию южного славянства».* Сталин же ещё в 1913 г. заявил, что в Габсбургской монархии *«национальный вопрос составляет ... ось политической жизни, вопрос существования».* Как основополагающий вывод классиков ленинизма преподносилось следующее: «Господствующие классы Австро-Венгрии, находясь в политическом и военном союзе с империалистской Германией, вели агрессивную империалистскую политику, надеясь путём завоевания новых территорий и, особенно, путём разгрома Сербии, остановить всё более усиливающееся разложение двуединой монархии». Покровский же считал Сербию «главнейшим провокатором войны, … сознательным агентом, осуществившим ту провокацию, которая была задумана французским империализмом в союзе с царской Россией».

В 1920-е гг. интенсивно шла советизация исторической науки. Профессиональных исследований по последнему периоду существования Габсбургской монархии было очень мало. Авторами большин-

ства работ стали коммунисты-эмигранты из государств, которые возникли на обломках Австро-Венгрии. Труды, созданные ими в СССР, можно считать составной частью советской исторической науки. Не имевшие профессиональной исторической и, в частности, источниковедческой подготовки, они занялись кропотливым сбором и выявлением документального материала по истории своих стран. Идеология советского тоталитарного государства ориентировалась не на национальные, а на интернациональные и классовые ценности. Поэтому исследователи подавали материал о национальных движениях в Габсбургской монархии через призму истории рабочего и коммунистического движения. Появлялись идеологизированные публицистические брошюры с терминологией Коммунистического Интернационала и соответствующими политическими оценками. Интеллектуальные и политические корни многих теоретических установок уходили в романтически-позитивистскую традицию XIX века и в программы восточно-европейской социал-демократии.

Ту же пропагандистскую цель преследовало и издание в середине 1920-х гг. на русском языке мемуаров Оттокар Чернина и особенно Отто Бауэра. Предисловие к воспоминаниям последнего написал большевистский историк Филипп Ротштейн. Фактически это было продолжением давних споров Ленина с австромарксистами, в том числе и по национальному вопросу. Так, в марте 1916 г. Ленин писал о необходимости *«разъяснять массам реакционность идей Карла Реннера и Отто Бауэра о так называемой “культурно-национальной автономии”»*. Ротштейн квалифицировал Бауэра как «виднейшего теоретика австрийского меньшевизма». Принятая же в январе 1918 г. «Национальная программа левых», ставшая поворотным событием в развитии австрийской социал-демократической мысли, по словам Ротштейна, документировала «кретинизм австрийской социал-демократии». Особенно жесткими обвинения в адрес Бауэра стали после 1927 г., когда Сталин окончательно обозначил одним из главных политических врагов СССР международную социал-демократию, называемую «социал-фашизмом». Одна из первых и многократно переизданных теоретических работ Сталина – «Марксизм и национальный вопрос», содержала критику концепций австромарксизма и «культурно-национальной автономии». Данную работу автор завершил в январе 1913 г. в Вене, куда приезжал по рекомендации Ленина для сбора материалов. По утверждению югославского коммуниста Милована Джиласа, из своего разговора со Сталиным в 1948 г. он вынес впечатление, что, якобы, Ленин эту ста-

линскую работу отредактировал. Несмотря на очевидную эклектичность работы, она считалась непреложной истиной. Советские историки упорно не признавали, что именно Бауэр, вернувшись из российского плена в сентябре 1917 г., месяц спустя на партийном съезде социал-демократов совместно с левыми выдвинул требование о признании права наций на самоопределение и государственную самостоятельность. Это произошло впервые после учредительного Нойдорфльского (1874) съезда австрийской социал-демократии. Именно в данном требовании Бауэра и его сторонников выразилось социалистическое понимание национальных вожделений различных славянских народов, итальянцев и румын Габсбургской монархии. Это означало отход Бауэра от традиционной установки «культурно-национальной автономии».

Ряд появившихся в СССР работ стали непосредственным отзвуком Гражданской войны. Например, рассматривая действия чехословацкого корпуса в России, историки переходили к изучению связей руководителей легионеров с «русской и зарубежной контрреволюцией». Под ними подразумевались руководители Белого движения и стран Антанты.

При рассмотрении польско-советской войны 1919–1920 гг. затрагивались различные аспекты восстановления государственности польского народа. Обосновывался вывод о решающей роли Октябрьской революции в восстановлении независимости Польши и давались упрощенные оценки всей ситуации, сложившейся на польских землях в ноябре 1918 г. Это касалось вопроса о крахе оккупационного режима Центральных держав, основных аспектов деятельности Люблинского правительства Игнацы Дашиньского (Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej w Lublinie), роли Юзефа Пилсудского в восстановлении польской независимости и т.п. Не избежал таких упрощений и Юлиан Мархлевский. Он жил и работал в 1918–1925 гг. в Советской стране и стремился утвердить марксистскую концепцию национальной истории. Мархлевский подробно осветил изменения в трактовке польского вопроса на трёх этапах мировой войны: в начале её, во время оккупации Царства Польского войсками Центральных держав и в период русских революций. Особое внимание он уделил позиции Пилсудского и Дашиньского, отмечая внутреннюю противоречивость идеи формирования – с согласия Генерального штаба Габсбургской монархии – польского Легиона для участия в войне на стороне Австро-Венгрии, а по сути Германии. Этой двойственностью Мархлевский объяснял слабый успех

пропаганды среди польского населения в пользу Легиона, который, дескать, из-за своей малочисленности, не имел почти никакого военного значения. Автор указал также на политическую бесперспективность и близорукость ориентации Пилсудского на Вену. Война показала, что Габсбургская монархия, более слабая в сравнении с Германией, не была способна самостоятельно осуществить на практике объединение под своим скипетром даже двух частей Польши. В результате выступления польских политических партий на стороне Австро-Венгрии решение судьбы поляков оказалось в руках явно враждебной им Германии. Осуждая «позорный торг» по польскому вопросу, в котором, наряду с Центральными державами, приняла участие и социал-демократическая партия Дашиньского, Мархлевский резко отрицательно оценил акт 5 ноября 1916 г. о создании «самостоятельного Польского государства», а также персональный состав его Регентского совета и правительства.

По убеждению Мархлевского, образованное «государство» не отвечало интересам польского народа – его национальные чувства не были удовлетворены, а наоборот, обострились. Особое возмущение Мархлевского вызывал тот факт, что краковский орган социал-демократов «Naprzód», озабоченный лишь частичным восстановлением Польши в составе бывшего Царства Польского и Галиции, был согласен обречь «свыше четырех миллионов поляков в жертву прусской истребительной политике».

Мархлевский писал, что взаимоотношения Австро-Венгрии и Германии наносили ущерб интересам польской нации. Ведь в противовес стремлениям Габсбургов объединить под своим скипетром российскую часть Польши и Галицию, Германия, не считаясь со своей союзницей, стала превращать бывшее Царство Польское в «буферное государство» с изменёнными границами и сомнительной автономией. Это вызвало недовольство как Вены, так и польских политиков. Февральская же революция в России с её лозунгом о независимости Польши, по словам Мархлевского, ещё больше скомпрометировала сторонников проавстрийской и прогерманской ориентации. Мархлевский пришёл к выводу, что мировая война не была решающим фактором ни в постановке вопроса о действительном восстановлении польского государства, ни тем более в практическом его осуществлении. Но война всколыхнула идею независимости, обострила национальные чувства поляков, тем самым подготовила почву для оживления идеи возрождения самостоятельного польского государства. В распаде Австро-Венгрии и германской революции он видел

«неотделимое последствие» Октября, придавшего внутренней ситуации в Центральных державах мощный революционный импульс. Именно он и предопределил, в конечном счете, военный крах Второго Рейха и Габсбургской монархии, несмотря на иллюзорные и временные успехи на Востоке в начале 1918 г.

История чехословацкого национального движения условно разделялась на два этапа. Первый – с осени 1914 до весны 1917 г. и второй – с весны 1917 до осени 1918 г. Причем, на первом этапе это движение являлось, главным образом, чешским, поскольку словаки с начала войны до 1917 г. не проявляли особой политической активности. Значение Февральской революции советская историография упорно недооценивала, хотя именно она стала одним из факторов, сделавшим движение за независимость народов Австро-Венгрии массовым. Этот рост антигабсбургского движения в Чешских землях и антимадьярского среди народных масс Словакии связывался с Октябрьской революцией. Самым важным было по возможности свести на нет роль Томаша Масарика в создании Чехословацкой республики. Поэтому первый из указанных этапов не изучался, в обобщающих же трудах излагался кратко и поверхностно.

Итоги Парижской мирной конференции в виде Версальской международно-правовой системы особого оптимизма в Советской России не вызывали. Известны ленинские слова, произнесённые в октябре 1920 г.: «Порядок, который держится Версальским миром, держится на вулкане… Версальский мир держится на Польше». Профессор Юрий Ключников, специалист по международному праву, публицист кадетской партии, в 1919 г. в Париже представлял интересы Омского правительства на мирной конференции. В 1923 году он возвратился в СССР и стал экспертом НКИД. Под его редакцией были переведены на русский язык и опубликованы тексты Сен-Жерменского и Трианонского договоров. Ключников предрекал их недолговечность. Еще раньше, в 1922 г., к такому же выводу пришли и другие аналитики, весьма далёкие от политико-идеологической конъюнктуры. Среди них были выдающиеся российские историки Николай Кареев и Евгений Тарле.

Известный юрист и публицист Василий Водовозов до революции считался специалистом по Габсбургской монархии. Ещё в декабре 1914 г. он находился в Сербии и получил представление о непростых, мягко говоря, отношениях между сербами и хорватами, которые после войны волею судеб оказались в составе единого унитарного государства. Особое возмущение Водовозова вызвали положения

Сен-Жерменского договора. *«Тут дело не только в отторжении от неё (Австрии. – Г. Ш.) определённых земель, тут дело в том, кому они переданы. 6 миллионов русинского населения Галиции переданы … ненавистной ему Польше; 3 милллиона немцев в Богемии переданы Чехии; несколько сот тысяч немцев Тироля, значительное число словенцев и сербов Истрии и Далмации… – отданы Италии; отдавая ей это население, державы не позаботились обязать её уважать права национальных меньшинств, и весьма вероятно, что Италия начнёт их грубую романизацию. Все это сделано без плебисцитов, и всё это вызывает сильное недовольство местного населения. ...До сих пор была в Австрии Italia irredenta, теперь вместо неё появились в Италии* Germania irredenta и Slavonia irredenta». Водовозов утверждал, *что Австрия и Венгрия перестали быть суверенными государствами и стали париями среди государств. По его словам, «всё это не может не питать чувства злобы, правда, бессильной, не оскорблять национального самолюбия, не вызывать мечты о реванше».*

Сталинистская историко-правовая наука говорила о двух исторических типах многонациональных государств. К одному относили Габсбургскую монархию, а также её наследниц межвоенного периода – Югославию, Румынию, Чехословакию и Польшу, которые сохраняли пережитки старых австро-венгерских традиций национального гнёта. К другому типу следовало относить СССР.

Методологической базой для такой трактовки являлся постулат Сталина о привилегированном положении поляков в Габсбургской монархии: *«Австрийцы приблизили к себе поляков, давали им привилегии, чтобы поляки помогли укрепить австрийцам свои позиции в Польше, и за это давали полякам возможность душить Галицию. Это особая, чисто австрийская система – выделить некоторые национальности и давать им привилегии, чтобы затем справиться с остальными».* Сталинский тезис о привилегированном положении поляков в Австро-Венгрии, прежде всего в Галиции до начала мировой войны, не вызывает возражений и сегодня. «Ведь поляки в Габсбургской империи, составлявшие около 10 % её населения…, не предприняли ни одной серьёзной попытки выступить против метрополии. Вена … привлекла на свою сторону в качестве политического партнёра лояльное польское дворянство. Поэтому Вена признала за поляками Галиции особое положение. …Поляки Галиции оставались лояльными Габсбургам и до конца империи были одной из важнейших её опор».

Не только в 1920-е гг., но и вплоть до 1991 г. в Советском Союзе Австро-Венгрия не изучалась целостно как фактор европейской

истории, как её субъект. Оно подменялось фрагментами истории отдельных её народов, даже в тех случаях, когда эти народы, находясь в составе Австрии или королевства Венгрии, были лишены возможности проявить себя в качестве самостоятельной политической силы. Таким образом, под углом зрения народов, не имевших собственной государственности в узком смысле, создавалась – но так и не была создана – марксистско-ленинская концепция истории Дунайской империи. Это общее правило относилось и к истории национального вопроса в Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны.

Надійшла до редколегії 12.05.2014

УДК 94(470+571)«1914/1918»

Н. В. Венгер

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ВЛАСТЬ И ВОЙНА: МОНАРХИЯ И ВЕЛИКАЯ ВОЙНА 1914–1918 гг. В ВОСПРИЯТИИ ЛОЯЛЬНОГО СЕГМЕНТА РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА

Досліджено значення російської монархії для консолідації лояльного сегмента російського суспільства в період Першої світової війни. Простежуючи динаміку взаємозв'язку між концептом «консолідації під егідою монарха» та ідеями «справедливої війни» і «єднання слов'янства», визначено причини зміни характеру патріотичних настроїв і радикалізації лояльного суспільства.

Ключові слова: ***Перша світова війна, лояльне російське суспільство, російська монархія, династія Романових, історичний образ.***

Исследовано значение российской монархии для консолидации лояльного сегмента российского общества в период Первой мировой войны. Прослеживая динамику взаимосвязи между концептом «консолидация под эгидой монарха» и идеями «справедливой войны» и «единения славянства», определено причины изменения характера патриотических настроений и радикализации лояльного общества.

Ключевые слова: ***Первая мировая война, лояльное российское общество, российская монархия, династия Романовых, исторический образ.***

Im Mittelpunkt des Beitrags steht die Frage nach der Bedeutung der Monarchie in Russland für die Konsolidierung des loyalen Segments der russischen Gesellschaft während des Ersten Weltkrieges. Bei der Analyse der Dynamik der Wechselwirkungen zwischen dem Konzept der «Einigung unter dem Zepter der Monarchie» und den Ideen vom «gerechten Krieg» sowie der «Einigung des Slawentums» nennt die Autorin die Gründe für die Transformation der patriotischen Stimmungen und die Radikalisierung der loyalen Gesellschaft.

*Schlagwörter: **Erster Weltkrieg, loyale russische Gesellschaft, russische Monarchie, Romanov-Dynastie, Geschichtsbild.***

The author investigates the significance of the Russian monarchy in Russian society loyal segment consolidation during the First World War. Studying the dynamics of the interrelation between the concept of "consolidation under the auspices of the monarch" and the ideas of a «Just war» and «Slavic unity», the author defines the reasons of loyal society radicalization.

At the beginning of the World War I Russian society, that was socially and ideologically stratified, had to form a consolidation concept. Despite the fact, that the idea to unite the empire under the auspices of the monarchy had been locked by the previous decade of the state development, it appeared itself as the only one suitable concept for activation of patriotic sentiments. As the monarch theory was not influential and self-sufficient, it was supported and forced by the popular in society ideas of «just war» and «all-Slavic unity».

Patriotic sentiments articulated loyal Russian society (the segment of the population, which did not share the radical rhetoric) to tsar Nicolay the Second, who took over the function to represent all his subjects and the empire, creating image of «the father of the Motherland» who was dedicated, determined person and who was responsible for the fate of the Russian Empire. Some other patriotic and anti-hero images were also created by Russian society public opinion. They worked on the ideology of the consolidation, strengthening and specifying it.

Thus, the concept of «consolidation under the auspices of the monarch» depended on the popularity and perception of its ideas-motivators. Slogan of unity around/with monarch was valid as long as the society believed in the ideal image of a «just war». When the war got some real negative connotations (the war is death, blood, destruction, failure) the monarch idea started failing. This new connotation of the war caused some changes in attitude towards not only the Russian tsar but a monarchy in general. The tsar was blamed as he had not complied with his great duties of protecting the homeland. The weakness of the monarchy was regarded as its passivity and sinfulness that, consequently, cancelled its symbolic meaning, turning the emperor image not only into anti-hero, but also as an enemy of the Motherland. This emotional frustration formed «ideological vacuum», that provided space for extremist propaganda and led inevitably to the radicalization of the loyal part of Russian society.

*Keywords: **World War I, the loyal Russian society, the Russian monarchy, the Romanov dynasty, the historical image**.*

Обоснование темы. Бремя власти, независимо от природы режима, представляемого ею, состоит в той ответственности, которую она возлагает на себя в переломные моменты истории государства. В условиях Великой войны 1914–1918 гг. и противостояния, прежде всего, крупных государственных образований – империй традиционного и переходного типа [4, с. 22] – гарантами национальных интересов, целостности и стабильности государств, выступали монархические династии. Они объявляли войны, подписывали дипломатические соглашения, координировали действия союзников. Вместе с тем, наиболее важная задача монархов сводилась к сохранению лидерских позиций внутри их государств, выполнению особой миссии мобилизации идейных, общественных, экономических и материальных ресурсов государства, то есть решения вопросов, которые возникали на повестке дня в экстремальных условиях военного времени. От эффективности данной деятельности, в конечном счёте, зависел уровень поддержки монархии со стороны общества. В нашем исследовании будет рассмотрен вопрос о том, какую роль в процессах мобилизации российского общества в годы Первой мировой войны выполняла царская монаршая семья. Насколько представители династии Романовых справлялись с теми ответственными функциями, которые возлагались на них, и как российское общество реагировало на тот посыл или символ, который несла в себе династия? Удавалось ли Романовым слушать и слышать время, соответствовать ритмам и настроениям общества? И, в конечном счёте, насколько монархическая идея в лице Романовых присутствовала в стихийно сформированных обществом представлениях о смыслах войны и будущего всего российского государства.

Методология. Терминология. Под российским обществом мы понимаем социально-активную часть населения империи, которая принимала участие в политических событиях и могла прямо или опосредованно влиять на процессы изменения государства и его состояние в годы войны. Как известно, в условиях непоследовательной модернизации и начального этапа развития парламентаризма, ход которых был прерван мировым конфликтом, происходила интенсивная политическая активизация социальных групп, когда в состав категории «общество» окончательно вошли низшие слои населения империи, то есть «народ». В то время, как сторонники левых радикальных взглядов (например, социалисты) в течение нескольких последних десятилетий призывали к свержению царизма, а черносотенные организации выступали под лозунгами фундаментального монархизма

и шовинизма, большая часть общества находилась на перепутье, демонстрируя по отношению к монархии либо умеренную, либо весьма индифферентную позицию. Тем не менее, уже с начала 1917 г. ряды сторонников революции существенно увеличились. Данное исследование также позволит определить те причины последовательной политической радикализации российского общества, которые напрямую не были связаны с субъективными моментами (например, пропагандой социалистов), а вызревали внутри настроений разнородного и изначально весьма индифферентного (в нашей терминологии, лояльного) к монархии общества.

Другим, ключевым для нашего исследования термином, является понятие исторического образа. Влияние прозы войны на психоментальное состояние русского общества было многообразным. Оценивая ситуацию в государстве, позитивно либо критически воспринимая позицию «верхов» в целом, устанавливая уровень влияния царя и его родственного окружения на события, определяя степень их ответственности за происходящее, общество формирует некоторый образ власти, в котором на оценочном уровне вырабатывается идея о полезности, либо «злокозненности» её действий. Безусловно, что в условиях сегментации общества, социальной стратификации империи, правильно было бы говорить о системе образов, когда каждая социальная страта предлагала свою «версию» отражаемого объекта, порой фокусируясь на частностях и рефлексируя различные детали феномена. Определение данных отдельных элементов, механизм их внесения мог бы стать одной из самых сложных служебных задач данной работы. Тем не менее, как показывают предварительные исследования, следующий шаг в формировании общественного мнения связан с образованием конечного «образного продукта», который суммирует отдельные представления и складывается в результате взаимодействия и взаимовлияния отдельных образов-составляющих. В том результативном состоянии, которое мы называем «общественным мнением» лояльного сегмента, социально-образные перегородки постепенно стираются, создавая некое общее единство, получавшее распространение и популярность в различных группах «социального преломления». Другими словами, в нашем исследовании мы хотели бы уловить некий «интегральный» образ, являющийся общим знаменателем, носителем суммарных представлений и конечным продуктом оценочной характеристики власти со стороны представителей умеренного в своем радикализме российского общества. Интегрально-всеобъемлющим его делают динамика общих эмоци-

ональных оценок (порой упрощённых, в системе позитив-негатив), смыслов в исторических перспективах развития империи. Данная надстроечно-эмоциональная структура/структуры в результате симбиоза оказывалась весьма простой и понятной для всех. При этом эмоции менялись в зависимости от содержательной стороны образа, являлись его частью и его важнейшей креатурой.

Опираясь на сохранившиеся свидетельства эпохи (дневники, письма, воспоминания), российские исследователи В. Л. Дьячков и Л. Г. Протасов предложили следующую общую схему перемен в общественном сознании периода Первой мировой войны: 1) патриотический подъём в августе – до начала зимы 1914 г.; 2) восприятие войны как повседневной реальности, осознание её сложностей в 1915–1916 гг.; 3) проявление раздражённой критики власти в конце 1916 и в 1917 гг. [14, с. 62]. Рассмотрим, насколько данные эмоциональные колебания верны для изменения презентации в обществе именно монархической идеи.

Начало войны и понимание роли российской монархии.

Поскольку решение о вступлении государства в войну принималось Николаем Романовым, важным является вопрос о том, насколько общество поддерживало данный политический шаг монарха. При том, что Первая мировая война была ожидаема политиками, в России не оказалось идеологической доктрины, или хотя бы идеи, объединившей общество. В условиях острых социально-политических разногласий, после первой русской революции и первых опытов парламентаризма в России, старый патриотический лозунг «За веру, царя и отечество» едва ли мог стать действенным инструментом для мобилизации общества. Между тем, по закону монарх всё ещё оставался главным лицом государства. В связи с этим всплеск патриотизма, любви к Отечеству и необходимости его защиты неизбежно артикулировали внимание общества на тех, кто олицетворял государство – монарха, его семью и династию Романовых в целом.

С другой стороны, в начале XX ст. монархическая идея, пусть даже в качестве символа, не могла быть самостоятельной и нуждалась в идеологическом усилении – парном «мотиваторе», который, будучи важным для общественного сознания концептом, усиливал и придавал бы ей значимости, другими словами, «включал» монархические настроения. Её роль выполнила получившая популярность в России идея общеславянского братства. Империя считала себя преемницей Византии и покровительницей славянских народов. После Боснийского кризиса 1908–1909 гг. между Россией и Сербией сфор-

мировалась связь взаимных обязательств. Однако долгое время Николай II, который, желая, подобно Александру III, прослыть миротворцем, избегал войны. На просьбу Сербии о помощи, которая прозвучала в середине июля 1914 г., царь ответил следующим образом: «Пока есть малейшая надежда избежать кровопролития, все наши усилия должны быть направлены к этой цели» [29, с. 515]. Тем не менее, определённая часть российского общества ждала от императора более решительных действий. Об этом, например, показательно свидетельствовала манифестация, прошедшая 13 июля 1914 г. в Петербурге. В ходе уличных маршей, состоявшихся ещё до объявления войны, толпа скандировала: «Да здравствует армия, да здравствует война!». Уже 20 июля, через несколько дней после начала мобилизации, площади столицы были переполнены патриотически настроенными людьми, и когда Николай вышел на балкон Зимнего дворца, толпа опустилась на колени, приветствуя своего императора – защитника славянства [29, с. 518]. Таким образом, несмотря на то, что концептуальной основой идеи о войне являлось «славянское братство», личность монарха, поддержавшего настроения общества в русле данной идеи, ставшего гарантом выполнения важнейшей миссии России перед братскими народами, приобретала особую значимость и новый смысл[1]. Образ «справедливой войны» (несомненно, скорой и успешной) реактивировал и выступал в единстве с образом «справедливого императора» – гаранта будущей победы и символа государства, готового выполнить свою историческую миссию.

Внезапная популярность войны и решение Николая II о вступлении России в мировой конфликт соответствовали великоимперским амбициям правящих кругов. Например, в беседе с издателем «Но-

[1] Пропагандируя в обществе образ справедливой войны, Романовы непосредственно обращались к братьям-славянам. 1 августа 1914 г. верховный главнокомандующий, великий князь Николай Николаевич Романов обратился к полякам, обещая восстановление единой Польши под скипетром русского монарха: «Не заржавел меч, разивший врага при Грюнвальде». Вскоре по инициативе главнокомандующего было составлено и распространено на девяти языках послание к народам Австро-Венгрии. 4 сентября 1914 г. Николай II принял депутацию чехословацких национал-монархистов. Во время встречи была достигнута договорённость о формировании чехословацких частей, а несколько позднее – и югославянских воинских соединений. В декабре 1914 г. Николай II подписал воззвание к чешскому народу, обещая после свержения «немецкого ига» создать «единое славянское государство» [4, с. 23].

вого времени» А. С. Сувориным (последний также называл войну «популярной и возвышенной») бывший министр иностранных дел А. П. Извольский утверждал: «Россия поднимется только удачной войной…» [40, с. 456]. Проявить твёрдость в решении вопроса призывал царя и новый министр иностранных дел С. Д. Сазонов (на посту в 1914–1917 гг.). Он полагал, что примирение с успехом Германии и признание Россией возможности победы кайзера будет равносильно поражению. Считая войну рискованным шагом, он, тем не менее, предлагал действовать решительно, поскольку на стороне империи выступали два мощных союзника – Великобритания и Франция [16, с. 110]. На заседании Совета Министров в июле 1914 г. влиятельный управленец, министр землеустройства и земледелия А. В. Кривошеин, убеждал: «Если Россия откажется от выполнения своей исторической миссии, она лишится всякого авторитета и будет рассматриваться как пришедшая в упадок второразрядная держава» [16, с. 101]. Несколько позднее, убеждая царя согласиться на мобилизацию, он предупреждал: «Россия никогда не простила бы царю капитуляции, которая покрыла бы срамом доброе имя русского народа» [36, с. 247].

Несмотря на то, что в начале XX в. у большей части российского политического истеблишмента отсутствовало стремление к дальнейшему расширению империи, все понимали, что разгром Германии неизбежно приведёт к изменению политических границ в Европе. В беседе с послом Франции, М. Палеологом, состоявшейся в ноябре 1914 г., Николай II предсказывал: «Германия должна будет согласиться на исправление границ в Восточной Пруссии…Познань и часть Силезии будут необходимы для воссоздания Польши. Галиция и Северная часть Буковины позволят достичь России своих естественных пределов – Карпат… В Малой Азии я должен буду заняться армянами…Наше дело будет оправдано и перед Богом и перед историей, только если им руководит великая идея, желание обеспечить на очень долгое время мир всего мира…» [30, с. 129]. В данных рассуждениях нашли отражение популярные в обществе идеи о взаимопомощи славян и имперском покровительстве как выражении миротворчества.

Уже 20 июля 2014 г., на следующий день после объявления войны России Вильгельмом II, в Николаевском зале Зимнего дворца произошло важнейшее патриотическое событие – молебен перед иконой Владимирской Богоматери о ниспослании победы русскому оружию. После литургии А. Васильев, протоирей придворного собора Обра-

за Спаса Нерукотворного, зачитал Манифест об объявлении войны Германии, где Николай II сформулировал задачи Российского государства: необходимость защиты территории страны, её чести, сохранение высокого положения среди великих держав, а также спасение «единокровных братьев-славян» [11, с. 65].

В краткой речи, обращённой к гвардейскому офицерству и всему российскому обществу, Николай II присягал: «Я здесь торжественно заявляю, что не заключу мира до тех пор, пока последний неприятельский воин не уйдёт с земли нашей. И к вам, собранным здесь представителям дорогих мне войск гвардии, и Петербургского военного округа, и в вашем лице обращаюсь ко всей единодушной, крепкой, как стена гранитная, армии моей и благословляю её на путь ратный» [27, с. 189–190]. Присутствующий на данном событии генерал-майор Войеков вспоминал: «Окончив свою речь звонким голосом, Государь перекрестился, и все военные преклонили свои колена перед Державным Вождём. Картина была умилительная…Многие плакали…» [27, с. 190].

На литургии присутствовали и другие представители династии Романовых. Великий князь Гавриил Константинович упоминал, что после того, как Николай Николаевич опустился на колено, весь зал последовал за ним. Будущий главнокомандующий прошёл мимо лейб-казачьего караула, надел казачью шапку и пообещал не снимать её до тех пор, покуда не закончится война. Елена Петровна, жена Великого князя Иоанна Константиновича, поцеловала императору руку в благодарность за то, что он выступил за спасение Сербии. Другие Великие князья, включая Олега Константиновича[2], заявили о своём желании идти на фронт [6, с. 156–157]. С этого момента в российском обществе всячески поддерживалась и популяризовалась идея неразрывного единства и органической неотъемлемой связи монархии, Российского государства и всего народа империи.

Своеобразный консенсус был достигнут и среди членов Государственной Думы. Большинство депутатов было готово сотрудничать с правительством, забыв о прошлых разногласиях. 26 июля 1914 г., день выхода Манифеста о войне с Австрией, в Николаевском зале был назначен приём членов Государственного Совета и Государственной Думы. Николай II обратися к присутствующим со следу-

[2] Олег Константинович действительно принимал участие в военных действиях и был смертельно ранен в бою под Вильно 27 сентября 1914 г. Скончался в госпитале.

ющими словами: «Тот огромный подъём патриотических чувств и преданности престолу, который как ураган пронёсся по всей земле нашей служит…ручательством тому, что наша матушка-Россия доведёт ниспосланную её Господом-Богом войну до желанного конца. Уверен, что вы и каждый на своём месте поможете Мне перенести ниспосланное мне испытание, и что все мы, начиная с Меня, исполним свой долг до конца» [27, с. 193]. Дума единогласно приняла военный бюджет, законопроекты, связанные с началом военных действий, одобрила идею создания Общеземского Союза и Союза городов. М. Палеолог, который также был приглашён на данное событие, писал: «Впечатления, которые я вынес из этого заседания, весьма удовлетворительны. Русский народ, который не хотел войны, который был даже застигнут войной врасплох, твёрдо решил принять её бремя» [30, с. 70].

В тот же день трудовики заявили о своём присоединении к большинству. Левые партии находили свои причины поддерживать войну. Они, например, агитировали, что проигрыш Германии приведёт к гибели монархии Гогенцоллернов и установлению социализма. П. Курлов в этой связи комментировал: «В войне с Германией сыграла значительную роль пресса почти всех партий…Крайне левые партии желали войны в предвидении, по примеру Японской войны, удобного момента для реализации своих преступных целей, которых им не удалось достичь в 1905 г.» [22, с. 15].

В России была начата мобилизация, и несколько позднее, 10 августа 1914 года, в своих записках М. Палеолог вновь обращается к описанию настроений общества: «Сведения, как официальные, так и частные, которые доходят ко мне со всей России, одинаковы... Везде одни и те же народные восклицания, одинаковое сильное и благоговейное усердие. Одно и то же объединение вокруг царя, одинаковая вера в победу, одинаковое возбуждение народного сознания. Никакого противоречия, никакого разномыслия. Тяжелые дни 1905 г. кажутся вычеркнутыми из памяти. Собирательная душа Святой Руси не выражалась с такой силой с 1812 г.» [30, с. 73–74]. Наблюдения Палеолога подтверждаются и другими сведениями, отражающими настроения отдельных социальных страт российского общества.

Военные, офицерство и рядовые солдаты, предвидели все сложности будущей войны. Однако в ставке также преобладали патриотические эмоции: полагали, что наступил «момент истины», реванш после поражения в русско-японской войне. По свидетельству большевика А. Пирейко, фронтовики с нетерпением ждали царя на пере-

довой. В окопах рассуждали: «Царь доверяет солдатам» [31, с. 178]. Следовательно, обмануть это доверие считалось непозволительным. Как показали события, мобилизация в армию проходила без протестов. В полуаграрном государстве большую часть мобилизованных составляли выходцы из крестьянства. Их отношение к происходящему базировалось на крестьянской психологии. По свидетельству С. С. Ольденбурга, хотя низы и не испытывали большого энтузиазма в отношении будущей войны, они оценивали ситуацию как «выполнение естественного долга перед царём и отечеством» [29, с. 520]. Несмотря на то, что после революционных потрясений начала столетия крестьянское монархическое сознание было ослаблено, их базовые архетипические представления о единстве власти, Бога и царя сохраняли свою значимость. Как свидетельствуют исследования С. В. Лурье, данный мировоззренческий постулат являлся мотивационной основой социального поведения низов российского общества. Исследовательница утверждает, что для менталитета российских крестьян была характерна вера в «своего» царя, который якобы знает чаяния народа и от которого ждут защиты от бездушия законов и чиновников. Мировоззренческой основой отношения крестьянства к войне была непреодолимая зависимость от природных и социальных сил. Непонятную им войну низы воспринимали как стихийное бедствие, рок, испытание, что неизбежно повышало религиозные настроения. Народ вверял свою судьбу и долю своих близких воле всевышнего, а, следовательно, и императору – «помазаннику Божьему» [23, с. 117]. В этой связи несколько патетичными, но весьма верными являются рассуждения министра юстиции И. Г. Щегловитова: «Только бы русский народ не был смущён в своих монархических убеждениях – и он вытерпит всё… Не забывайте, что в глазах русских, истинно-русских – его Императорское величество олицетворяет не только верховную власть, но и религию и Родину. Вне царизма нет спасения, потому что нет России…Царь есть помазанник Божий и его власть исходит от Бога… Проклятие безумцам, которые осмеливаются поднять руку на эти догматы. Конституционный либерализм есть скорее религиозная ересь… Национальная жизнь существует только в рамке из самодержавия и православия» [30, с. 150]. Верховный главнокомандующий Николай Николаевич в одном из приказов по армии напоминает солдатам: «Всякий верноподданный знает, что в России все, кроме главнокомандующего повинуются воле императора, который один обладает властью начинать и оканчивать войну» [18, с. 12–13].

Соглашаясь идти на смерть во имя Отечества, крестьянство ожидало получить воздаяние, монаршую благодарность за преданность и риск. В воспоминаниях литератора В. В. Каррика, который оставил исключительно интересные наблюдения об изучаемом нами периоде, записан рассказ одного из солдат: «Крестьяне верят, что после войны будет нарезка земли и уравнение в правах… В среде солдат распространялись слухи о том, что Николай Николаевич издал земельный указ, мотивируя его появление тем обстоятельством, что «ведь народ воюет» [18, с. 12–13].

Постепенно под влияние патриотических лозунгов попадала и традиционно аполитичная (лояльная) интеллигенция. Особенность восприятия данных событий культурной элитой состояла в том, что интеллигенция рассматривала войну как духовное явление. Это, например, нашло обоснование в работе Н. Бердяева «Война и возрождение» [38, с. 261]. Для интеллигенции «военно-патриотическая встряска» стала некоторым душевным сдвигом, выходом из характерного для её состояния и эпохи серебряного века в целом философского самолюбования. Эпоха художественного символизма способствовало тому, что война как конкретное историческое событие, была легко превращена в символ, который, тем не менее, отличался реальностью и действенностью. О новом душевном состоянии поведал философ В. В. Розанов: «Что-то неописуемое чувствуешь в себе и вокруг. Какой-то прилив молодости…» [38, с. 261]. Разделяя данные настроения, писатель Л. Андреев летом 1914 г. записал: «…Все ругают вчерашний день и верят в завтрашний. Подъём действительно огромный, высокий и небывалый: все горды тем, что русские… Если бы сейчас вдруг сразу окончилась война, была бы печаль и даже отчаяние» [38, с. 261]. Безусловно, что «декаданс» начала XX ст. определял и пессимистическое «философски ограниченное» отношение к монархии. Как следует из результатов исследования историков И. В. Купцовой и Н. Н. Смирновой, в концепциях «смыслов» войны, присущих интеллигенции, тема монархии фактически отсутствовала [38, с. 266]. Тем не менее, рассуждения Бердяева об идее русского мессианства поднимали вопрос о цивилизационной роли России, что обосновывало выход на общеславянскую идею и придавало войне определённый смысл в глазах интеллигенции [29, с. 329].

9 октября 1914 г. вышло правительственное распоряжение о призыве на военную службу студентов. По свидетельству В. В. Каррика, это вызвало патриотическую демонстрацию, в которой приняло участие около 5 тыс. чел. Размахивая шапками, с криками «Ура», юноши

несли портрет государя под звуки российского гимна. Манифестация проследовала к бельгийскому консульству и сербскому посольству. Сербский посланник вышел навстречу митингующим [18, с. 18]. По воспоминаниям одного из племянников В. В. Каррика, в патриотическом порыве один из студентов снял покров с портрета государя, лик которого студенты прикрыли в знак протеста после Кровавого воскресенья 1905 г. [18, с. 8].

Таким образом, уже на самом начальном этапе войны, близком к дате вступления империи в мировой конфликт, российское общество во многом интуитивно сформулировало для себя основные мотивационные смыслы войны (славянскую идею, достижение мировой справедливости, выполнения особой цивилизационной миссии России), которые продемонстрировали свою связь с идеей посредничества и ответственности российской монархии. Таким образом, российская монархическая идея оказывается не основным, но зримым, выполняющим служебную функцию фактором объединения разнородного и разобщённого российского общества. По утверждениям А. Д. Шеманского, одного из авторов издания «Великая война в образах и картинках» (1914–1916 гг.), с началом войны «… общественная жизнь России росла не по дням, а по часам, и сознание народа оказалось давно сформировавшимся…Россия вспыхнула как порох общим и горячим негодованием, без различия партий, пола и возраста: вчерашний социалист, анархист и ярый революционер – сегодня пели уже гимн, братались с правыми и черными партиями…» [46, с. 20].

Весьма последовательное объяснение данному феномену представил В. Б. Станкевич, юрист и философ, всесторонне образованный и прогрессивно мыслящий человек, близкий к «Вольному экономическому обществу». Он пояснял: «Война всеми воспринималась как нечто внешнее, чужеродное. Масса русского общества никогда не почувствует в войне своего собственного дела. Но настроения сочувствия и желания помогать явились немедленно и очень скоро стали всеобщими. Правда духовная мобилизация совершалась не стройно и чуть ли не каждый имел свою собственную теорию восприятия войны…Не помню, чтобы одна какая-либо идеологическая концепция или хотя бы отчетливое чувство объединяло всех. Все воспринимали войну как факт, но каждый старался посильно создать себе духовную картину для неё. Были значительные оттенки практического смысла восприятия. Для одних, назовём их правыми, дело сводилось к безусловной помощи правительству – в поступлении доброволь-

цем в армию или в развёртывании военно-вспомогательной деятельности…Для других задача представлялась в виде служения войне критикой правительства, предостережением его от ошибок, грозящих успеху войны: преследовании евреев, цензуре, политике Бобринского в Галиции……Но все это было различие в путях служения или использования войны, не колебля общего приятия её… Но война особо не нуждалась в теоретическом обосновании… Даже сидя в своих кабинетах, все делались немного военными…Бытовым образом война захватывала даже штатских людей… Один отличился при мобилизации удачной организацией снабжения пищей сборных пунктов. Другой увлёкся помощью семьям запасных. Третий обнаружил способности при сборе пожертвований. …Даже женщины были втянуты в войну. Стали служить в лазаретах сёстрами милосердия… и о войне стали говорить с такой же готовностью, как и мужчины. Это имело огромное значение. Было не колебание, а прямое сочувствие, готовность к самопожертвованию, а подчас и требование…Как ничтожна область сознательной идеологии в войне! Заразившая массы и питаемая скрытым расположением, война превратилась в силу, побуждающую величайшие душевные переживания…» [39, с. 19–21].

Важно понимать, что наши общие представления о всплеске патриотизма и реактивации монархической идеи как символа российского общества на самом начальном этапе войны не могли быть тотальными и, вероятно, как всегда случается в системе общественных настроений, определённый процент «лояльного общества» оставался вне патриотической волны. Например, чуждая всему происходящему З. Гиппиус с иронией комментировала: «Половина физиологически заразилась бессмысленным военным патриотизмом» [38, с. 261]. Однако несомненным является то, что чувства подъёма подогревались и поддерживались обществом в целом, являясь мощным фактором воздействия на равнодушных и пессимистов. Подводя итоги 1914 г., «Вестник Европы» писал: «Всю первую половину минувшего года оппозиционные настроения общественности возрастали. Вспыхнула война, и все настроения нарастания оппозиции и недовольства вдруг исчезли. Война, как магический нож, отрезала первую половину года от второй. Война дала народу отрезвление» [29, с. 530].

Монархия как символ: герои и антиподы.

После обнародования «Манифеста» монарх становится одним из наиболее цитируемых и рейтинговых лиц в государстве. В связи с этим в фокусе общественного внимания оказались и другие представители династии, а также непосредственно семья монарха, которая,

как всячески популяризировалось, разделила судьбу своего народа, и приведёт империю к победе в справедливой войне защиты славянства.

В дневниках К. Сайн-Витгенштейн, девушки из дворянской семьи, сохранились свидетельства о патриотических и промонархических настроениях в г. Москве. Она рассказывает о том, что первые победы (занятие Львова) праздновались в столице с лозунгами прославления царя. 23 августа 1914 г. она принимала участие в благотворительной акции сбора средств для оказания помощи армии. В толпе нашлось много сочувствующих, и «на помощь делу войны» за несколько минут монетами было наполнено три кружки. Собравшиеся и проходящие мимо пели «Боже Царя храни», «толпа подхватила и все двинулись к памятнику Скобелева. Тут манифестация приняла грандиозные размеры, восторгу и энтузиазму не было конца. Так Москва праздновала великую победу славянства» [35, с. 24].

Похоже, что и сам Николай II проникся энергией того безграничного кредита доверия, предоставленного ему обществом. На некоторое время исчезли его внутренняя скованность и духовная слабость. По воспоминаниям М. Палеолог, он «дышал решимостью, уверенностью и силой» [30, с. 87]. В дневнике генерала от инфантерии А. Н. Куропаткина находим свидетельства о том, что царь был искренне убеждён в том, что он «лучше понимал вопросы славы и пользы России» [34, с. 31–32].

Императрица Александра Фёдоровна включилась в активную общественную деятельность. Вместе с тремя старшими дочерьми, Ольгой, Татьяной и Марией, она занималась организацией благотворительных программ, опекой над беженцами и ранеными. По инициативе Николая II был основан Верховный Совет, который координировал государственные усилия с работой общественных благотворительных организаций. Отдельные городские центры Совета курировали Ольга и Татьяна («ольгинский» и «татьянинский»). Под покровительством Александры Фёдоровны было создано 70 лазаретов [1, с. 6–7].

В течение трёх лет женщины императорской семьи служили сестрами милосердия, для чего начали профессионально изучать медицину. Их учитель, профессиональный хирург Вера Гедройц, которая вела занятия в группе, состоявшей из десятков учениц, вспоминала, что Александра, Ольга и Татьяна «не играли в сестёр милосердия, а были ими в лучшем значении этого слова» [1, с. 6–7]. После сдачи экзамена и получения свидетельства императрица с дочерьми работа-

ла в дворцовом лазарете для офицеров. Она также посещала и другие госпитали, жертвуя деньги на создание часовен при них. Начальник Канцелярии министерства двора А. А. Мосолов свидетельствовал: «Зимний дворец превратился в огромную мастерскую для изготовления белья и санитарных принадлежностей, а затем стал огромнейшим госпиталем, обставленным по последнему слову науки, благодаря необыкновенным заботам императрицы» [25, с. 86]. В парадных залах Зимнего дворца в 1915 г. был открыт лазарет имени наследника цесаревича. Приближенная к императрице фрейлина Анна Вырубова вспоминала: «Их привозили издалека, всегда ужасно грязных и окровавленных. Мы обрабатывали руки антисептиком и принимались мыть, чистить, перевязывать эти искалеченные тела, обезображенные лица, ослепшие глаза – все неописуемые увечья, которые на цивилизованном языке называются войной» [13, с. 108].

Несложно предположить, что такая деятельность, фактически ежедневная работа, императрицы производила колоссальное впечатление на раненых воинов, усиливала чувства патриотизма после их возвращения в действующую армию. Один из офицеров, П. А. Голощанов, находясь на излечении в Царском селе, посвятил императрице и её дочерям хвалебную оду, которая, видимо, достаточно искренне отражала настроения его сотоварищей [1, с. 3]:

«Господнею волей войны небывалой над Русью Великой волна разлилась,

И Русь воедино – и старый и малый – под стягом царя своего собралась…

И в это великое страшное время Царица – России Любимая Мать –

Сестры милосердной изволила бремя на плечи свои, не колеблясь, принять.

Тяжелый тот крест на себя возлагая, его возложила на двух дочерей,

Любви неземной дать примеры желая, их юной и чистой душе поскорей…»

Вторая дочь Николая II, Татьяна Николаевна, курировала деятельность Особого комитета по делам беженцев, семей военнослужащих и погибших; занималась сбором пожертвований для помощи детям погибших, а также проблемам восполнения потерянного имущества [43, с. 15]. Для сбора пожертвований использовали проведение культурных и общественных мероприятий: выставок и концертов, демонстрацию киносеансов, создание подписных листов и практику добровольных сборов (церковный сбор, тарелочный сбор, фур-

ный сбор, обложение учащейся молодёжи). Комитет выступил инициатором патриотической акции – сбора информации о зверствах немецкой армии, и способствовал переводу на французский язык труда Резанова «Немецкие зверства» [43, с. 79], что являлось важнейшим пропагандистским шагом не только внутри России, но и на международной арене. До 20 апреля 1915 г. Комитет собрал 299 792 руб. 57 коп. [43, с. 41]. От императорской семьи было внесено 200 тыс. руб. [43, с. 122–123].

Одной их влиятельных и знаковых личностей в государстве являлась Вдовствующая императрица Мария Фёдоровна, супруга Александра III, царя-мученика. Она традиционно занималась организацией деятельности российского «Красного креста», поддержку которой оказывал Датский красный крест и принц Вольдемар. В России было известно о германофобских взглядах Марии Фёдоровны. Она всегда была против объединения Германии, германской политики на Балканах, ненавидела Бисмарка и Вильгельма II [12, с. 242]. С начала 1915 г. императрица проживала в Киеве, где активно занималась попечительской деятельностью, встречалась с воинами, организовала ремесленные курсы для социализации раненых. В центральном госпитале Киева также работала её дочь, Ольга Александровна [2, с. 215].

И, наконец, одним из самых позитивно воспринимаемых в обществе представителей Романовых являлся Николай Николаевич, назначенный императором на пост Верховного главнокомандующего первым военным Манифестом 20 июля 1914 г. П. Г. Курлов, занимавший пост главнокомандующего гражданской частью в Прибалтийском крае, представил следующую характеристику Николая Николаевича: «Он был образованным эскадронным командиром…. Несмотря на требовательность, был любим в полку…В своих суждениях проявлял чисто военную прямоту. Целиком ушёл в войну, непосредственно руководя боевыми действиями… В последствии Людендорф высоко оценивал его деятельность» [22, с. 174–175].

О популярности Николая Николаевича свидетельствует и немалое количество позитивных историй, героем которых он являлся, и которые передавались в среде простого народа в устной форме. Писатель В. Каррик вспоминал, что в глазах общественного мнения главнокомандующий был «человек энергичный, быстрый в расправах, жестокий, однако в пределах военной необходимости, но, главное, справедливый и притом справедливый с тенденцией в пользу слабого и угнетённого, то есть в демократическом вкусе» [18, с. 9]. В расска-

зах, сложенных солдатами, Николай Николаевич защищал их против несправедливости офицеров, наказывал антисемитов, заботился о раненых [18, с. 10]. Характерно, что в дальнейшем, когда император утратит доверие низов российского общества, Николай Николаевич сохранит свою популярность. Позитивное восприятие было перенесено и на Анастасию, жену главнокомандующего. О ней рассказывали, как однажды княгиня защитила раненого солдата от несправедливости и бездушия одного из офицеров: «За себя я простила бы вас, но за солдата простить не могу» [18, с. 17]. Среди крестьян распространялись слухи о том, что именно Николай Николаевич является гарантом решения земельного вопроса после завершения войны.

В список «героев» в общественном мнении были занесены имена монархов союзных государств. Как писал А. П. Семенов-Тяншанский, имена английских монархов – короля Эдуарда VII, Георга V – будут «золотыми буквами вписаны в нашу историю» [37, с. 248]. Особенно тёплое отношение в российском обществе сложилось по отношению к бельгийским правителям – Альберту и Елизавете. Характерно, что в самой Бельгии чету воспринимали как монархов либерального духа, близких не столько к аристократии, сколько к художественной интеллигенции. Елизавета активно занималась благотворительностью, в 1909–1910 гг. в государстве были проведены реформы, позитивно воспринятые обществом [26, с. 178]. Решимость и мужество, проявленные Альбертом и Елизаветой на начальном этапе войны и по мере развёртывания конфликта, сделали их героями и в России. Немцы, стоящие у дверей Бельгии, имели десятикратное превосходство. Бельгию неизбежно ждала оккупация, но уступить врагу, по мнению короля, означало потерять и честь: «Наш ответ должен быть «нет», невзирая на последствия» [26, с. 182]. Альберт отклонил призыв Кайзера сдаться без борьбы, приказал взорвать мост через Маас у Льежа, туннели и мосты на границе с Люксембургом. Восхищённый решимость монарха, журналист Борис Суворин обратился к нему лично: «Вы для нас полтора месяца тому назад чужой, а теперь близкий и дорогой… Мы имеем честь принадлежать к тому народу, который не задумался сжечь Москву, свою святыню. Мы знаем, что стоило это самопожертвование и это движение Ваше – разрушить плотины – запечатлеется на вечные времена…» [40, с. 18]. Комментируя значимость смелого политического решения, Суворин продолжал: «Первые бои под Льежем опрокинули наше прежнее представление о Бельгии, и мы вдруг увидели, что громадное благородное сердце бьется в этом маленьком народе

и бьётся вместе с сердцем дружеской нам Франции и нашим» [40, с. 18].

Оборона крепости Льеже продолжалась чуть меньше двух недель, что дало возможность мобилизовать силы других государств. Елизавета до последнего момента находилась в Брюсселе и Антверпене, а затем 4 года жила в прифронтовой зоне, занималась беженцами, посещая госпитали и санитарные поезда. В течение всей войны Альберт командовал бельгийской армией, которая оказывала упорное сопротивление немецким оккупационным войскам, что предоставило возможность Англии и Франции более тщательно подготовиться к Сражению на Марне. В конце войны Альберт со своей армией уже освобождал территорию страны от оккупантов и вошел в Брюссель как герой [26, с. 183].

Ореолом мужества в глазах российской общественности был наполнен образ Аделаиды-Марии, великой герцогини Люксембургской, которую Вильгельм заточил в замок Рюггенсгоф (на Рейне). Когда немецкая армия подошла к Люксембургу, великая герцогиня собственным экипажем преградила путь захватчикам [7, с. 27].

В ходе поисков смыслов войны происходил процесс формирования не только позитивных символов, но и их антиподов, которые в системе общественного сознания также выполняли важную консолидирующую функцию. Если монархи государств-союзников рассматривались как «народные», то есть «всеобщие» герои, то основным злодеем, воплощением земного Антихриста для российского общества стал Вильгельм II. Особенность общественных настроений состояла в том, что для россиян образы Вильгельма и немецкого народа были отделены друг от друга. Об этом, например, свидетельствуют следующие строки из статьи писателя Алексея Толстого: «Он посылает на гибель детей своей родины» [42, с. 7].

Генерал от инфантерии, М. И. Ботьянов, заслуженный офицер, принимавший участие в Кавказской и Русско-японской войнах, комментировал: «Всё благополучие, достигнутое Германией за последние десятки лет, сведено Вильгельмом этим злым гением своей страны, на нет. И если в этом человеке, которого почему-то до сих пор считали не только талантливым, но и гениальным, чувство любви к Родине возьмёт верх над самолюбием, то он должен обратиться с просьбой о мире» [3, с. 8].

В восприятии россиян немец – не японец и не азиат, а европеец и представитель культурной нации. Поэтому осознание его в качестве врага должно было занять некоторое время. В этой связи весь-

ма симптоматичным видится эпизод, связанный с личным опытом князя Константина Николаевича. Возвращаясь из Вильно в Петербург 21 июля 1914 г. (на следующий день после выхода Манифеста о вступлении России в войну), Великий князь наблюдал за потоками беженцев, следующих в Россию из Германии. Увиденное поразило Константина Романова своей, как он был убеждён, бессмысленностью: «Зачем они бежали? Немцы не сделали бы им ничего дурного, ведь они же не варвары» [38, с. 263]. Как следует из данной цитаты, вступая в войну, не только общество, но и власть, сами Романовы до конца не осознавали, что ожидает империю. Мало кто осознавал глубину, трагизм и необратимость надвигающихся событий.

В глазах общественного мнения кайзер выступал основным виновником конфликта. Обсуждая события начала войны, Николай II охарактеризовал Вильгельма II следующим образом: «Ни одну минуту он не был искренен…Сам запутался в своей лжи и коварстве… Его невероятная безумная телеграмма имела целью, конечно, меня поколебать, сбить с толку, увлечь на какой-нибудь смешной и бесчестный шаг. Случилось как раз напротив. Я почувствовал, что между мною и Вильгельмом всё кончено и навсегда» [30, с. 131]. В сантиментах российского общества кайзер представал как честолюбивый, неразборчивый в средствах властитель, мечтающий об единой могущественной Германии, диктующей свои условия остальным державам: «Мы, немцы, боимся только Бога и больше никого» [17, с. 5].

В восприятии низов общества Вильгельму II придавали черты комического персонажа. На фронте солдаты распевали песни, в которых был представлен карикатурный образ врага: «Как доёдём до Берлина-городка, не отстанется от немцев и следа. А вернёмся мы в родимые леса, приведём домой Вильгельма за уса» [31, с. 186]. Такое отношение к своему антигерою со стороны общества свидетельствует об интуитивно выбранном методе снятия социального напряжения и использовании простого психологического приёма: избавление от страха лежит через ироническое отношение к нему.

Война породила обширную обличительную литературу, в которой образ врага поддавался постепенной материализации и уточнению. Если на начальном этапе войны простой немец-солдат – жертва политики, которого Вильгельм II силой своей власти толкает на войну и смерть, то постепенно он становится солдатом-разрушителем, ведущим войну варварскими и антигуманными способами, воюющий против основ цивилизации и уничтожающий её [7, с. 75]. В связи с разрушением г. Лувена и его художественных ценностей имени-

тый живописец Николай Рерих писал: «Варварское войско уничтожило прекрасные предметы всемирного значения. И не только армию винить нужно. Теперь уже все знают, что немцы – дики. Теперь пора вспомнить о так кичившейся культурной Германии. Надо вспомнить тех людей, которые в Германии называли себя хранителями и любителями искусства… Когда справедливость будет воздавать должное геройству Бельгии, то не забудьте, что в немецких музеях имеются предметы, которые могут отчасти возместить бельгийские потери. Пусть из варварских рук искусство переходит в культурные честные руки» [33, с. 81]. В статье Сергея Маковского «Гибель Реймского Собора» немцы представлены как настоящие вандалы, выступившие преднамеренно против ценностей цивилизации: «Нарушение законов войны, насилие над мирными жителями.. могут быть если не оправданы, то хотя бы объяснены… Но сознательная, методичная, злорадно обдуманная месть великому священному искусству… искусству веков – такая месть не имеет другого объяснения, как одно единственное: германская пресловутая культурность есть худшее из варварства, варварство образованного хама, обезумевшего от права на кровь…» [24, с. 79].

Таким образом, автоматически формируемые в общественном сознании лояльного (умеренного) общества социальные образы позитивного и негативного характера являлись рефлексией возникающих на начальном этапе войны патриотических настроений. Тем не менее, сама спонтанность проявления сантиментов свидетельствовала о некоторой неосознанности, ситуативности патриотического подъёма. Во всеобщем единении общества, в том числе и вокруг монархических символов, были заложены глубокие противоречия, выявление которых легко было предугадать. Возникшее в какой-то момент единство русского общества было чрезвычайно хрупким и условным. Вскоре стали проявляться прежние разногласия. Поскольку сама война усиливала потенциал разномыслия, патриотическая эйфория не могла сохраниться на долгое время.

Формирование нового образа войны и изменение восприятия монархии (1915–1916 гг.). Ещё в феврале 1914 г. П. Н. Дурново представил царю записку, в которой фактически предвидел сценарий будущей социальной ситуации: «Война ослабит монархические начала… Начнётся с того, что все неудачи будут приписываться правительству… В стране начнутся революционные выступления…Армия окажется деморализованной, чтобы стать основой законности и порядка. Законодательные учреждения и оппозиционно-интеллигентские

партии будут не в силах сдерживать народные волны,.. и Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход конторой не поддаётся даже предвидению» [29, с. 500–501].

По мере того, как война превращалась из «декларации о намерениях» в наполненное событиями явление, и по мере того, как общество приходило к признанию её реальности, в общественном сознании происходили ощутимые изменения, приведшие к появлению элементов пессимизма и разочарования. Изменение контента образа «война» приводило и к изменению его парного образа – монархии.

Россия заболевала войной, и усталость от неё стихийно разливалась в разных социальных группах, вызывая раздражение против власти и монархии, нёсшей в глазах общества основную ответственность за неудачи. Первые свидетельства данных настроений представлены достаточно рано. В записях М. Палеолог, датированных 4 сентября 1914 г., посол зафиксировал странные для него сведения, почерпнутые из беседы с «тайным осведомителем», который сообщал следующее: «Есть один элемент, который….играет большую роль, особенно в высших сферах…близких к монархам… Уже давно обращают внимание на неудачи императора; знают, что ему не удаётся всё, что он предпринимает, что судьба всегда против него, наконец, что он явно обречен на катастрофы….». В ответ на высказанный дипломатом упрёк в нерациональности такого подхода оценки политика, собеседник пояснял: «Мы русские суеверны. Разве не очевидно, что императору предопределены несчастья? Ряд несчастий предопределён событиями на Ходынском поле 1894 г… Желает сына, но рождаются 4 девочки. А долгожданный наследник неизлечимо болен. Не любит власть, и его жена – несчастная, нервная, больная. В войне на Дальнем Востоке армия разбита, флот потоплен. Революция по всей стране, и убит великий князь Сергей Александрович, а затем – Столыпин» [30, с. 98–99]. В конце беседы собеседник подводит итоги: «Вы признаёте, Ваше превосходительство, что император обречён на катастрофы и что мы имеем право бояться, когда размышляем о перспективах, которые эта война открывает перед нами» [30, с. 98–99].

Наблюдая за новым проявлением общественного пессимизма, проявившимся в декабре 1914 г. в связи с польской операцией, М. Палеолог рассуждал: «Странная психология у этого народа, способного на самые благородные жертвы, но взамен так быстро поддающегося унынию и отчаянию, заранее принимающего всё самое худшее» [30, с. 135]. В подтверждение своим мыслям он приводит вы-

сказывание некоего барона Г.: «О император, император…Теперь он взбешён на Германию, но скоро поймет, что ведёт Россию к гибели… Его заставят это понять…» [30, с. 134–135].

Следующая запись, отражающая некоторые минорные настроения в системе настроений российского общества, записаны М. Палеолог в январе 1915 г.: «В военных неудачах обвиняют не Николая Николаевича, а чаще императора и Александру Фёдоровну. О ней ходят самые нелепые слухи: называют немкой, Распутин якобы продался Германии. Несправедливые обвинения. Императрица последние годы возненавидела Вильгельма. Во время пожара Лувена она говорила: «Я краснею, оттого, что была немкой» [30, с. 146].

5 февраля 1915 г дипломат зафиксировал высказывания министра земледелия Кривошеина о важности сохранения престижа монархической идеи и рисках его понижения: «Антагонизм между императорской властью и гражданским обществом есть самый тягосный бич нашей политической жизни…Я говорил: «Будущее России останется непрочным, пока правительство и общество будут смотреть друг на друга как на два противоположных лагеря, пока каждый из них будет обозначать другого словом «они» и пока они не будут употреблять слово мы, чтобы указать на совокупность русских…Но разве можно проводить реформу во время войны? Конечно нет, потому что, наконец, если царизм имеет важные недостатки, он имеет также и первоклассные достоинства: это – могучая связь между разнородными элементами, которые работой веков понемногу собраны вокруг старой Московии. Только царизм создаёт наше национальное единство… Учреждение Думы в 1905 г. – громадное событие, которое изменило нашу политическую психологию. …Как я говорил на днях Его Величеству, существенная задача министров устранить несогласие между правительством и общественным мнением» [30, с. 158].

Падение престижа монархии многие рассматривали как фатальное для России явление, которое неизбежно приведёт к кардинальным необратимым последствиям. 2 июня 1915 г. один из крупнейших промышленников на дипломатическом обеде вдруг заявил: «Дни царской власти сочтены; она погибла, погибла безвозвратно; а царская власть – это основа России, единственное, что сдерживает её национальную целостность…Отныне революция неизбежна; она ждёт только повода, чтобы вспыхнуть … но революция ещё не худшее зло, угрожающее России…У нас же революция может быть только разрушительной, потому что образованный класс представляет в стране лишь слабое меньшинство, лишённое организации и

политического опыта, не имеющее связи с народом…Вот величайшее преступление царизма: он не желал допустить помимо своей бюрократии никакого другого очага политической жизни [30, с.177]». В данных рассуждениях, полных сожаления, возможное падение формы государственного правления возлагалось на самого субъекта власти, и объяснялось его неспособностью к саморазвитию и пониманию потребностей общества в условиях военного кризиса.

Отступление русской армии весной–летом 1915 г. наглядно продемонстрировало просчёты в подготовке страны к войне. К осени кадровая армия была фактически выведена из строя; Россией были потеряны большая часть Галиции, Польша, часть Прибалтики и Белоруссия. В провалах обвиняли не только военного министра С. Н. Сухомлинова Возникли слухи о предательстве в окружении царя, что явилось фатальным ударом по нравственному авторитету монархии [31, с. 104–105]. В «царящей везде измене», немецком засилье обвиняли именно Николая II как человека, принявшего на себя основную ответственность за государство. Измена монарха состояла как минимум в том, что он пропустил и допустил врага. Подобные настроения с некоторыми вариациями присутствовали в сознании каждой социальной группы.

Десакрализация образа монарха прослеживается в мировоззрении крестьянства. Осенью 1915 г. крестьяне на Юге империи всё ещё верили в якобы обещанную царём реформу, и некоторые из них, по свидетельству современников, подыскивали земли для будущей приватизации [18, с. 47]. Как было замечено ранее, крестьянство воспринимало власть метафизически. Власть в рамках крестьянского сознания рассматривалась не как сфера человеческой деятельности, а как область сакрального: истины-справедливости, или же её противоположности – тьмы. Военные неудачи демонстрировали, что власть не в состоянии обеспечить внутренней стабильности государства. Власть оказалась слабой, что, по мнению Э. Фромма, являлось выражением «греховности власти» [44, с. 17]. Данная позиция крестьянского мировоззрения нашла преломление, например, в пословицах: «За царское согрешение Бог всю землю казнит, за угодность милует», «народ согрешит – царь умолит. Царь согрешит – народ не умолит» [32, с. 213].

Таким образом, инверсия образа монарха произошла в связи с тем, что у крестьянства накопилась, согласно С. В. Лурье, определённая критическая масса опыта негативного восприятия императора [23, с. 213]. Когда 25 августа 1915 г. Николай II принял реше-

ние стать верховным главнокомандующим, это воспринималось как авантюра и слабость, поскольку, как уже упоминалось ранее, царь, родившийся в день Иова многострадального, был обречён на несчастья [23, с. 123]. Кроме этого, дискредитация монархии происходила и в связи со слухами о похождениях Распутина, его влиянии на царя и императрицу: «Весь царский дом – разврат» [31, с. 107]. Николая II также обвиняли в чрезмерных тратах в тот момент, когда все переходили на режим экономии.

В работах О. С. Поршневой, посвящённых изучению настроений низов в годы мировой войны, приведены некоторые, важные для нас свидетельства относительно восприятия монарха крестьянством. Например, по результатам реальных военных просчётов, причины которых были непонятны крестьянству, в сознании народа складывались незамысловатые легенды, где была выработана простая версия объяснения неудач. Так, после падения крепости Ковно, которая, по слухам, была сдана из-за предательства коменданта, крестьянин И. Т. Савелов из д. Бурцево рассуждал: «Не коменданта надо убить, а царя за то, что допустил» [31, с. 106]. Крестьянин Е. А. Чумаков был настроен более решительно: «Убить бы давно нужно нашего Государя, какую власть он дал немцам» [31, с. 105]. Среди крестьян стали распространяться слухи о том, что Мария Фёдоровна, преданная немцам, привезла обоз с продовольствием в Ковно для вражеской армии. Она же отсылала золото вагонами в Германию, а Николай Николаевич якобы «продал Карпаты или всю Россию за бочку золота», и потому исход предрешён: война неизбежно будет проиграна. Также встречались утверждения о том, что царь продал немцам Перемышль, Львов, Варшаву, Ригу за 20 млн руб. [31, с. 106]. По свидетельству Поршневой, в судах частыми стали процессы по обвинению крестьян в «заочном оскорблении государя-императора» [31, с. 84]. Таким образом, свидетельства трансформации образа монархии в сознании крестьянства отчётливо прослеживаются к началу 1916 г.

Вместе с тем, антимонархические сантименты в народной среде не следовало абсолютизировать. Настроения народа в тылу, столице и на фронте отличались. Как следовало из рассказа генерала Д. Н. Дубенского (датированы 1 марта 1917 г., кануном отречения), императорский поезд прибыл в Старую Руссу. Тёплый приём, оказанный монарху, произвёл на генерала сильное впечатление: «Около часовни сгруппировались монахини местного монастыря…Толпы народу. Все снимали шапки, кланялись. Настроение глубоко со-

чувственное к царю: «Слава Богу, удалось хотя бы в окошко увидеть бытюшку-царя»…» [15, с. 54–55]. Генерал размышлял: «Невольно думалось о той разнице отношения к царю среди простого народа в глубине провинции… и теми революционными массами Петрограда с его солдатскими бунтами…» [15, с. 54–55].

Армия ждала скорой победы, но когда к концу 1915 года стало понятным, что война приобретает затяжной характер, в армейской среде начали воскресать старые антимонархические настроения: российская армия воспроизводила в себе социальный срез и основные конфликты огромного и многоструктурного общественного организма империи. По мере усиления усталости от войны крестьянская психология солдата указывала ему на конкретного виновника его страданий – предательство офицеров и министров. В начале 1916 г. категория предательства применялась и по отношению к монарху. В феврале 1916 г. В. Каррик зафиксировал диалог между двумя солдатами: «Царь на фронт поехал – быть беде. – Нет, теперь не будет. – Почему? – Он в сопровождении английских и французских генералов. Они ему не позволят немцам сигналы подавать» [18, с. 33]. В Казанском военном округе военная цензура системно находила письма критического содержания (анализ за 1915–1917 гг.). В солдатских письмах были представлены следующие мнения: 1) царь не может править Россией (0,85 %); 2) «на Руси царит несправедливость, правители льют кровь народа» (4,05 %); 3) Николай II – виновник войны (2,08 %, ноябрь 1916 г.); 4) Николай и Вильгельм – заодно, лучше без царей (1917 г.) [31, с. 202].

Особенно негативно в армейской среде воспринимали супругу монарха – Александру Фёдоровну. В одном из солдатских анекдотов, представленных Карриком, читаем: «Плачет царевич Алексей. – Почему плачешь? – Как же мне не плакать. Если русских бьют – папа плачет. Немцев бьют – мама плачет» [18, с. 33]. Как следует из данной истории, в лабиринтах общественного мнения Николай II, при всей его «негодности» возглавлять армию и Россию, был «лучше и чище», чем его жена. По свидетельствам современников, «по окопам открыто ходили разговоры о том, что войну наслали на Россию немецкие советчики государя императора, которые при дворе в большой силе. А за ними стояла сама императрица» [31, с. 202]. Таким образом, в категорию образа «внутреннего врага», который традиционно возникает в любом государстве в период войны на гребне борьбы со шпионажем, была втянута и монаршая семья. Случилась прискорбная трансформация общественных представлений: семья рос-

сийского монарха, символа государства, переходит в состав антигероев юридически подданного ему российского общества. Ещё более печальным был тот факт, что ни сам монарх, ни его супруга не делали никаких серьезных выводов в связи с данными изменениями.

По свидетельству генерала А. А. Масолова, начальника канцелярии Министерства императорского двора (1900–1916), «государыня слишком мало считалась с общественным мнением» [25, с. 12]. Это, например, касалось её личных отношений с Григорием Распутиным, которые в обществе трактовались по-разному. По окопам с конца 1915 г. ходила пословица: «Царь с Егорием, а царица с Григорием». Масолов также сообщал, что на фронте ходили слухи, будто бы Распутин влиял на императрицу, склоняя её к сепаратному миру. Сам же Распутин, якобы в личной беседе упоминал: «Это я до войны был за дружбу с немцами. Это лучше было для государя. А раз началась война, то надо добиваться победы, а то государю будет плохо» [25, с. 12, 14].

Если император постепенно утрачивал кредит общественного доверия, то Николай Николаевич сохранял уважение и, особенно после его смещения с должности верховного главнокомандующего, выступал в качестве положительного антипода Николая II. По мнению солдат, именно главнокомандующий раскрыл заговор предателя – полковника Мясоедова, близкого к министру Сухомлинову (последний, следовательно, тоже негодяй). В народных историях описаны обстоятельства разоблачения. Николай Николаевич якобы похлопал офицера по плечу и случайно обнаружил бумагу, которая оказалась тайным донесением немцам [18, с. 13]. Говорили также, что уже с ноября 1914 г. Николай Николаевич постоянно вступал в противоречия с императором. Он, в отличие от императора, – человек чести, борец со шпионством, который имел смелость высказать монарху: «Приезжай ко мне без свиты. У меня и своих предателей полно» [18, с. 10]. Он противостоял Распутину, а во время отставки Николай Николаевич якобы дерзко ответил императору: «Смотри, как бы не получилось, что вместо Николая II будет Николай III» [18, с. 36]. По мнению солдат, его приход к власти позволил бы реализовать земельную реформу, проект которой, как упоминалось ранее, был составлен главнокомандующем на начальном этапе войны.

Позитивное отношение со стороны российского общества сохранила и Мария Фёдоровна. Она с возмущением отнеслась к предложению Германии о мире (декабрь 1916 г.): «Мы все находимся под впечатлением немецких предложений. Всё время одно и то же. Он

(Вильгельм) стремится стать в позу миротворца и возложить свою ответственность на нас. Я очень надеюсь, что никто не попадётся на эту уловку» [20, с. 449]. Вдовствующая императрица неоднократно высказывалась против Распутина: «Несчастная моя невестка не понимает, что она губит и династию, и себя. Она искренне верит в святость какого-то проходимца, и все мы бессильны отвратить несчастье» [20, с. 451].

Удивительно, но по мере десакрализации имиджа российского монарха, изменениям подвергался и образ Вильгельма II. Воинственный и коварный, враг всего человечества вдруг стал восприниматься по-иному, вопреки замыслам пропагандистов. Его карикатуры всё более давали повод для оскорбления русского царя, которому противопоставлялся деловой и удачливый Вильгельм. Немецкий кайзер, коварный и не уважающий другие народы, всё же был решительным правителем, а русский царь, по новым версиям, пьянствовал и «по заведениям ходил». Другими словами, на фоне германского монарха воспринимался как царь-дурак [19, с. 271]. В связи с этим уместно будет процитировать очередной анекдот, переданный Карриком: «Кто кредитоспособнее, Вильгельм или Николай II ? – Николай. – Почему? – Он что не возьмёт, всё сдаёт (март 1915)» [18, с. 24].

Усиленная военными и экономическими обстоятельствами, смена общественных настроений из категории мировоззренческой переросла в политику. В лояльном обществе заговорили о необходимости если не свержения монархии как института, то смены монарха. Ещё в сентябре 1915 г. В. А. Маклаков поместил статью, в которой, критикуя монарха, представил ситуацию в государстве в виде метафоры о «нерадивом водителе»: «Вы едете в машине, и рядом с Вами сидят дорогие и близкие Вам люди. Вы видите, что водитель неумелый. Вопрос: как удалить шофёра, если он сам уйти не хочет?» [29, с. 591]. Похожие настроения прослеживались и в народном фольклоре. Одна из поговорок формулировалась следующим образом: «Бога нет, царя не надо. Мы на кочке проживём» [45, с. 209]. Весьма знаковым является и анекдот, процитированный простой девушкой-гимназисткой: «Девочка приходит домой и сообщает матери: «Нам учитель географии рассказывал, что во Франции нет царя. Как же они без царя?» – Ответ: Да вот, так и маются!» [18, с. 52]. Ирония, присутствующая во всех представленных выше сюжетах, свидетельствует о том, что критические настроения относительно монархии пронизывали все мировоззренческие структуры, что свидетельствовало о политической дезориентации общества и его попытках найти новые мировоззренческие смыслы.

Сам император, возможно понимая сложность ситуации, был не только её создателем, заложником, но и, наконец, жертвой. Он предпринимал некоторые шаги для того, чтобы поддерживать патриотический подъем в государстве даже в условиях военных неудач. Например, как утверждал Мосолов, «царь полагал, что своим вступлением в командование он поднимет дух войск…Решение стоило царю дорого. Сочувствия и понимания он нашёл мало, но веление долга, как он его понимал, исполнил» [25, с. 87]. В воспоминаниях одного из свидетелей отречения императора генерала Д. Н. Дубенского, датируемых 28 февраля 1917 г., находим следующие строки: «Царь сказал генералу Иванову свои грустные и тяжелые соображения: «Я берёг не самодержавную власть, а Россию. Я не убеждён, что перемена формы правления даст спокойствие и счастье народу»… Государь говорил о той упорной агитации, которая давно ведётся против него самого и императрицы и скорбел о том, что лучшим стремлениям никогда не верили, а злобные слухи доходили до того, что высказывались подозрения о возможности сношений между ним и врагом России – императором Вильгельмом» [15, с. 53].

Уже зимой 1916–1917 гг. государь с горечью наблюдал, как терял поддержку и понимание самых близких к нему людей. Великий князь Николай Михайлович (историк, председатель Русского Географического и Русского исторического обществ) выступил с обращением к Николаю II. Князь обвинял императора в бездействии: даже в самые критические моменты своего правления Николай предпочитал прибегать к «своему излюбленному способу ничего не отвечать на самые категорические заявления, и завершать аудиенцию обворожительной любезностью» [10, с. 16]. В письме от 1 ноября 1916 г. Николай Михайлович писал императору: «Ты неоднократно выражал свою волю довести войну до победного конца. Уверен ли ты, что при настоящих тыловых условиях это возможно?» [10, с. 16]. Князь также предостерегал императора от влияния супруги: «Ей нельзя верить. Твои первые порывы всегда замечательно верны. Но как только являются другие влияния, ты начинаешь колебаться и последующие твои движения уже не те. Если бы тебе удалось устранить это постоянное вторжение тёмных сил, началось бы возрождение России, и вернулось бы *утраченное тобою доверие громадного* большинства твоих подданных…Ты находишься накануне эры новых волнений, новых покушений…» [10, с. 17]. Данное обращение не привело к диалогу двух близких по крови людей. Николай Михайлович, историк, человек радикальных взглядов, и радикальный оппонент царствую-

щего монарха, был фактически сослан в своё имение – с. Грушовка, то есть подвергнут репрессиям [20, с. 451]. После убийства Распутина Великий князь Дмитрий Павлович, замешанный в заговоре, также был отправлении на Персидский фронт [5], Кирилл Владимирович – командирован в Мурманск, Борис Владимирович – на Кавказ. О противоречиях внутри «семьи» заговорили в обеих столицах. В январе 1917 г. по стране ширились слухи о заговоре 47-ми, возглавляемых якобы Николаем Михайловичем с целью «заточить императрицу в монастырь и вынудить Николая II отречься от престола» [18, с. 51]. По некоторым свидетельствам, тифлисский городской голова Затисов совершил поездку на Кавказ с целью предложить Николаю Николаевичу принять власть после переворота [29, с. 609].

Наблюдая за тем, как Николай II словно преднамеренно способствует падению свого авторитета, совершает своё политическое самоубийство, влиятельные дипломаты, М. Палеолог и Дж. Бьюкенен, стремились обратить внимание монарха на совершаемые им ошибки. В ответ на осторожные увещевания со стороны Н. Бьюкенена, Николай II достаточно резко ответил: «А не так ли обстоит дело, что моему народу следует завоевать моё доверие?» [29, с. 611]. Николай до конца не осознавал причины непопулярности царицы. В личной беседе с Великой княгиней Викторией Фёдоровной он высказал своё удивление по данному вопрос: «Какое отношение к политике имеет Алиса? Она сестра милосердия и ничего более» [29, с. 611]. Словно комментируя положение монарха в начале 1917 г., П. Г. Курлов вспоминал: «Государь уже был одинок. Печать называла его «Николай кровавый» [22, с. 13]. В 1917 г. печать, «угождая новым господам, дерзала называть государя чуть ли не идиотом, и говорила о нём как о пьянице, считая совершенно доказанным отсутствие у него всякой воли…» [22, с. 17].

2 марта 1917 г. Николай II принял решение об отречении. Февральская революция, продовольственный кризис, военные мятежи, а также ближайшее окружение императора подтолкнули его к принятию данного непростого решения: «Судьба России, честь геройской нашей армии, благо народа, всё будущее дорогого нашего отечества требуют доведения войны во что бы то ни стало до победного конца…….Почли мы долгом совести облегчить народу нашему тесное единение и сплочение… признали мы за благо отречься от престола Государства Российского и сложить с себя верховную власть» [9, с. 12]. В ближайшее время после данного события Великие князья присягнули на верность Временному правительству. Монархическая

идея оказалась провальным концептом в том числе и по той причине, что в её целесообразности разуверились и сами представители правящей в России монархической династии.

Выводы. С началом Первой мировой войны российское общество, разобщенное социально и идеологически, оказалось перед жизненно необходимой потребностью поиска объединительного концепта. От его наличия зависела проблема выживания государства в условиях мирового конфликта. Вопреки тому, что идея сплочения всех подданных империи под эгидой монархии, как возможный идеологический проект, на первый взгляд, была исторически заблокирована предшествующим десятилетием развития государства, в условиях отсутствия гражданского общества она оказалась единственно пригодным лозунгом активизации патриотических настроений. При этом монархический концепт не был самодостаточным, и в качестве его реактиваторов-проводников выступили идеи справедливой войны и общеславянского единства.

Патриотические настроения артикулировали лояльное российское общество (сегмент населения, не разделявший право- и левоэкстремистскую риторику) на личность монарха, который принял на себя функцию представительства всех своих подданных, создавая в глазах общественности образ преданного, решительного и ответственного за судьбу России «отца Отечества». Сакральность данному образу придавало фактически метафизическое по характеру отношение к власти со стороны народных низов, которые составляли большую часть населения, а в условиях войны являлись основными объектами мобилизации. Вокруг монархической объединительной идеи также ситуативно сформировался образный строй народных (в широком смысле этого слова) символов и антигероев, которые также работали на идеологию консолидации, усиливая и конкретизируя её.

Однако концепция, приобретшая на некоторый период времени активность, находилась в зависимости от характера восприятия связанных с ней «пусковых» идей-мотиваторов. Лозунги единения с монархом сохраняли свою привлекательность до тех пор, пока идеальный образ справедливой войны (войны через призму победной перспективы) не воплотился в жизнь, приобретая реальные конкретно негативные коннотации (война – смерть, кровь, разрушения, неудачи). Изменение образа войны неизбежно повлекло за собой и перемену настроений относительно царя и российской монархии в целом, которые не выполнили свою великую функцию защиты Отечества. Слабость монархии стала рассматриваться обществом как её пассив-

ность и греховность, а, следовательно, содержательные основы образа утратили своё символическое значение, приобретая новую эмоциональную окраску, превращая императора не только в антигероя, но и во врага Отечества. Синдром обманутых ожиданий привёл к тому, что в сознании лояльного общества война утратила свой патетический цивилизационный смысл. Образовавшиеся в результате этого «мировоззренческие пустоты», предоставляли пространство для разного рода экстремистской агитации. Последнее неизбежно приводило к радикализации всего российского общества. Таким образом, падение престижа монархии в условиях несформировавшейся в Российской империи нации и гражданского общества (взаимосвязанные процессы) приводило к ретроградным для России последствиям, воплотившимся в революционных событиях.

Библиографические ссылки

1. Августейшие сёстры милосердия / сост. Н. К. Зверева. – М. : Вече, 2008.

2. *Александр Михайлович.* Великий князь. Воспоминания / Александр Михайловия. – М. : Харвест, 2004.

3. *Ботьянов М. И.* Цель войны / И. М. Ботьянов // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 1. – С. 8–10.

4. *Булдаков В. П.* Первая мировая война и имперство / В. П. Булдаков // Первая мировая война: Пролог XX века. – М. : Наука, 1999. – С. 21–25.

5. *Быков А. В.* Путь на Голгофу. Хроника гибели великих князей Романовых / А. В. Быков. — Вологда : МДК, 2000.

6. *Великий князь Гавриил Константинович.* В Мраморном дворце: из хроники нашей семьи. – СПб. : Логос. 1993.

7. Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 1.

8. Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. – Вып. 2.

9. Вестник Екатерининской железной дороги.– № 489/9-10. – 12 марта 1917 г. – С. 12.

10. Вестник Екатерининской железной дороги. – № 490. – Март 1917 г. – С. 16.

11. Высочайший Манифест от 20 июля 2014 г. // Весь Екатеринослав, 1915. – Екатеринослав : Изд-во Сатановского, 1915. – С. 65.

12. *Вульф Д.* Дом Романовых и Германия / Д. Вульф // Европейские монархии в прошлом и настоящем. – СПб : Алетейя, 2001. – С. 240–245.

13. *Вырубова А.* Воспоминания о российском дворе / А. Вырубова. – М. : Орбита, 1993.

14. *Дьячков В. Л.* Великая война и общественное сознание: превратности индоктринации и восприятия / В. Л. Дьячков, Л. Г. Протасов // Россия и первая мировая война. – СПб. : Дмитрий Булавин, 1992. – С. 58–66.

15. *Дубенский Д. Н.* Как произошёл переворот в России / Д. М. Дубенский // Отречение Николая II: воспоминания очевидцев, документы. – М. : Советский писатель, 1990. – С. 54–55.

16. *Емец В. А.* «Национальные интересы» во внешней политике России в преддверии Первой мировой войны / В. А. Емец // Первая мировая война: Пролог XX века. – М. : Наука, 1999. – С. 39–44.

17. Император Вильгельм Второй // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 1. – С. 15–16.

18. *Каррик В. В.* Война и революция. Записки 1914–1917 гг. / В. В. Каррик // Голос минувшего. – С. 5–75..

19. *Колоницкий Б. И.* Политические функции англофобии в годы мировой войны / Колоницкий Б. И. // Россия и первая мировая война. – СПб. : Дмитрий Булавин, 1992. – С. 271–278.

20. *Кудрина Ю. В.* «Ужасно думать, что это только начало»: война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны / Ю. В. Кудрина // Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В. Л. Мальков. – М. : Наука , 1999. – С. 446–452.

21. *Купцова И. В.* Когда пушки стреляют музы молчат? / И. В. Купцова // Клио. – 1997. – № 1. – С. 107–114.

22. *Курлов П. Г.* Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М. : Современник, 1991.

23. *Лурье С. В.* Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применение к анализу исторического и этнографического материала / С. В. Лурье. – СПб. : Изд-во Котлякова, 1994.

24. *Маковский С.* Гибель Реймского собора / С. Маковский // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 2. – С. 79–80.

25. *Мосолов А. А*. При дворе последнего императора: записки начальника Канцелярии министерства двора / А. А. Масолов. – СПб. : Наука, 1992.

26. *Намазова А. С.* Герои Бельгии – король Альберт и королева Елизавета / А. С. Намазова // Европейские монархии в прошлом и настоящем. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 175–186.

27. *Несин В.* Зимний дворец в царствование последнего императора Николая II / В. Несин. – СПб. : Летний сад, 1999.

28. *Носков В. В.* «Война, в которую мы верим»: начало первой мировой войны в восприятии духовной элиты России / В.В. Носков // Россия и первая мировая война. – СПб.: Дмитрий Булавин, 1992. – С.326–339.

29. *Ольденбург С. С.* Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М. : Терра, 1992.

30. *Палеолог М.* Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог. – М. : Междунар. отношения, 1991.
31. *Поршнева О. С.* Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – М. : РОССПЭН, 2004.
32. Пословицы и поговорки русского народа / собр. В. И. Даля. – М., 1984. – Т. 1. – С. 213.
33. *Рерих Н. К.* Лувен сожжен / Н. К. Рерих // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 2. – С. 80 – 83.
34. Русский архив. – 1922. – № 2. – С. 31–32.
35. *Сайн-Витгенштейн К. Н.* Дневник 1914-1918 / К. Н. Сайн-Витгенштейн. – М.; Париж : Умка-Пресс, 1986.
36. *Сазонов С. Д.* Воспоминания / С. Д. Сазонов. – М. : Воспоминания, 1991.
37. *Семенов-Тян-Шанский А. П.* Англия – естественный союзник России / А. П. Семенов-Тян-Шанский // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 5. – С. 244–252.
38. *Смирнов Н. Н.* Война и российская интеллигенция / Н. Н. Смирнов // Россия и первая мировая война. – СПб. : Дмитрий Булавин, 1992. – С. 257–270.
39. *Станкевич В. Б.* Воспоминания, 1914–1919 / В. Б. Станкевич. – Берлин : Типография И. П. Ладыжникова, 1920.
40. *Суворин Б.* Король великого народа / Б. Суворин // Великая война в образах и картинах / Ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 1. – С. 38–40.
41. *Суворин А.* Дневник / А. Суворин. – М. : Новости, 1992.
42. *Толстой А. Н.* Предисловие / А. Н. Толстой // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 1. – С. 4–7.
43. Труды комитета Её императорского Высочества Татьяны Николаевны с местными представителями 3–7 мая 1915 г. – Пг. : Гос. типография, 1915.
44. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм. — М. : АСТ; АСТ Москва, 2009.
45. *Шаргунов А.* Последний русский император и перспективы восстановления православной монархии в России / А. Шаргунов // Европейские монархии в прошлом и настоящем. – СПб: Алетейя, 2001. – С. 205–215.
46. *Шеманский А. Д.* Великая война / А. Д. Шеманский // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. – М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. – Вып. 1. – С. 9–20.

Надійшла до редколегії 26.06.2014

УДК 94(100)«1914/1919»

О. М. Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ПОГЛЯДАХ Т. Г. МАСАРИКА

Показано сприйняття Т. Г. Масариком Першої світової війни як кризи європейської цивілізації. Висвітлено оцінку першим президентом Чехословацької республіки геополітичних наслідків розпаду поліетнічних імперій, виникнення незалежних держав у Центрально-Східній Європі як прояву процесу демократизації, однієї з ознак становлення Нової Європи – сукупності великих і малих рівноправних держав.

Ключові слова: ***Т. Г. Масарик, Перша світова війна, мультинаціональні імперії, Чехословацька республіка, національне питання*.**

Показано восприятие Т. Г. Масариком Первой мировой войны как кризиса европейской цивилизации. Освещена оценка первым президентом Чехословацкой республики геополитических последствий распада полиэтнических империй, возникновение независимых государств в Центрально-Восточной Европе как проявление процесса демократизации, одного из проявлений становления Новой Европы – совокупности великих и малых равноправных государств.

Ключевые слова: ***Т. Г. Масарик, Первая мировая война, мультинациональные империи, Чехословацкая республика, национальный вопрос.***

Der Beitrag ist der Wahrnehmung des Ersten Weltkrieges als Krise der europäischen Zivilisation durch T. G. Masaryk gewidmet. Im Fokus der Autorenanalyse steht T. G. Masaryks Bewertung der geopolitischen Folgen des Zerfalls der multiethnischen Imperien, der Gründung unabhängiger Staaten in Zentral- und Osteuropa, die für den ersten Präsidenten der Tschechoslowakischen Republik ein Zeichen des Demokratisierungsprozesses und der Entstehung eines Neuen Europas - eines Verbundes von großen und kleinen gleichberechtigten Staaten waren.

Schlagwörter: ***T. G. Masaryk, Erster Weltkrieg, multiethnische Imperien, Tschechoslowakische Republik, Nationalitätenfrage.***

The article analyzes views of Czech philosopher and statesman, first president of Czech Republic T.G. Masaryk on consequences of World War I and its impact on the development of Europe. Main sources used by the author are: theoretical texts of T.G. Masaryk, his memoirs about war, collections of

speeches and interviews of his presidency period, and also works of literary men K. Capek and E. Ludvik. The author showed that T. Masaryk took the war as the crises of European civilization, and struggle of democratic counties of the Entente with absolutistic multi-national empires. Masaryk considered that Germany and Austria-Hungary were responsible for uncoupling the war and blamed their ruling circles for middle age theocratic monarchism and anti-democratic absolutism. The first President of Czechoslovakia Republic saw geopolitical consequences of the breakup of multiethnic empires in emergency of independent states in Central and Eastern Europe. He considered it to be the manifestation of democratization process, one of the signs that New Europe is developing – as complex of big and small equal in rights states. The author reveals the attitude of T. Masaryk to the principle of self-determination of nations. Solution of the problem of national minorities in after war Europe, formulated by Masaryk basing upon the idea of humanism, justified the right of small nations for self-determination (political independence). Breakup of the empires as the result of the world war Masaryk evaluated in the context of his philosophy of history, seeing the essence of history in fight between theocracy and democracy. Described ideas of Masaryk gives the author grounds to state, that the thinker viewed the consequences of world conflict as the part of the process of the world modernization.

Keywords: ***T. G. Masaryk, World War I, multi-national empires, Czechoslovakia Republic, national question.***

Протягом століття з початку Першої світової війни політична організація людства докорінно змінилася. Частиною цього було формування політичної карти новітньої Європи, що активізував вплив Першої світової війни. Під час цієї війни лідером визвольного руху чехів і словаків став Т. Г. Масарик. Він спрямував розвиток новоствореної держави чехів і словаків у демократичне русло та був одним із творців повоєнної реорганізації політичної структури Європи, а ідеї Масарика щодо демократичної організації суспільства (програма гуманної демократії), інтеграції «старого континенту», зберігають свою актуальність і сьогодні. Зазначені аспекти з різною фактологічною докладністю висвітлили такі дослідники, як М. Беднарж [12–14], С. Віднянський [1], Д. Ковач [15], А. Карась [2], І. Ковтун [16], О. Малінова [3], М. Нагорняк [5], Я. Недома [25], М. Неудорфлова [26; 27], Я. Опат [28], К. Піхлік [29], І. Самсон [30], О. Серапіонова [6], А. Субігу [31], Я. Шабата [33], З. Шолле [34; 35], Р. Шпорлюк [11; 32], Є. Фірсов [8] та багато інших науковців. Але вони, переважно, зосереджували свою увагу на політичній боротьбі Масарика за створення чехословацької держави, його політичній концепції щодо перебудови «старого континенту» під час світової війни. З огляду на це, мета

статті – розкрити погляди Т. Г. Масарика на наслідки Першої світової війни та її значення у розвитку Європи.

Джерелами у висвітленні теми слугувала теоретична праця Т. Г. Масарика «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.) [23], його спогади про війну – «Світова революція. Під час війни й у війні 1914–1918 рр.» (1925 р.) [24], збірники промов та інтерв'ю періоду президентства – «Шляхом демократії» [19–22]. Важливу інформацію містять також праці літераторів К. Чапека [9] і Е. Людвіга [17] про Масарика, побудовані у формі діалогів письменників з ним.

Найбільш широко погляди Т. Г. Масарика на Першу світову війну висловлені у його спогадах «Світова революція…», які автор вважав синтезом своєї філософії історії [33, s. 20]. Дійсно, крім спогадів про світову війну, ця праця містить його теоретичні погляди філософсько-історичного характеру. У «Світовій революції…», як і загалом, Масарик не послуговувався терміном Перша світова війна. Він писав загалом про світову війну. Розмірковуючи про її виняткові масштаби (згодом він зауважував, що проти 4-х Центральних держав – 5, 6 % людства, об'єдналося 27 держав світу – 86 % людства [19, s. 229]) і наслідки, Т. Г. Масарик характеризував війну як світову революцію. Йшлося про політичну революцію – розпад поліетнічних імперій і утворення незалежних держав у Центрально-Східній Європі. Аналогічною новітньому світовому конфлікту за значенням і наслідками він вважав Тридцятирічну війну (1618–1648 рр.), яка утвердила розмежування держав у Європі після релігійної революції [24, s. 338]. Також світова революція, за Масариком, означала перемогу демократичного принципу. За словами політика, «Демократія не є абсолютистською, припускає критику і є толерантною…», «має своєю основою моральність, а не релігію, теоретичну науку і філософію, а не теологію» [17, s. 144]. Разом з тим, на його думку, моральне значення світової революції необхідно закріпити соціально-орієнтованими реформами. «Без революції в головах і серцях, соціальна і політична революція залишається поверховою» [22, s. 26]. Такий підхід докорінно різнився від позиції одного з сучасників Масарика – лідера російських більшовиків В. Леніна, у розумінні якого світова революція була соціальним переворотом, носієм і виконавцем якого мав бути пролетаріат [15, s. 83].

Передумовою світової війни Масарик вважав «духовну кризу сучасної людини та цивілізації» [24, s. 291]. Ця криза розглядалася ним як перехідна стадія розвитку суспільства [24, s. 286]. Одним із проявів кризи він вважав агресивність частини людей, що виливається

або у вбивство, або в індивідуальні випадки самогубства [2, с. 352]: «Психологічно вбивство і вбивці є протилежністю самогубства і самогубців; самогубство є насиллям душі, зверненої на себе і щодо себе егоцентричним суб'єктивізмом, вбивство є зовнішнім насильством душі, анормальним об'єктивізмом. Суб'єктивний індивідуалізм, перебільшений соліпсизм (егоцентризм – *О. К.*) і титанічна богорівність, є для людини нестерпними – зрештою вона вчинить насильство над собою, чи над ближнім: самогубство і вбивство є виходом із цього насильства» [24, s. 286–287].

Масарик з точки зору моральності допускав можливість оборонної війни. Загарбницька війна в його розумінні була антиморальною [27, s. 204]. Світову війну з боку країн Антанти Масарик оцінював як оборонну, спрямовану проти пангерманської програми панування в Європі та підкорення Азії і Африки, що, зокрема, передбачало витіснення Англії, Франції та Росії з їх колоніальних володінь [23, s. 81]. Власне виявом цієї програми був і союз Берліна із Стамбулом, який Масарик називав містком Німеччини до Азії та Африки) [24, s. 340, 294; 23, s. 128–129]. Посилювало провину Німеччини й те, що Берлін напередодні війни врегулював з Англією, Францією сфери впливу в Азії та Африці [23, s. 178].

Імперії (світові держави) Т. Г. Масарик розглядав як об'єктивний етап безперервного історичного процесу [9, с. 264–267], але оцінював їх неоднозначно. Велику Британію він називав демократичною країною, взірцем парламентаризму, політичної стабільності та порядку [19, s. 265], Францію – батьківщиною прав людини, США – першою великою демократією і республікою, що організувала політичну свободу на основі релігійної свободи, яка є взірцем «європейської демократії загалом» [23, s. 77]. Натомість Росію, Німеччину, Австро-Угорщину і Туреччину він характеризував як теократичні абсолютистські держави, що протягом століть використовуючи насильницькі методи підкорили половину Європи [24, s. 339] та стали найбільшими поліетнічними країнами [23, s. 91]. Німеччину і Австро-Угорщину Масарик визначив у «Новій Європі…» як держави, що «проти волі народів ставлять фікцію божої волі і видають себе її провісниками». Туреччину він вважав мусульманською теократією, що «так само є антинаціональна, антидемократична, середньовічна і до того ж некультурна і варварська» [23, s. 77]. У першому зверненні до Національних зборів ЧСР 22 грудня 1918 р. Масарик твердив про «берлінський, віденський і царгородський царизм-імперіалізм» трьох пережитків середньовічної теократії [19, s. 24], критикував по-

гляди пангерманістів щодо малих націй, які начебто не мають майбутнього, а історія нібито прямує до розбудови великих держав [19, s. 28].

Під час війни, перебуваючи в еміграції у 1914–1918 рр. і ставши лідером чехословацького визвольного руху, Масарик неодноразово у меморандумах урядам країн Антанти, публічних виступах визнавав, що Австро-Угорщину вважали противагою Німеччині, державою необхідною для організації малих націй, порятунком від балканізації. Але, наголошував політик, своєю агресією проти малої держави Сербії, монархія втратила сенс свого існування як охоронець малих націй (здобутий нею в XVI ст. у боротьбі з Османською агресією), перспективу федералізації та остаточно перетворилася на країну насильства меншини (німців і угорців) над більшістю (слов'янськими націями). На думку Масарика, Австро-Угорщина фактично стала «колонією» Німеччини, її своєрідним містком на Балкани [23, s. 128–129].

Отже, відповідальність за світову війну Масарик покладав на Німеччину і Австро-Угорщину, правлячі кола яких керувалися принципами середньовічного теократичного монархізму і недемократичного антинаціонального абсолютизму. Їм протистояли конституційні та демократичні держави, що визнавали права великих і малих народів на свободу і незалежність. Йшлося перш за все про Велику Британію і Францію. Росія, за Масариком, почала демократизуватися після Лютневої революції 1917 р. [23, s. 78].

Негативно оцінюючи домінування в міжнародних відносинах напередодні війни принципу рівноваги великих держав [14, s. 80], політик наголошував на необхідності нових підходів до політичної організації післявоєнної Європи. Лідер чехословацького визвольного руху Т. Г. Масарик запропонував Антанті проект політичної реорганізації Центрально-Східної Європи як альтернативу німецькій концепції Центральної Європи (Mitteleuropa) [29, s. 44].

Національний принцип Масарик вважав порівняно новим у політичній організації Європи. Набуття національним принципом політичного змісту він відносив до XVIII ст., коли філософія Просвітництва сформулювала принцип та ідеал гуманності, французька революція – права людини, а німецький вчений Й. Гердер проголосив нації природними органами людства (натомість держави – штучними). Вони, на думку Масарика, сприяли початку національного пробудження і ренесансу чехів і словаків, які він назвав «національною індивідуалізацією». При цьому політик торкнувся расового питан-

ня. Він відкинув існування обраних націй, оскільки «майже всі нації дуже перемішані, ... нації чистої крові немає» [23, s. 89–90].

Національні проблеми в поліетнічних імперіях Масарик називав анахронізмом, явищем шкідливим для всіх націй, «великою втратою сил і зниженням морального рівня», оскільки «панівна нація, здійснюючи гноблення, завдає собі шкоди допускаючи насильство і запозичуючи не найкращі риси пригніченої нації» [23, s. 106].

Масарик стверджував, що правильно саме націю вважати «метою суспільного зусилля, а державу тільки засобом у цьому». На його думку, саме тому фактично кожна свідома нація бореться за свою власну державу, а політична самостійність «для освіченої самосвідомої нації становить життєву необхідність, оскільки нація, поневолена політично, навіть у самій культурній державі відчуває пригнічення, експлуатується економічно і соціально» [23, s. 105]. А оскільки в Європі 27 держав і не менше 54 націй, а загалом 70 націй і мов, на «старому континенті» висловлюються прагнення до створення власних держав як засобу розвитку нації. Враховуючи це прагнення, демократичні країни Антанти «проголосили право націй на самовизначення», стверджував Масарик у праці «Нова Європа…» [23, s. 91–92]. Варто відзначити, що країни Антанти дійшли до висновку про необхідність ліквідації Австро-Угорщини тільки весною 1918 р., коли стало зрозуміло, що воєнно-політичний союз імперії Габсбургів з Німеччиною розірвати не вдасться. У той час Масарик пов'язував падіння Німеччини і Австро-Угорщини з позбавленням Європи від абсолютизму, наслідком чого стане перемога демократії та забезпечення свободи малих націй [24, s. 165].

Сформульоване ним на основі ідеї гуманізму право малих націй на самовизначення (політичну незалежність) Масарик підкріплював модерними зразками. Наприклад, у праці «Нова Європа…» Масарик наводив головний принцип демократичної системи Сполучених Штатів Америки: «Президент Вільсон доводив, що ніхто не сміє примушувати народ терпіти над собою владу уряду, обраного не ним і який діє не в його інтересах» [23, s. 94]. Фактично Масарик розвивав положення про право націй на самовизначення, яке вперше сформулював В. Вільсон у 1915 р. В основу концепту нового світового ладу президента США було покладено уявлення про урівноваження суверенітетів великих і малих країн та їх добровільну відмову від частини цих суверенітетів на користь «охоронця ладу» і наднаціонального регулятора міжнародної безпеки – Ліги Націй [4, с. 104–105].

Масарик доводив життєздатність малих держав (з урахуванням економічних чинників, зрілості їхніх культур) і необхідність забезпечення їх рівності з великими державами. Однією з таких нових малих держав мала стати Чехословаччина. Масариківська ідея чехословацької держави в період світової війни зазнала суттєвої еволюції. Спочатку Масарик проектував державу чехів і словаків як конституційну монархію, а з 1916–1917 рр. – як демократичну республіку. Остаточну перевагу республіканській формі держави Масарик надав після російської Лютневої революції, яка довела можливість падіння монархії. Він вітав Лютневу революцію, вважав її кроком до демократизації країни: «Царський Содом і Гомора повинні були бути випалені вогнем і сіркою», адже в царській Росії «деморалізація була вельми поширена і охопила всі кола» [24, s. 113]. Причиною революції він вважав поверховий характер царської модернізації Росії, що охопила лише еліту країни [24, s. 114]. Разом з тим, він не схвалював повалення Тимчасового уряду і прихід до влади більшовиків. У першому зверненні до Національних зборів ЧСР 22 грудня 1918 р. Масарик стверджував: «Росія переживає важку кризу. Занепав нездатний і дегенерований царизм…, але російська революція не була і досі не є творчою, росіяни не навчились адмініструванню, а без адміністрування немає демократії. Сумніваюсь, що Росія без допомоги Союзників швидко сама собі допоможе» [19, s. 29]. Згодом, в одному із своїх інтерв'ю, Масарик сказав: «Я не є ворогом Росії, не зможу прийняти комунізм і головне жалкую, що в Росії немає свободи; без свободи неможливо мислити, а без мислення неможливе реформування. Хто вважає, що не помиляється і використовує насильство, той справді … не може мислити. Обов'язково дійде до методів інквізиції. Без свободи мислення немає науки, а без науки неможлива пристойна держава і порядна політика» [21, s. 26].

Революцію в Росії Масарик назвав початком світової історичної драми. Її завершили революційні події у жовтні–листопаді 1918 р. [24, s. 261] в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, які змінили «політичну поверхню Європи і всього світу» [24, s. 265]. Поразкою і розпадом трьох континентальних імперій завершилася дійсно революційна, світового масштабу епоха – «постфеодальна епоха великих загальноєвропейських компромісів з ліберальним капіталізмом і навпаки» [33, s. 19]. Отже, зазначені зміни він оцінював як частину процесу модернізації світу.

Проте до розпаду російської держави Масарик ставився негативно. У меморандумі В. Вільсону 10 квітня 1918 р. Масарик зазначав,

що сильна Росія потрібна малим націям Центрально-Східної Європи як противага німецькому впливу. Антанта має підтримувати Росію, оскільки якщо «німці підкорять Схід, потому підкорять і Захід». Стосовно України Масарик вважав необхідним реалізувати початкову програму Центральної Ради – автономію України в складі демократичної Росії. Він був переконаний, що «незалежна Україна в дійсності перетвориться на німецьку або австрійську провінцію» [24, s. 159]. Свідченням німецького «Натиску на Схід» Масарик назвав формальне визнання Берліном у березні–квітні 1918 р. незалежності країн Прибалтики та Фінляндії [24, s. 165].

Поразка Австро-Угорщини у світовій війні, розгортання визвольного руху сприяли розв'язанню завдань чехословацького державотворення. Після обрання 14 листопада 1918 р. на найвищу державну посаду – президента Чехословацької республіки – Масарик продовжував приділяти значну увагу наслідкам світової війни і розмірковував над напрямами розвитку світу [24, s. 293].

Тепер світову війну й епоху після неї він трактував як останню фазу поступової організації людства «у цілісність» [9, с. 264–267], як певний «перехідний етап» в історії Європи [7, с. 619]. 17 жовтня 1923 р., виступаючи в паризькому Інституті слов'янських студій, Масарик зауважив: «Процес революцій не вичерпався Великою французькою революцією: відбулася низка революцій і знаходимося посередині цього окремого розвитку, тому що в ході світової війни і з неї також виникли революції. Саме цього вартові режиму не очікували. Революційність стала постійною особливістю у всіх галузях, не тільки в політиці. Можливо, що ми у світовій війні подолали не тільки старий режим, але й перехідний революційний стан» [20, s. 466].

Масарик вважав закономірним розпад імперій. Він пояснював на основі свого розуміння діалектики політичної історії як боротьби тенденцій централізму і автономізації (федералізму) [29, s. 45]. У праці «Світова революція» вчений стверджував, що монархічний абсолютизм із притаманним йому централізмом віджив своє: він відповідав давній добі великих, але малозаселених держав, що виникли внаслідок окупації та агресії, таких як Пруссія, Австрія і Росія. «Екстенсивної адміністрації цих держав невистачило, і тому відбулася заміна інтенсивною адміністрацією самостійних держав» [24, s. 338, 178]. Одним із завдань подальшого розвитку він вважав секуляризацію держав-наступниць імперій, що розпалися. «Адже саме завдяки світовій війні три найдавніші теократії – Австрія, Росія, Пруссія – занепали. Католицизм не врятував Австро-Угорщини, православ'я не

врятувало Росію, лютеранство не врятувало Пруссію. Католицтво, православ'я, лютеранство не перешкодили війні, як загалом не перешкодили виникненню і розвитку того загального морального стану, з якого виникла війна» [24, s. 291].

Політик зауважував, що «війна звільнила від старого режиму також Німеччину», висловлював переконання, що «звільнена Німеччина позбудеться своєї духовної самітності; морально подолає бісмаркізм і повернеться до ідей та ідеалів свого Гете, Канта і насамперед Гердера і Бетховена» [24, s. 296]. Проте, демократичні засади в Німеччині, приниженій Версальським миром, не утвердилися. Як президент ЧСР Масарик не наголошував на цьому у своїх творах і публічних виступах. Але як політик-реаліст він продовжував вважати головною небезпекою для Чехословацької держави сусідню Німеччину з її програмою «Натиску на Схід» [25, s. 200].

У праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.) лідер чехословацького руху стверджував, що провідним принципом всіх переговорів на Паризькій мирній конференції буде «прагнення полегшити міжнародну організацію всіх націй Європи і зблизити їх з націями Азії і Америки» [23, s. 190]. Праця «Нова Європа…», передана майбутнім провідним учасникам Паризької мирної конференції, містила докладну програму політичної реорганізації Східної Європи. Нові держави Масарик розглядав як слов'янсько-романський бар'єр проти німецької, австрійської та угорської експансії [27, s. 204; 23, s. 165]. Також політик торкнувся питання колоній. У них, на його думку, потрібно закріпити домінування країн Заходу, які у домовленості із Росією мали приділяти увагу розвитку населення колоній і забезпечити йому національну і політичну автономію [23, s. 188]. Крім того, «на Сході … мають бути створені нові держави, нові форми уряду, і ... закладені основи цивілізованого життя» [23, s. 186]. Конкретно нових країн він не називав. Масарик припускав, що Стамбул і Дарданелли будуть управлятися комісією союзників і наголошував на справедливості їх повернення Греції, разом з грецькими містами та територіями в Малій Азії [23, s. 189].

Творці мирних договорів на Паризькій мирній конференції, концепт мирного врегулювання Масарика підтримали в тих частинах, які узгоджувалися з їхніми воєнно-стратегічними інтересами. Стосовно Центрально-Східної Європи було визнано принцип самовизначення націй, який «кодифікували мирні договори» [24, s. 340]. Проте, на Паризьку конференцію не були запрошені всі воюючі держави, доцільність чого підкреслював Масарик, а країни-переможниці

диктували свою волю переможеним. Водночас, Масарик не схвалював великодержавні дії Франції на мирній конференції. До речі, подібні погляди мав і британський політик У. Черчілль [10]. Листування Т. Г. Масарика з міністром закордонних справ ЧСР Е. Бенешом під час Паризької конференції засвідчує, що президент вважав неправильним, спричинений почуттям помсти, курс Франції на обмеження позицій Німеччини. Згодом, у праці «Слов'яни після війни» (12 травня 1922 р.), він писав, що не тільки Франція, але й Німеччина потребувала повоєнного економічного оновлення. В одному з листів до Е. Бенеша, в період роботи Паризької мирної конференції, президент ЧСР стверджував, що країни Антанти «програли мир» [34, s. 54-55]. У своїх інтерв'ю він вказував на недосконалість окремих положень мирних договорів з Центральними державами [13]. Зокрема, у консолідованій мирній Європі Масарик припускав часткову ревізію Версальської системи [22, s. 231, 387], наприклад, щодо чехословацького-угорського кордону. Не підтримала мирна конференція й пропонованої Масариком у «Новій Європі…» ідеї ухвалення загального міжнародного закону про захист національних меншин, обмеживши його прийняття новоутвореними країнами Центрально-Східної Європи і деякими країнами, що зазнали поразки. Проте, щоб не зашкодити інтересам ЧСР, кордони якої були закріплені в повоєнних мирних договорах, Масарик публічно не критикував дій Антанти щодо мирного врегулювання в Парижі. Загалом, він позитивно оцінював результати роботи мирної конференції, вважав, що «мирні договори, незважаючи на недоліки, створили в усій Європі справедливіші відносини, ніж ті, що існували перед війною, і сподіваємося, що напруга між державами та народами зменшиться» [24, s. 340]. Водночас, очевидно, враховуючи відсутність рівноправних відносин між великими та малими державами, він визнав, що у «зовнішній політиці послідовне втілення демократії тільки розвивається; адже демократія і всередині тепер лише зароджується» [24, s. 295].

Ознакою позитивних змін у світі після мирної конференції президент ЧСР вважав республіканізацію і демократизацію внаслідок світової війни та революцій світу і Європи. У 1914 р. 83 % людства управлялися монархіями, 17 % – республіками. До світової війни в Європі було 4 республіки (лише одна велика – Франція), а в 1918 р. – 18, серед них дві великі держави – Німеччина і Росія [24, s. 337–338]. Виникнення після війни 10 малих держав у Європі, що збільшило загальну кількість країн «старого континенту» до 35 [24, s. 338; 9, с. 281], президент Чехословаччини оцінював як великий

крок вперед [22, s. 59]. Завершення політичної емансипації малих націй Масарик вважав необхідною передумовою інтеграції Європи [35, s. 145]. Створення Сполучених штатів Європи він визначав актуальною політичною перспективою повоєнного часу: «Незважаючи на різні ускладнення можна сказати, що вже вимальовується в своїх зародках вільна федералізація Європи замість абсолютистського опанування Європи однією великою державою чи сукупністю великих держав...» [24, s. 340]. Ідеалом Європи для нього була співдружність великих і малих держав «старого континенту», його культурна різноманітність. Фактично, це ідеал «єдності у різноманітності», коли б країни – частини європейської федерації – несли б у собі античний дух змагання. На думку Масарика, Сполучені штати Європи створюватимуться поступово і частинами. Проявом цього процесу він вважав чинні міжнародні союзи – Велику Антанту, Малу Антанту (воєнно-політичний союз ЧСР, Югославії та Румунії, укладений 1920–1921 рр.), двосторонні угоди між окремим державами, Лігу Націй тощо [20, s. 297]. Важливого значення Масарик надавав союзу США з Європою «на базі спільної демократичної політики» [20, s. 503]. Сучасний чеський науковець М. Беднарж оцінює це як усвідомлення необхідності збереження єдності ядра євроатлантичної цивілізації (союз США і Європи), сформованої на духовній основі [12, s. 108].

У праці «Слов'яни після війни» президент Чехословаччини зауважував, що найбільші політичні зміни війна принесла слов'янським народам. Зокрема, в Росії відбулося становлення першої у світі комуністичної республіки [20, s. 296], зменшилися території Болгарії та Росії, яка перед війною займала 54, 5 % європейського континенту, а після – 40, 2 % [20, s. 283], зникла як окрема держава Чорногорія. З огляду на нестабільність постреволюційної Росії, президент Чехословаччини констатував зменшення русофільських настроїв серед слов'янських народів, висловив переконання, що «панславізм на довгий час може бути тільки культурною і моральною силою…» [20, s. 295]. Також Масарик відзначив виникнення нових держав (республік – Чехословаччини та Польщі – та монархії – Королівства сербів, хорватів і словенців), напівнезалежність інших, наприклад – Радянська Україна в складі Росії, Закарпаття – в ЧСР. Прикметно, що політик наголошував на остаточній невирішеності українського, білоруського і литовського питань. Водночас, він відзначив, що найменший слов'янський народ – лужицькі серби – не був звільненим і залишався у складі Німеччини [20, s. 283].

Масарик визнавав, що повоєнна Європа виявилася далекою від того ідеалу національного самовизначення, який він обґрунтовував у 1914–1918 рр. [3, с. 54]. Але він стверджував, що у повоєнній Європі «національні прагнення значною мірою заспокоєні», «сучасні держави відповідають національному принципу у такій мірі, що війна з національних причин вже непотрібна. Національні меншини всюди будуть забезпечені у своєму культурному розвитку і всі нації зблизяться; суперечливі питання можуть бути всюди вирішені за згодою, без війни. Національні почуття та ідеї не будуть замінені інтернаціоналізмом, міжнародність виникне із взаємності націй; але окремі національні програми стануть більш позитивними, любов до своєї нації не буде гартована відразою і, зрештою, ненавистю і зневагою до інших націй. Націоналізм залишиться, але зникне національна ненависть…». З виникненням малих держав, «народи заспокоєні і тепер може розвиватися взаємність і міжнародність» [20, s. 298]. Таким чином, щодо національних меншин Масарик знову підтвердив демократизм своєї концепції у цій сфері. Про це свідчить і його ставлення до питання методів розв’язання національних суперечностей. Як і в 1918 р., у праці «Нова Європа. Слов’янська точка зору», він не підтримував переселення меншин як засобу розв’язання національних проблем, хоча на початку війни й навіть у 1917 р. ще категорично не заперечував цього. Так, на рубежі 1914–1915 рр. у донесенні з Цюріха працівника філії Петроградського телеграфного агентства В. Сватковського в міністерство закордонних справ Росії зазначалося, що «Масарик вважає, що Росія при [можливому] зайнятті південнословацьких земель зі змішаним словацько-мадярським населенням могла би негайно здійснити заходи до насильницького видалення з цих областей всього мадярського населення або принаймні найбільш сильних його елементів… Масарик далекий від того, щоб радити росіянам наслідувати у всьому мадярів. Виселення шкідливих елементів із стратегічно необхідних слов’янству областей може здійснюватися менш жорстоким способом, але воно потрібне для створення певного status quo в цих областях на час укладення миру і перерозподілу мапи Середньої Європи» [8, с. 157]. А в статті «Майбутня Чехія» (1917 р.) Масарик згадав німецькі та австрійські проекти переселення національних меншин і підтримку застосування цього методу стосовно Балкан англійським політиком Н. Бакстоном. Але Масарик ставив під сумнів доцільність таких методів у політичній практиці. Альтернативу переселенню він вбачав у наданні рівних прав національним меншинам з боку національної більшості у державі. Про-

те в повоєнних умовах, коли «чимало країн буде потребувати людей, селян, ремісників і промисловців» можливо буде спробувати переселення національних меншин [18, s. 13–14].

Як особистість, що не вірить «у загальну й остаточну деградацію і декадентство» [24, s. 293], Масарик у повоєнному періоді актуальним вбачав творче завдання організації Нової Європи: «всі нації мають не тільки організаційне завдання, але насамперед творче. Всюди старий режим, також стара людина повинні поступитися місцем новому режимові, новій людині...» [20, s. 298–299]. Власне демократія, за словами Масарика, як «загальне переконання», як динамічний «світовий погляд», мала стати певною комплексною відповіддю на виклики кризи нової доби з її цивілізаційними суперечностями, і, поряд з розвитком загальної модернізації і секуляризації, перетворитися у її рушійну силу [33, s. 27]. Перед націями Європи постає нове, творче завдання. Він наголошував: «Внаслідок війни була зміцнена гуманітарна програма, програма найпрогресивніших представників всіх націй. Людина не може мати іншої програми, як добро людини». Згідно з цим, суть гуманітарної програми означає – почуття симпатії до всіх людей незалежно від мови, національності, класу. «Також гуманітарна програма означає прагнення до об'єднання всього людства…» [20, s. 298–299]. «Війна 1914 р. струсонула не тільки всією Європою, але й усім світом – людством. Знову настав час для програми короля Їржі» – програми «вічного миру між націями». «Надіюся, що це є остаточна програма всіх і для всіх особистостей і націй» [20, s. 299].

У 1980 р. чеський історик Я. Недома висловив думку, що Масарик помилявся в перспективах мирного і демократичного розвитку Європи, переоцінив наслідки розпаду монархій і утворення держав-наступниць: «Знищення монархій не стало запорукою загального прогресу і низка держав при збереженні республіканської форми перетворилася в диктатури, порівняно з якими царська Росія і габсбурзька Австро-Угорщина були ліберальними та прогресивними державами» [25, s. 200]. Але це не було помилкою Масарика. Передбачити Другу світову війну міг тільки той, хто її планував. Щодо диктаторських режимів, то Масарик не вважав їх спроможними зупинити поширення демократії. В одному зі своїх інтерв'ю у 1925 р. він заявив: «Є два способи служити демократії – позитивний і негативний. Побачите, що противники парламентаризму сприятимуть його справі тим, що подаватимуть приклади як не треба чинити» [21, s. 103]. В інтерв'ю 9 квітня 1934 р. президент ЧСР поставив таке пи-

тання: «Як довго будуть тривати ці диктатури? 10, 15 років? Що це значить в історії?» [22, s. 417]. Прихід до влади недемократичних режимів Масарик вважав проявом реакції. На його думку, «Європа… вже давно є і ще довго буде політичною лабораторією. Живемо у великій перехідній добі, старий режим у всіх галузях змінюється на новий режим» [17, s. 147]. Зрештою, прикладом своєї політичної діяльності в ЧСР Масарик довів можливість створення демократичної та економічно розвиненої держави. На жаль, історія не відвела їй для зміцнення і розвитку демократії необхідного, за Масариком, 50-річного мирного періоду у Європі [20, s. 298, 463]. Крім того, демократичні зміни 1989 – початку 1990-х рр. у Центрально-Східній Європі засвідчили правильність стратегічного прогнозу Масарика щодо перспектив демократії. Історик Р. Шпорлюк (США) звернув увагу на те, що один з аспектів ідеї світової революції у розумінні Масарика – звільнення бездержавних націй – виявився пророчим, «якщо подивитися на всю наступну історію двадцятого століття, коли хвиля антиколоніальних, націоналістичних революцій заплеснула Азію й Африку. Всі ці революції, як і революція Масарика, прямували до однієї головної мети: утворення держави» [11, с. 422].

Отже, розпад імперій внаслідок світової війни Масарик оцінював у контексті своєї філософії історії, змістом якої вважав боротьбу теократії й демократії. Позитивними наслідками світового конфлікту він вважав поширення демократизації й збільшення республік у Європі, звільнення її малих націй, створення передумов для подальшої інтеграції «старого континенту» і забезпечення тривалого миру. Політичні наслідки світової революції мали бути закріплені реформами в напрямі забезпечення відродження народів Європи і національних меншин на основі демократичних цінностей. Зазначені оцінки Масарика дають підставу стверджувати, що наслідки світового конфлікту він розглядав як частину процесу модернізації світу.

Бібліографічні посилання

1. Захисник малих народів у новій Європі Томаш Гарріг Масарик // Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов; НАН України; Ін-т історії України. – К. : Інститут історії України, 2009. – 376 с. – С. 41–70.

2. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : моногр. / А. Карась – К.; Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

3. *Малинова О. Ю.* Гуманизм и проблема самоопределения наций в творчестве Т. Г. Масарика / О. Ю. Малинова // Общество. Культура. Управление : сб. науч. ст. / под ред. Ю. Л. Егорова. – М. : Изд-во МИЭТ. – 2001. – С. 33–55.

4. *Мальков В. Л.* Вудро Вильсон и его «принцип национальностей»: взгляд из современности / В. Л. Мальков // Новая и новейшая история. – 2010. – № 6. – С. 104–111.

5. *Нагорняк М. М.* Національно-державницька концепція Томаша Масарика : моногр. / М. М. Нагорняк – К. : Логос, 2009. – 368 с.

6. *Серапионова Е. П.* Первый президент Чехословакии Томаш Гарриг Масарик / Е. П. Серапионова // До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М. : «Индрик», 2009. – С. 322–339.

7. *Петрусек М.* Философия – социология – политика: Избр. тексты / М. Петрусек Н. П. Нарбут, Т. Г. Масарик ; отв. ред. Н. П. Нарбут, Е. Ф. Фирсов. – М.: Изд-во РУДН, 2003. – 663 с.

8. *Фирсов Е. Ф.* Т. Г. Масарик в России и борьба за независимость чехов и словаков / Е. Ф. Фирсов – М. : «Индрик», 2012. – 336 с.

9. *Чапек К.* Бесіди з Томашем Масариком / К. Чапек ; пер. з чес. Л. Кіцила; післясл. М. Нагорняка. – Л. : Астролябія, 2010. – 464 с.

10. *Черчилль У. С.* Мировой кризис [Електронный ресурс] / У. С. Черчилль. – М.; Л. : Гос. воен. изд-во, 1932. – Режим доступу : http:/lib.aldebaran.ru.

11. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм / Р. Шпорлюк; пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.

12. *Bednař M.* Evropanska tyranie. Česká státní idea, Evropská unie a demokratická civilizace [Електронный ресурс] / M. Bednař – Praha: CEP, 2003. – 230 s.

13. *Bednář M.* Masarykovo pojetí ČSR a evropské jednoty / M. Bednář // Режим доступу: http://www.ceskenarodnilisty.cz.

14. *Bednař M.* Současny význam Masarykovy koncepce československství jako středoevropanství a evropanství / M. Bednář // Československství, středoevropanství, evropanství. Úvahy, svědectví a fakta k 80. vyročí k vzniku Československa 1918–1998. – Brno, 1998. – S.79–85.

15. *Kovač D.* Prvá svetová vojna: Demokracia, autokracia a revolúcia ako inšpirácia a dedičstvo prstvo pre 20. storočie / D. Kovač // První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T. G. Masaryka ve dnech 22.-24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. - Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1995. – S. 76–85.

16. *Kovtun I.* Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun. – Praha, Odeon, 1991. – 542 s.

17. *Ludwig E.* Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem / E. Ludwig – Praha : Česka expedice RIOPRESS, 1996. – 189 s.

18. *Masaryk T. G.* Budoucí Čechy. Přeložil a úvodem opatřil Dr. J. Reichmann / T. G. Masaryk. – Praha : Nakladatel O. Gargal, 1919. – 15 s.

19. *Masaryk T. G.* Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920 / T. G. Masaryk – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 2003. – 440 s.

20. *Masaryk T. G.* Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921 – 1923 / T. G. Masaryk. – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.
21. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924 – 1928 / T. G. Masaryk. – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1994. – 420 s.
22. *Masaryk T. G.* Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory. 1929 – 1937 / T. G. Masaryk. – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1997. – 509 s.
23. Masaryk T. G. Nová Evropa. Stanovisko slovasnské / T. G. Masaryk. – Brno : Doplnek, 1994. – 193 s.
24. *Masaryk T. G.* Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918 / T. G. Masaryk. – Praha : Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.
25. *Nedoma J.* TGM jako prezident Československého státu / J. Nedoma // Masarykův sborník. VII. T. G. Masaryk a naše současnost (1980). – Praha : Academia 1990. – S. 197 – 217.
26. *Neudorflová M. L.* Přelom v Masarykově pohledu na postoje rakouských Němců k existenci Rakouska–Uherska začátkem 90. let 19. století / M. L. Neudorflová // Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze. – Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2004. – S. 30 – 44.
27. *Neudorflová M. L.* T. G. Masaryk – politický myslitel / M. L. Neudorflová. – Praha : Nakladatelství ARSCI, 2011. – 256 s.
28. *Opat J.* Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat. – Praha, Ústav T.G.Masaryka, 2003. –536 s.
29. *Pichlík K.* T. G. Masaryk proti německé střední Evropě / K. Pichlík // Masarykova idea československé státnosti v světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24 a 25 září 1992 v aule Obchodní akademie v Hodoníně. – Praha, 1993. – S. 43-49.
30. *Samson I. T.* G. M. a Nová Evrópa – Geopoliticky portrét T. G. Masaryka / I. T. Samson // Masarykova idea československé statnosti ve světle kritiky dějin. – Praha, 1993. – S. 50-55.
31. *Soubigou A.* Tomaš Garrigue Masaryk / A. Soubigou. – Praha : Paseka, 2004. – 456 s.
32. *Szporluk R.* The political thought of Thomas G. Masaryk / R. Szporluk. – Boulder, CO: East European Monographs, 1981. – 248 s.
33. *Šabata J.* Masarykova Nová Evropa / J. Šabata // Masaryk T. G. Nová Evropa. Stanovisko slovasnské. – Brno : Doplnek, 1994. – 193 s.
34. *Šolle Z.* Masaryk a Beneš ve cvých dopisech z doby pařížských mírových jednání / Z. Šolle // Vzajemna neoficialni korespondence T. G. Masaryka s Eduardem Benešom z doby parizskych mirovych jednani (řijen 1918–prosinec 1919). – Praha, 1994. – Česta první. – S.1–107.
35. *Šolle Z.* Rakousko a Masarykova idea Nové Evropy / Z. Šolle // První světová válka, moderní demokracie a T. G. Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G.Masaryka ve dnech 22–24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1995. – S. 139–147.

Надійшла до редколегії 29.05.2014

УДК 94(439).06

A. Piahanau

Belarusian state University

HUNGARIAN PROJECTS OF TERRITORIAL CHANGES IN WWI

Висвітлено угорські стратегічні амбіції та інтереси в Першій світовій війні. Максимальні вимоги Угорщини включали приєднання Північної Сербії і Західної Валахії, більш помірні – Боснії і Герцеговини і Далмації. Мінімальні завдання зводилися до утримання довоєнних кордонів Угорщини.

Ключові слова: ***Угорщина, Перша світова війна, цілі у війні, територіальні зміни, анексія, Trianon.***

Освящены венгерские стратегические амбиции и интересы в Первой мировой войне. Максимальные требования Венгрии включали присоединение Северной Сербии и Западной Валахии, более умеренные – Боснии, Герцеговины и Далмации. Минимальные задачи сводились к удержанию довоенных границ Венгрии.

Ключевые слова: ***Венгрия, Первая мировая война, цели в войне, территориальные изменения, аннексия, Трианон.***

Der Beitrag geht den ungarischen strategischen Ambitionen und Interessen im Ersten Weltkrieg nach. Der Autor kommt dabei zu der Erkenntnis, dass die maximalen Forderungen Ungarns den Anschluss Ostserbiens und der Westwalachei beinhalteten, während die eher gemäßigteren Vorhaben auf die Angliederung von Bosnien, Herzegowina und Dalmatien hinausliefen und die minimalen Ziele sich mit dem Erhalt der ungarischen Vorkriegsgrenzen begnügten.

Schlagwörter: ***Ungarn, Erster Weltkrieg, Kriegsziele, territoriale Veränderungen, Annexion, (Vertrag von) Trianon.***

The aim of the article is to consider briefly the strategic goals of Hungary in 1914–1918, focusing mainly upon political and territorial aspects. Disintegration of the Habsburg Empire in 1867, in which Hungarian politicians actively participated on the international arena, as well as the process of Magyarization created the foundation for the development of the Hungarian imperial idea. At the end of XIX century it included claims for spread of Hungarian impact upon Balkans and the Adriatic. During World War I strategic goals of Austria-Hungary were quite flexible and easily changed according to military and international situation. Until autumn 1918 Austrian-Hungarian intentions about Serbia remained undefined, accept of the decision, made in April 1917, to promote the

change of royal dynasty in Belgrade, to revise the border and turn Serbia into economic satellite. Frightened by the possibility to loose some territories, from August 1914 Budapest tried to show Bucharest the usefulness of projects on incorporation of Russian Bessarabia and eastern Serbia to Romania. Trying to influence Romania through third countries, Budapest especially supported the idea about closer relations with Italy and Bulgaria. It was supposed that when Poland would be annexed by Austria, Budapest, in order to keep parity with Vienna, would get Bosnia, Herzegovina, and maybe Dalmatia. On the eve of the day when Romania entered into war with Central Powers, in August 1916, separatist moods in Hungary became more intensive. Since 1917 Hungarians considered projects about annexation of Romanian territories. By turn, Tisa agreed to give up Bosnia and Herzegovina in favor of Vienna. According to Bucharest agreement of 7th of May 1918 Hungary assured annexation of 16000 square kilometers of Romanian territories, and strengthened its strategic positions in Carpathian mountains. On 31 of October 1918 Hungary, after declaration of independence, refused from incorporation of Bosnia-Herzegovina and Dalmatia, recognized separation of Croatia, and also abolished Budapest peace treaty with Romania. Still, even these concessions didn't help Budapest to restrain expansionistic pressure of Czechoslovakia, Romania and Kingdom of Serbia, which, according to Trianon peace treaty of 1920 received 70 percent of territories, which were parts of Hungary in 1914.

Keywords: ***Hungary, World War One, goals in war, territorial changes, annexation, Trianon peace treaty.***

Despite the fact, that one of the central elements of modern Hungarian national identity – the so-called «Trianon trauma» – is directly related to the events of the Grande guerre, the problem of Hungary's role in the conflict of 1914–1918 and its strategic objectives remains on the periphery of historical introspection. The purpose of this article is to briefly cover the strategic objectives of Hungary in 1914–1918, mainly focusing on political and territorial aspects.

The Hungarian factor in the foreign policy of the Dual monarchy. The splitting of the Habsburg Empire in 1867 into the Kingdom of Hungary and the Austrian Empire, the active participation of Hungarian politicians in the international arena, as well as the progress in the magyarization of the kingdom`s multiethnic population (the number of Magyars had increased from 6 to 10 million between 1880 and 1910) created the basis for the development of the Hungarian imperial idea. At the end of the XIXth century, it included the appeal for the expansion of the Hungarian influence in the Balkans and the Adriatic. The radical manifestation of these ideas became the turanist movement, which gained special popularity in 1914–1918, creating a series of informal expansionist projects, for example, to

annex and magyarise Serbia, Montenegro, Bulgaria and Bessarabia or create Hungarian colonies in Africa [27].

Hungary was considered a supporter of close ties of the Dual monarchy with Germany and of the implementation of an active Balkan policy. The Hungarian natives systematically held leading positions in the Ministry of Foreign Affairs of the Empire and in the summer of 1914 the Magyars headed the Embassies of Austria-Hungary in Germany, Italy, Russia, France, Japan, and, in general, accounted for 37 % of senior functionaries and 44 % of diplomats in Balhausplatz [14, pp. 128–129].

During WWI, the strategic objectives of Austria- Hungary were notable for their plasticity and easily modified according to the military and international situation. The fear of the emergence of Great Serbia (supported by Russia) was the original cause of the war for Austria-Hungary. However, the global escalation of the conflict brought the pure Balkan motives of war for Vienna and Budapest on a wider range of international relations. In case of success, the Hungarian political circles desired to dominate in the Balkans and to annex territories in Serbia and Romania. More moderate projects involved the redistribution of the old territories of the Habsburg Empire – the annexation of Austrian Dalmatia and Bosnia-Herzegovina to Hungary, which was under the Austro-Hungarian condominium since 1908. With a less successful state of affairs, Budapest thought to advocate the pre-war borders. As a radical way of ensuring the territorial integrity of the country, the Hungarian political circles envisaged the severance with Austria, the declaration of independence and the conclusion of a separate peace treaty with the Entente.

The Serbian question during the war and Hungary. With the commencement of WWI the political weight of Hungary in the Dual Empire grew. Hungarian Prime Minister István Tisza not only personally led the international negotiations, but also in January 1915 assisted in making his close supporter István Burián Minister of Foreign Affairs [9, p. 80].

In July 1914, I. Tisza persuaded the Crown Council of the Empire to refrain from the elimination of Serbia and the annexation of its territories not to tighten Russia's reaction and not to increase the share of the South Slavic population of the Empire [19, pp. 90–91]. However, after the escalation of the war, Tisza agreed to annex Belgrade and the Negotin district, what could create a common Hungarian frontier with Bulgaria. [13, p. 247]. Furthermore, after the occupation of Serbia and Montenegro at the end of 1915 and the beginning of 1916, the attitude

of Hungary to the future of Serbia became more rigid. Contrary to the Chief of the Austro-Hungarian Staff Franz Conrad von Hötzendorf, who proposed to annex both Serbia and Montenegro, I. Tisza supported the accession of Northwest Serbia to the monarchy and its colonization with Magyars. Montenegro and the remainder of the Kharadjordjevićs`power (without Kosovo and Macedonia) had to become the dependent territories of Austria-Hungary [13, p. 254; 22, pp. 463, 469].

Other key Hungarian politicians, such as Gyula Anrdassy Jr., also suggested the «correction» of the boundaries of Serbia in favor of Austria-Hungary (and the protection of its dominance in the Danube basin and the Bay of Kotor) and Bulgaria [8, pp. 163–165]. There were supporters of even larger seizures in the south. For example, in March 1917 István Bethlen persuaded the Hungarian Parliament, that the only way to pacify Serbia was to make it part of Hungary and give it autonomy together with Croatia and Bosnia-Herzegovina [10, p. 125]. However, until the autumn of 1918, the Austro-Hungarian intentions regarding Serbia remained unclear, apart from the decision, made in the spring of 1917, to assist in changing the royal dynasty in Belgrade, correct the border and to make from Serbia an economic satellite [13, p. 258; 29, p. 104].

The territorial threats against Hungary and the intensification of Hungarian separatism (1914–1915). The geopolitical phobias of Budapest, explaining the fluctuations of Austria-Hungary in July of 1914, had sound reasons. Already in September of 1914 Russia indicated England and France that it claimed Galicia and Silesia, and that Bosnia-Herzegovina and Dalmatia should be given to Serbia. In the remainder of the monarchy it was proposed to create a third full subject – Bohemia, extended by Northern Hungary (Slovakia). In addition, Budapest should «negotiate» Transylvania with Bucharest [3, pp. 247–249]. Separately, the Russian General Staff considered it expedient to attach Hungarian Máramaros county to Russia [5, pp. 277–278; 15]. Serb military and political goals, set in autumn 1914 and amended in 1916, contemplated the unification of southern Slavs (whose territorial claims extended alongthe line Graz- the river Drava -Arad) and the compression of Hungary to Magyar ethnic regions [28, p. 39; 11, pp. 3–5]. Finally, the Entente had urgently been proposing Transylvania to Romanians since late summer of 1914 [3, p.15], which was finally secured in the secret Bucharest treaty in August 1916.

Driven by the fear of losing a number of territories, since August 1914 Budapest had been trying to gain the favor of Bucharest by the projects of joining Russian Bessarabia and Eastern Serbia to Romania [3,

pp. 169–172]. In the summer of 1915 I. Tisza inclined Ballhausplatz to buy up Romanian harvest and to pass Bukovina to Romania [15, pp. 12–13, 35–37].

In December 1914, through the diplomatic channels of the Entente, began to spread the idea of signing a separate peace with Hungary [4, pp. 233, 237–238]. Soon after that in January, 1915 the Hungarian representatives in Rome and London offered the Entente to conclude a separate peace with Hungary, after the declaration of its independence and the transfer of Bucovina to Romania. Taking into consideration the planned splitting of the Hungarian territories, the Entente did not accept that proposal [5, pp. 73–74, 88–89; 12].

Trying to influence Romania through third countries, Budapest especially stood for the rapprochement with Italy and Bulgaria. In December 1914, Gy. Andrássy Jr., in order to reduce conflicts between Rome and Vienna, offered to hand over some Austrian regions to Italy [8, pp.125–127]. I. Tisza recommended to promise Serbian Negotin to Bulgarians [15, p. 20], which was later increased by Vardar Macedonia. In May 1916 I. Tisza already hinted Bulgarians at the possibility of revising the Bucharest peace of 1913 [16, pp.168–171]. Attempts to approach Greece were made as well. Thus, in September, 1915 I. Tisza advised to tell the Greeks that on the condition of maintaining neutrality, they would get Lake Doiran and a free hand in southern Albania. Otherwise, Tisza suggested intimidating Greece with the loss of Thessaloniki [15, pp. 173–174].

The idea of a separate peace with Hungary again started to circulate in the summer of 1915 after annexing Rome to the Entente. Meanwhile, Head of the Italian Ministry of Foreign Affairs, Sidney Sonnino, promised the Hungarians that in case of the dismissal of I. Tisza, Italy would support independent Hungary and would not lay claims to Fiume (the Hungarian enclave port on the Adriatic) and would try to minimize claims of Romania to Transylvania. In response, the Hungarian negotiator, M. Károlyi, supported the transfer of Trentino to Italy and announced the Balkans area outside their interests [20, pp. 265–266]. The idea of peace with Hungary was not dumped off in Russia both at the end of 1914 and in the summer of 1915. So, in June 1915, Italy and Russia assumed that the claims of Serbia to Croatia should be held back, in order not to disrupt the possibility of a separate removal of Hungary from the war [2; 6, p. 359].

The Polish question and Hungarian claims to Bosnia-Herzegovina and Dalmatia (1915–1916). In the autumn of 1915, after improving the positions of the Central Powers at the fronts, the Hungarian separatism cooled down and intensive consultations on the Polish question unfolded between Budapest and Vienna. Prime Minister I. Tisza offered Vienna

three alternatives: 1. to make Poland the possession of Austria as part of the autonomy (in this case Hungary was to receive Bosnia-Herzegovina and Dalmatia as the compensation); 2. to divide Congress Poland between Austria-Hungary and Germany; 3. to return Poland to Russia [8, pp. 147–148; 7, pp. 219–227]. The reasons for such fluctuations lay in the fact that, on the one hand, the Hungarian government feared that the extension of Austria would negatively affect the Hungarian parity and the national question in the monarchy. On the other hand, it was pointed out that Petrograd would more easily make peace if Russians will still control its Polish possessions. This consideration was supplemented with the idea of passing North Eastern Galicia to Russia [22]. In his turn, Gy. Andrássy Jr. lobbied the annexation of Poland (consisting of Galicia and Congress Poland) to the monarchy on an equal basis with Austria and Hungary [8, pp. 144–145]. Other Hungarian politicians (Mihály Károlyi and Tivadar Batthyány) suggested creating an independent Poland [30, pp. 53–54].

The Austro-Polish solution pushed Hungary to request the annexation of Bosnia-Herzegovina and Dalmatia. Besides its strategic and historical reasons, the attention of Budapest to these two Slavic parts was based on legal reasons. Thus, since 1908 the status of Bosnia-Herzegovina was limited by the interim formulation of a joint management of the province from Budapest and Vienna. On the other hand, the claims to Austrian Dalmatia came from the Hungarian-Croatian compromise of 1868, which included the Croat requirements for the return of its «native» Dalmatian possessions [19, p. 99].

It was assumed that while annexing Congress Poland to Austria, in order to maintain parity with Vienna, Budapest would receive Bosnia-Herzegovina and, perhaps, Dalmatia. The appropriate resolution was taken on October 10, 1915 by the Hungarian government. Moreover, I. Tisza pointed out that Austria was not interested in Bosnia-Herzegovina because of its Slavonic nature. He added that, if Budapest would not bring out parallel claims to Dalmatia, it would cause criticism in Zagreb. In conclusion, it was suggested that, with the unification of Croatia-Slavonia and Dalmatia, Zagreb would give Slavonia to Hungary [22]. Nevertheless, the «Hungarian Transfer» of Bosnia-Herzegovina and Dalmatia was postponed until the end of the war.

The impact of Romania's going to the war on the separatist and annexation moods in Hungary in 1917–1918. On the eve of Romania`s going to war with the Central bloc in August 1916, the separatist mood in Hungary intensified. On July 17 1916, M. Károlyi founded the United Party of Independence and of 1848, which openly stood on the independent,

anti-German and pacifist platform. Secretly, M. Károyi tried to obtain the guarantees for the inviolability of Hungary`s borders from the British and the French [31, pp. 267–270]. Balhausplatz also tried to initiate peace negotiations. However, the peace initiative of I. Burián, contemplating the rectification of the borders in favor of Austria-Hungary in Serbia, Italy and Russia, the protectorate in Albania and independent Poland, was not acceptable to the Entente.

With Charles I of Habsburg`s ascending the thrown in November 1916, I. Burián was dismissed. In early 1917, the Entente offered Austria-Hungary to reconcile, abdicating Transylvania, Bukovina, Bosnia-Herzegovina and Galicia. In response, I. Tisza threatened that, if the Austrians tried to make peace at the expense of Hungary, independence would be proclaimed in Budapest. At the same time, since 1917 Hungarians were considering the projects of the annexation of the Romanian territories. In return, Tisza agreed to give up Bosnia-Herzegovina in favor of Vienna. On March 1917 at the Crown Council he raised the question of the annexation of Western Wallachia to Hungary (to the west of the line, connecting the south-eastern corner of Transylvania and Bucharest). Tisza proposed to transfer Moldova to Russia and to make a buffer state from the rest of Romania (with approximately 2–2.5 million people). However, Vienna opposed the project of Tisza, who was soon dismissed by Charles I [19, p. 110; 7, p. 227].

After the armistice of the Central bloc with Romania in Focsani on 9 December 1917, a new draft of peace terms was worked out in Budapest, which included the annexation of Turnu Severin and the strategic areas near the Carpathian passes by Hungary [7, p. 284], as well as the refusal of Bucharest to support Romanian irredentas in Transylvania [24]. And again, these suggestions were cut short in Vienna [7, p. 284]. At the same time, the Hungarian government of Sándor Wekerle, fearing that Romania would become dependent on Germany, prepared to oppose Berlin [23]. By the Treaty of Bucharest of 7 May 1918 Hungary achieved the annexation of 16 thousand km ^{2} of Romanian territories, which strengthened its strategic position in the Carpathians [29, p. 106].

Hungary`s proclamation of independence and loss of territories (autumn of 1918). At the final stage of the war Hungarian politicians regained the influence in Balhausplatz. In April, 1918, I. Burián was re-appointed Minister of Foreign Affairs. The question of Bosnia-Herzegovina and Dalmatia moved from a standstill. By October 1, 1918, Charles I of Habsburg decided to hand Dalmatia and Bosnia-Herzegovina to Hungary to form part of it, while Dalmatia would unite with Croatia [25].On 14 September 1918, Burián offered the Entente to set the peace talks on the

basis of the «14 points» of Woodrow Wilson and the federalization of Austria-Hungary. The Entente, however, refused. Then, Charles I put Gy. Andrassy Jr. in charge of Balhausplatz, who, having recognized the independence of Czechoslovakia and Yugoslavia, was able to establish the armistice with the Entente in Padua on 3 November 1918.

Moreover, on 31 October 1918, Hungary, after proclaiming its independence, declined to join Bosnia-Herzegovina and Dalmatia, recognized the separation of Croatia, as well as annulled the Bucharest peace with Romania [8, p. 264; 20, p. 119]. However, even these concessions did not give Budapest any opportunity to held back the expansionist pressure of Czechoslovakia, Romania and the Kingdom of Serbia, Croatia and Slovenia, and which, by the Trianon peace of 1920, got 70 % of the territories, that used to be part of Hungary in 1914.

References

1. *Исламов Т. М.* Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи / Т. М. Исламов // Новая и Новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 14–46.

2. *Крючков И. В.* Россия и проблема будущего Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны / И. В. Крючков // Чичеринские чтения. Россия и мир после Первой мировой войны: материалы международной научн. конф. 11–12 ноября 2008 г. – Тамбов : Изд. дом ТГУ, 2009. – С. 38–41.

3. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. 1878–1917 (hereinafter – МОЭИ. ДАЦВП). Сер. 3. 1914–1917. Т. 6. Ч. 1. (5 августа 1914–13 января 1915). – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1935. – 481 с.

4. МОЭИ. ДАЦВП. Сер. 3. 1914–1917. Т. 6. Ч. 2. (5 августа 1914–13 января 1915). – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1935. – 388 с.

5. МОЭИ. ДАЦВП. Сер. 3. 1914–1917. Т. 7. Ч. 1. (14 января–23 мая 1915). – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1935. – 568 с.

6. МОЭИ. ДАЦВП. Сер. 3. 1914–1917. Т. 8. Ч. 1. (24 мая–16 октября 1915). – М. : Гос. соц.-эк. изд-во, 1935. – 578 с.

7. *Чернин Оттокар.* В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – М. ; Пг. : Гиз, 1923. – 292 с.

8. *Andrassy Jr. Gyula.* Diplomacy and the War / *Jr. G. Andrassy*. – London : John Bale, 1921. – 323 p.

9. Bertény Ifj. Iván. Tisza I. és az I. Világhábórú //Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. – Budapest : Osiris, 2005. – P. 28–86.

10. Bethlen István gróf beszédei és irásai.K. I. Válogatott beszédei. – Budapest : Genius, 1933. –368 p.

11. British policy on Hungary, 1918–1919. A Documentary Sourcebook. Ed. Lojko Miklós. – London : SSEES, 1995. – 500 p.

12. *Cornwall Mark.* Great Britain and the Splintering of Greater Hungary, 1914–1918 / M. Cornwall // British-Hungarian Relations since 1848. – London: SSEES, 2004. – P. 103–122.

13. *Cornwall Mark.* The Habsburg Elite and the Southern Slav Question, 1914 – 1918 / M. Cornwall // A living anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy. – Wein: Böhlau, 2010. – P. 239–270.

14. *Godsey William D.* Aristocratic redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the eve of the First World War / W. D. Godsey. – Purdue: West Lafayette, 1999. – 304 p.

15. Gróf Tisza István összes munkái. 4. sorozat (hereinafter - GTIÖM. 4.S.) K. IV. – Budapest: Franklin Társulat, 1927. – 430 p.

16. GTIÖM. 4. S. K. V. – Budapest: Franklin Társulat, 1933. – 433 p.

17. GTIÖM. 4. S. K. VI. – Budapest: Franklin Társulat, 1937. – 383 p.

18. Hajdu Tibor. Meddig lehetett volna megvédeni Magyarország területi integritását? / / Multunk. – 2010. – № 5. – P. 155–161.

19. *Holec Roman.* Trianon ako plač nad rozliatym mliekom a Uhorsko ako obeť vojny (Globálne záujmy a vojnové ciele Uhorska) / R . Holec // Zrod nové Evropy. – Praha: Historický ústav, 2011. – P. 89–112.

20. *Károlyi Mihály.* Hit, illúziók nelkül / M. *Károlyi*. – Budapest: Magvető, 1978. – 455 p.

21. *Kerner Joseph.* Austro-Hungarian War Aims in the Winter of 1915–1916 as Revealed by Secret Documents / *J. Kerner* // The Journal of International Relations. – 1920. – № 10/4. – P. 444–470.

22. Magyar Országos Levéltár (hereinafter – MOL) . – K. 27. Miniszterelnökség, Minisztertanácsnak Jegyzőkönyve (hereinafter – MtJkv.). 1915.10.02 . No 31. – P. 43–58.

23. MOL . – K. 27. Miniszterelnökség, MtJkv. 1918.03.07. No 21. – P. 48–56 .

24. MOL . – K. 27. Miniszterelnökség, MtJkv. 1918.03.11 .No 1. – P. 4.

25. MOL . – K. 27. Miniszterelnökség, MtJkv. 1918.10.01 .No 15. – P. 27–28.

26. Magyar történetiszöveggyűjtemény. 1914–1999 . K. I. Budapest: Osiris, 2000 . – 531 p.

27. Romsics Ignác. A magyar birodalmi gondolat / / Múltról a mának. – Budapest: Osiris, 2004. – P. 121–158.

28. Romsics, Ignác. Trianonská mierová zmluva. – Bratislava: Kalligram, 2006. – P. 240.

29. Romsics Ignác. Magyarország története XX. században. – Budapest: Osiris, 2010. – P. 688.

30. *Schmidt Andréa*. L'image de la Pologne en Hongrie au debut du XXesiecle (1914-1921) / *A. Schmidt* // Bulletin de la Societéd'Histoire Moderne et Contemporaine. – 1996. – № 3/4. – P. 53–56.

31. Uslu Ates. «Nous sommes les amis de l'Entente». Le comte Mihály Károlyi dans les années de la Grande Guerre / / Öt kontinens. – 2007. – № 5.– P. 263–287.

Надійшла до редколегії 14.05.2014

УДК 94(480*7) «1914/1918»

Д. В. Ковальов

Дніпропетровський національний гірничий університет

ФІНЛЯНДСЬКИЙ РУХ ЄГЕРІВ: МІЖ КАЙЗЕРОМ ТА ЦАРЕМ

Висвітлено події одного з епізодів Першої світової війни 1914–1918 рр. на Східному фронті – створення та діяльності з фінляндських добровольців Королівського Прусського єгерського батальйону № 27 у лавах Імперської армії Німеччини.

Ключові слова: ***Перша світова війна, єгерський рух, Велике князівство Фінляндське, Фінський 27-й Єгерський батальйон, Імперська армія Німеччини.***

Освящены события одного из эпизодов Первой мировой войны 1914–1918 гг. на Восточном фронте – созданию и деятельности из финляндских добровольцев Королевского Прусского егерского батальона № 27 в рядах Имперской армии Германии.

Ключевые слова: ***Первая мировая война, егерское движение, Великое княжество Финляндское, Финский 27-й Егерский батальон, Имперская армия Германии.***

Im Mittelpunkt des Beitrags stehen die Ereignisse an der Ostfront während des Ersten Weltkrieges im Zusammenhang mit der Gründung und den Aktivitäten der finnischen Freiwilligen des Königlich-Preußischen Jägerbataillons Nr. 27 in den Reihen der deutschen Reichswehr.

Schlagwörter: ***Erster Weltkrieg, Jägerbewegung, Großfürstentum Finnland, 27. Finnisches Jägerbataillon, Reichswehr.***

This article covers one of the episodes of World War 1st (1914 – 1918) on the Eastern Front – the establishment and activities of the Finnish volunteers from the Royal Prussian Jäger Battalion 27th in the ranks of the Imperial Army in Germany.

The purpose of this article is to define the role of nationalistic (oriented on independence) paramilitary units, formed by migrants from the Grand Duchy of Finland before and during World War 1st, as well as to explain the intentions of the German governmental circles and the generals, who supported the creation of national military forces from expatriates from the autonomous Grand Duchy of Finland in 1914 – 1918.

Such study is up to date, because in Ukraine the history of the Finnish paramilitary forces in World War 1st times remains almost unstudied. Modern Ukrainian historians study the history of Finland in the context common

European history (when Finland was the part of the Swedish Kingdom) or Soviet history (the Winter War or Talvisota of 1939 – 1940 as part of the World War 2nd). The study of the topic not only helps to understand the historical path of the Finnish Jäger Movement, but also gives comparative materials for understanding of Ukrainian Sich Riflemen (Ukrainski sichovi striltsi, or USS), who also defended the independence of their homeland Russian Tsar regime.

Keywords: ***World War 1st, Jäger Movement, the Grand Duchy of Finland, Finnish 27th Jäger Battalion, the Imperial army of Germany.***

У рік відзначення трагічного 100-річчя Першої світової війни провідні країни світу починають замислюватися над безпекою свого державного суверенітету аби не допустити розгортання нової військової агресії з усіма можливими сучасними технологіями знищення людства.

Маленька північна країна Фінляндія, що також входила до великої Російської імперії на правах автономного Великого князівства, неодноразово піддавалась військовій агресії зі Сходу. Так було і напередодні Першої світової війни. Однак, молоді фінські патріоти пішли на радикальні дії, задля світлого майбутнього своєї вітчизни, почали формувати власні збройні загони – Рух єгерів.

Мета цієї статті **–** визначити роль створення націоналістичних (самостійницьких) воєнізованих формувань з мігрантів Великого князівства Фінляндського в Німецькій імперії, на прикладі Руху єгерів, які ставили собі за мету боротьбу за вихід Великого князівства Фінляндського зі складу Російської імперії, а також роль Німеччини в підтримці радикальних самостійницьких настроїв у фінляндському суспільстві напередодні та у період Першої світової війни.

Задачі цієї статті мають за мету проаналізувати політичну ситуацію у Великому князівстві Фінляндському напередодні та в період Першої світової війни, а також, пояснити наміри німецьких урядових кіл і генералітету щодо створення національних військових формувань із вихідців автономного Великого князівства Фінляндського у 1914 – 1918 рр.

Актуальність даної теми полягає в тому, що в Україні історія фінляндських воєнізованих формувань часів Першої світової війни майже зовсім не вивчена. Сучасні історики України вивчають історію Фінляндії в контексті загальноєвропейської (коли Фінляндія була частиною Швецького королівства) або радянської історії (Зимова війна як складова Другої світової війни). Тому, дуже важливо зазначити, що розкриття цієї, вкрай нелегкої, теми в сучасній Україні

допомагає зрозуміти історичний шлях не тільки фінляндських самостійників з Руху єгерів, а й Українських Січових Стрільців, що так само боронили самостійність своєї батьківщини від російського царизму.

Руху єгерів у Фінляндії, на жаль, ніхто на пострадянському суспільстві прискіпливо не приділяв належної уваги, окрім доктора історичних наук, професора І. Н. Новікової із Санкт-Петербурзького державного університету [13 – 17]. У своїх численних статтях авторка висвітлює процес зародження радикального руху самостійництва у автономному Великому князівстві Фінляндському і підкреслює, що власне завдяки цьому напередодні Першої світової війни серед фінляндської націоналістичної молоді зародився план формування власних збройних загонів для подальшого військового опору царській Росії. Однак, через свою упередженість до ідеї незалежної Фінляндії чи будь-якої іншої національної окраїни Російської імперії, авторка визначає Рух єгерів як виключно «сепаратистський», що знехтував довірою царського уряду до фінляндців і пішов на змову із ворогом Росії – Німецькою імперією та її військовими колами.

Серед фінських істориків тематику Руху єгерів активно досліджують професор Тімо Вігавайнен та Матті Лауерма. Зокрема професор Т. Вігавайнен підкреслює виключно самостійницьку роль Руху єгерів у боротьбі за визволення Фінляндії з-під Російської імперії і, водночас зазначає, що активісти своєю наполегливістю змусили німецький генералітет поставити на порядок денний остаточне формування воєнізованого формування в лавах Імперської армії Німеччини [9; 10]. Професор М. Лауерма констатує той факт, що вже на початок XX ст. серед фінляндської студентської молоді був сформований ідеал самостійницької Фінляндії завдяки діяльності попередніх поколінь літераторів та інтелектуалів Великого князівства, хоча вони і не висували ще гасла самостійної держави, а лише можливість заключення нової військової чи політичної унії із колишньою метрополією Швецією [5; 6].

Таке не однозначне ставлення до Руху єгерів у Фінляндії, перш за все, пов’язано із тим, що військове формування фінляндських єгерів радянські та вже російські історики порівнювали із ідентичним українським формуванням Січових Стрільців у рядах австро-угорської армії, а отже, з суто антиросійським ворожим військовим формуванням, як загрозу будь-якій російській державності. У Фінляндії, Німеччині та Швеції навпаки багато військових експертів та істориків підкреслювали суто національний та самостійницький характер ді-

яльності Руху єгерів, що прагнули здобути незалежність своєї батьківщини спочатку від російського монарха, а потім і від більшовицької навали. В Україні тематика руху фінляндських єгерів до сьогодні не вивчена взагалі. Тому, у 100 річницю Першої світової війни, маємо приємну нагоду виправити цю суттєву несправедливу помилку та заповнити історичну прогалину дослідженням цього невідомого військового формування.

У Великому князівстві Фінляндському Рух єгерів почав активно розширювати коло своїх прихильників та учасників від 1914 р. із початком Великої війни (так у Європі до 1945 р. іменували Першу світову війну), особливо в університетському середовищі студентської молоді [17, с. 36]. Фінляндія, яка від 1808 р. була у складі Російської імперії, після поразки російської армії у російсько-японській війні 1904 – 1905 рр. активізувала відцентрові самостійницькі ідеї від'єднання.

У кінці XIX ст. за ініціативи фінляндського генерал-губернатора Ніколая Бобрікова у Великому князівстві Фінляндському розпочалася політика русифікації автономії, що породила відповідну реакцію суспільства. Автономний статус країни опинився під загрозою, закони автономії в односторонньому порядку були скасовані без згоди із працюючим законодавчим органом – Сеймом Великого князівства Фінляндського [13, с. 198]. Скасування місцевої грошової одиниці – фінляндської марки – розпуск власної фінської армії, змусило фінляндське суспільство замислитись над тим, що майбутня військова загроза лише спростить намагання російської влади мобілізувати молодих фінів на службу в імператорську армію в різних, далеких від Фінляндії, частинах Російської імперії. Цей аргумент миттєво подіяв на зростаючі самостійницькі та антиросійські настрої в суспільстві [13, с. 199].

На думку активістів радикальних та консервативних партій (Фінська партія, Фінська народна партія, Младофінська партія, Фінський аграрний союз) беззаконне становище фінляндського суспільства давало право і обов'язок відповідати на насильство насильством. Програма перших самостійницьких активістів була представлена в 1903 р., а вже весною 1904 р. була заснована Фінляндська партія активного спротиву. На ранній стадії діяльність активістів цієї партії та майбутніх єгерів передбачала такі дії, як підпільні закупівлі озброєння в Швеції та Німеччині. У такий спосіб під виглядом спортивного товариства у 1906 р. утворились загони самооборони «Союз сили» (фін. Voimaliitto) [1, с. 146 – 147].

Другий період русифікації розпочався наприкінці 1908 р. і тривав до березня 1917 р. Думки про державну самостійність Великого князівства Фінляндського підтримувалися в місцевій пресі до 1910 р., до того часу, коли була закрита незалежна газета «Framtid! Vastaisuus!» [15, с. 50]. Навчальні організації університету в Гельсінґфорсі пішли іншим шляхом. В урочистих промовах з нагоди закінчення університету в травні 1914 р. ідея державної самостійності Фінляндії від Росії була представлена широко, хоча в обережній формі. У цей день на підтримку майбутньої незалежності висловилися багато майбутніх активістів руху єгерів: Кай Доннер, Вяйньо Кокко, Пехра Норрмен та Юрьйо Рууту [15, с. 51].

Не дивно, що з початком Першої світової війни в серпні 1914 р. багато хто з активних діячів фінляндського суспільства бажали поразки Росії в цій війні. Основною метою названих вище радикальних активістів ставилося відділення Великого князівства Фінляндського від Російської імперії.

Взимку 1914 р. у Великому князівстві Фінляндському було введено військовий стан у зв'язку з побоюваннями російського генералітету висадки німецького війська і вторгнення через Фінляндію до Петрограду. Ключові об'єкти в різних частинах Великого князівства Фінляндського (в провінціях Нюланд, Аланд та Або-Бйорнеборґ) починають зміцнюватися найнятими на тимчасові роботи фінами, але під російським військовим керівництвом [20, с. 168]. Ці роботи призвели до браку робочої сили, наприклад в сільському господарстві автономії.

17 листопада 1914 р. була опублікована програма широкої русифікації Великого князівства Фінляндського [20, с. 169]. Це остаточно підштовхнуло фінських радикалів-самостійників до активізації Руху єгерів. У день офіційного проголошення програми русифікації відбулися численні незалежні один від одного зібрання в промислових містах Гельсінґфорс, Теммерфорс, Або, Лагті, Коувола, Сіббо, Ловіса, Ваза, Улєаборґ, в яких навіть намічали лінії для майбутніх фронтів [20, с. 169].

20 листопада 1914 р. у Будинку учнів у Гельсінґфорсі на вул. Тьоольонкату, 3 (фін. Töölönkatu) відбулися збори радикалів-самостійників [6, с. 210]. З міркувань безпеки протокол активісти не вели. Були присутні близько 20 представників від різних студентських об'єднань, у тому числі від найстаршої університетської організації Гельсінґфорса «Фінська Дубина» (фін. Suomalainen Nuija) [6, с. 211]. Збори констатували, що пасивний опір втратив своє значен-

ня і потрібно йти незаконним шляхом, оскільки противна сторона (царський уряд Російської імперії – *Д. К.*) відкинула законні методи, а Фінляндія повинна була розірвати будь-які зв'язки із Росією. Коли бесіда зайшла про іноземну допомогу, Вяйньо Кокко – куратор учнів від провінції Північна Остработнія – вважав Німеччину найважливішим союзником Фінляндії, навіть єдиною можливістю отримати державну самостійність. Присутні на зборах створили тимчасовий центральний комітет майбутньої єгерської організації [6, с. 212]. Необхідно було зв'язатися з викладачами, старими політиками і представниками впливових соціал-демократів.

Центральний комітет Руху за державну самостійність вважав формування власної армії обов'язковою умовою набуття і збереження незалежності Фінляндії [6, с. 220]. У зв'язку з цим окремі студенти почали добровільно вступати в російську армію для отримання військового навчання і досвіду. Потім такі добровольці тікали з армії, часто через лінію фронту і вступали в єгері на боці Імперської армії Німеччини. Пізніше у фінських радикалів-самостійників з'явилася можливість отримати військову освіту за кордоном.

Ідейні ж витоки Руху єгерів можна виявити в діяльності створеної в 1904 р. Фінляндської партії активного спротиву та її ідеолога Конні Цілліакуса. Це вкрай не чисельне угрупування молодих радикалів-самостійників нагадувала за методами боротьби російських есерів та українську УНП Миколи Міхновського. У роки російсько-японської війни активісти Фінляндської партії активного спротиву намагалися отримати фінансову та військову підтримку від Японії у своїй боротьбі проти імперських властей. Саме активісти цієї політичної партії проголосили гасло: «*Ворог Росії – друг Фінляндії!*»[7, с. 193]. До того ж це була єдина фінська партія, в програмі якої містилася вимога досягнення повної державної незалежності Фінляндії. Після поразки Першої російської революції активісти Фінляндської партії активного спротиву змушені були переховуватися за кордоном. Вони знайшли притулок у Берліні, Стокгольмі, Осло, Копенгагені та Лондоні.

У перші місяці війни серед найбільш радикально налаштованої частини фінляндського студентства набуло поширення уявлення про те, що боротися треба «*не петиціями і параграфами, а силою*» [15, с. 58]. Слід було використовувати ситуацію, що склалася – надзвичайну зайнятість імперського керівництва веденням війни, щоб досягти політичної незалежності Фінляндії. Проте, досягнення такої мети власними зусиллями для маленької країни, у якої до всього ін-

шого були відсутні збройні сили, здавалося фантастичним завданням. Необхідно було шукати підтримку ззовні, у вигляді якої-небудь сильної держави, бажано ще й ворога Росії. Основним методом боротьби за державну самостійність учасники студентських зборів листопада 1914 р. визнали метод державної зради.

Спочатку погляди радикалів-самостійників, які переважно були за походженням шведами, були спрямовані на свою історичну батьківщину – Швецію. Студенти були навіть не проти того, щоб відокремлена від Росії Фінляндія знову стала частиною Шведського королівства або перетворилася на шведський протекторат. Наприкінці листопада 1914 р. студентська делегація звернулася до шведської влади з проханням організувати військове навчання фінляндських добровольців, але отримала негативну відповідь. Однак, керівництво Швеції не бажало підтримувати фінляндський самостійницький рух під виглядом сепаратизму.

Невдача в скандинавському напрямі стимулювала пошук більш надійного союзника. Таким союзником могла стати Німецька імперія. Цей вибір був далеко не випадковим. Багато фінських радикалів-самостійників були щирими шанувальниками Німецької імперії. Німеччина з її фантастичною економічної міццю, сильною армією і відомою всьому світу наукою викликала у них почуття щирого захоплення. Більшість фінляндських студентів і викладачів, що зв'язали свою долю з рухом єгерів, навчалися в Німеччині або перебували під сильним впливом німецької науки і культури у себе на батьківщині. З іншого боку, німецька дипломатія теж не сиділа, склавши руки, і проявляла відповідну активність. Представники Німеччини ясно демонстрували свої симпатії боротьбі фінляндців за незалежність.

6 серпня 1914 р. німецький посол у Стокгольмі Франц фон Райхенау отримав вказівку від райхсканцлера Т. фон Бетман-Ґольвеґа вступити в контакт із впливовими політичними діячами Фінляндії з метою створення сприятливого для Німеччини настрою, пообіцявши фінам, у разі успішного результату війни, «*створення автономної буферної республіки Фінляндії*»[17, с. 38]. На початку листопада 1914 р. у Великому князівстві Фінляндському з'явилися німецькі листівки із закликом «*гнати геть російських варварів при кожному зручному випадку*» і «*повалити зі своєї шиї російське ярмо*»[17, с. 39]. Німеччина в цих листівках зображувалася як держава-визволителька, вимушена просувати за допомогою зброї ідеали свободи на територію деспотичної Росії.

Так чи інакше, але в кінці листопада 1914 р. члени студентського комітету в Гельсінґфорсі прийняли рішення про налагодження контактів з Німеччиною. З цією метою в Стокгольм прибули два його представника – технолог Бертель Пауліґ і студент Вальтер Горн. У шведській столиці молоді фінляндські радикали-самостійники зустрілися через посередництво Карла Маннергейма, старшого брата генерал-лейтенанта російської армії Густава Маннергейма, з радикалами-«ветеранами»[12, с. 302]. «Ветерани» допомогли молоді скласти текст звернення, адресованого німецьким урядовим колам. Студенти зверталися з проханням прийняти фінляндських добровольців на спеціальні курси для військового навчання і допомогти в придбанні зброї. 11 грудня 1914 р. німецький посол у Стокгольмі Г. Люціус фон Штедтен передав це послання райхсканцлеру Т. фон Бетман-Ґольвеґу [12, с. 326].

26 січня 1915 р. у Берліні відбулася нарада представників Військового міністерства, Генерального штабу та МЗС Німецької імперії, на якому було прийнято рішення про відкриття під Гамбургом, у містечку Локштедт, 4-тижневих курсів військової підготовки для 200 фінляндських добровольців, як уже згадувалось на початку. За протоколом Берлінської наради, навчання мало на меті «*продемонструвати симпатії Німеччини по відношенню до Фінляндії, долучити фінів до високої німецької культури і військового духу і надалі, в разі вторгнення Швеції чи фінляндського повстання, зробити їх здатними до виконання безпосередніх військових завдань на території князівства*»[16, с. 148 – 149].

Результати Берлінської наради не зовсім задовольнила фінських радикалів-самостійників. Німецька сторона відмовилася надати будь-які офіційні гарантії підтримки фінляндського руху за незалежність. Учасникам Локштедтських курсів, після їх закінчення, не дозволялося залишатись на території Німеччини. Їм рекомендували виїхати в нейтральну Швецію, щоб знаходитися поблизу від епіцентру передбачуваного фінляндського заколоту.

Разом з тим, рішення про відкриття Локштедтських курсів фінські радикали-самостійники взяли за відправну точку секретної співпраці з Берліном. Через місяць, 25 лютого 1915 р. почалося функціонування Локштедтських курсів [16, с. 152]. Цей захід був секретним. Тому в листуванні між різними німецькими інстанціями воно отримало назву «Lola»[16, с. 152].

У програму курсів входили: стройова підготовка, навчання підривній справі і взагалі навчання методам партизанської війни. Для

забезпечення секретності справи фінляндські добровольці одягали уніформу пфадфіндерів – німецьких бойскаутів, в якій вони відчували себе, м'яко кажучи, незатишно. Керував навчанням військовий, учасник придушення повстання племен гереро в німецьких африканських колоніальних володіннях майор німецької армії Максиміліан Байєр, якого вважали засновником і керівником руху пфадфіндерів [16, с. 154].

Офіційним днем народження Фінського Єгерського Батальйону стало 2 вересня 1915 р. Цей день був символічним в історії Німеччини. Саме 2 вересня 1870 р. прусська армія розбила французів під Седаном. Як випливало з наказу німецького військового міністра, навчальна група «Локштедт» формувалася у вигляді єгерського батальйону, створюваного з фінляндських добровольців і мала підкорятися німецькому військовому командуванню. Фінляндці отримували уніформу прусських єгерів і зобов'язані були «*служити Німецькій імперії усіма силами і на будь-яких ділянках фронту*»[4, с. 217]. Третього травня 1916 р. Фінляндському Єгерському Батальйону було присвоєно звання Королівського Прусського єгерського батальйону №27 [4, с. 220].

Разом з тим командир формованого батальйону майор М. Байєр усвідомлював, що це з'єднання не може бути рядовим підрозділом німецьких збройних сил. Він, зокрема, виділив такі завдання фінського єгерського батальйону: «*перешкоджати тому, щоб російські війська наважилися на мобілізацію в Фінляндії, відтягнути по можливості більшу кількість російських збройних сил із фронту до Фінляндії, організувати диверсійні акції у Великому князівстві, політично чинити тиск на Швецію, сприяти зростанню симпатій фінляндців по відношенню до Німеччини, виховати групу інструкторів для фінляндської національно-визвольної армії*»[5, с. 114].

Політичне керівництво Руху єгерів та забезпечення його фінансової підтримки взяв на себе Центральний комітет на чолі з Каєм Доннером та Юрьйо Рууту [13, с. 201 – 202]. Керівники Руху єгерів прагнули надати йому загальнонаціональний характер, залучаючи на свій бік представників провідних політичних партій Великого князівства. Робилися спроби залучити і соціал-демократів. Порівняно зі своїми російськими колегами, фінляндським соціал-демократам, більшою мірою, був притаманний «націоналістичний імідж». Однак, партія дотримувалася тактики вичікування. Її керівництво не забороняло своїм членам брати участь в єгерському русі індивідуально.

У цілому, Рух єгерів не привів до об'єднання його учасників за партійною чи політичною ознакою. Лінія розмежування противників

і прихильників згаданого руху проходила через відповідь на питання про ставлення до Росії.

Керівництво Руху єгерів принципово відкидало існування відмінності між російською державною владою і російським народом. «*Ця диференціація, на нашу думку, притупляла силу національного протесту і вважалася шкідливою для справи національного визволення. Ми бажаємо стати самостійними і не можемо погодитися із тією обставиною, що окупанти, ryssä – нехай в образі Миколая або в одежах матросів господарюють тут*», – писав з цього приводу один із лідерів Руху єгерів Я. Фабріціус [13, с. 209]. А до того традиційна політика лояльності фінляндців по відношенню до Російської імперії розглядалася прихильниками Руху єгерів як зрада справі нації, навпаки, германофільство стало інтерпретуватися як синонім відданості національній ідеї. Ідеологія єгерського руху набула яскраво вираженого антиросійського забарвлення. При цьому його прихильники доходили до абсурдних заяв. Наприклад, в одній із статтей Юрьйо Рууту писав, що «*у всіх війнах фіни завжди були ворогами Росії, і тепер простий фінський селянин вважає поняття "ворог" і "росіянин" синонімами*»[13, с. 210].

Власне, для організації вербування молоді в єгерський батальйон Фінляндія була розділена на 87 відділень, у кожному з яких проводилася відповідна робота. Причому вона не обмежувалася більше колами інтелігенції та студентства. Німецьке командування вимагало набирати добровольців із різних верств населення, різних районів Фінляндії для того, щоб створити дійсно подобу національно-визвольної армії. Були утворені спеціальні етапні пункти перекидання добровольців через кордон. Молоді люди нелегально покидали країну взимку по льоду Ботнічної затоки. Причому, протягом маршруту слідування добровольців з Фінляндії до Швеції працювали спеціальні збірні пункти, у місцях перетину кордону були досвідчені провідники. Аналогічна система діяла і на шведській території.

Соціальний склад батальйону був украй неоднорідний. Згідно зі статистичними даними фінського історика М. Лауерми, близько 300 осіб були випускниками університетів та інших вищих навчальних закладів, 150 – 200 осіб мали середню освіту, 513 були робітниками, 268 – селянами, фінський торговий флот дав батальйону 132 людини [5, с. 346]. Рух єгерів із руху студентства фактично перетворилося на рух широких соціальних верств населення Великого князівства.

Тим часом, царський уряд Росії одержав відомості про фінляндський Рух єгерів у вересні 1915 р. завдяки своїм законспірованим

агентам у Сенаті та Сеймі Великого князівства Фінляндського [4, с. 276]. 8 грудня 1915 р. на прикордонній зі Швецією залізничній станції Торнео російські жандарми затримали студента Гельсінґфорського університету Едуарда Брууна [4, с. 278]. Його підозрювали в шпигунстві на користь Німеччини: випадок цілком типовий для воєнного часу. Проте цього разу все було інакше. Арешт звичайного студента привернув увагу не тільки російської жандармськоїу влади, а й урядових кіл імперії. Навіть імператор Микола II не залишився байдужим до цієї справи. Міністр юстиції Російської імперії А. Хвостов звернувся до нього з проханням «обійти закон» і створити спеціальну комісію для розслідування справи фінського студента. «Обхід закону» полягав у тому, що подібні інциденти, які виникали в межах Великого князівства Фінляндського, були прерогативою місцевої поліції, а не російських служб. Головним аргументом на користь виключення з правила були «інтереси оборони та безпеки Російської імперії»[4, с. 280].

Е. Бруун досить докладно розповів на допитах у катівнях Петрограду російським жандармам про те, що на німецькій території, за прямої підтримки імператора Вільгельма II проходять військове навчання мігранти з Великого князівства Фінляндського, молоді фінські радикали-самостійники [4, с. 281]. Згодом вони збиралися повернутися на батьківщину і, в разі німецького військово-морського вторгнення у Фінляндію, очолити національне повстання з метою відокремити свою країну від Росії. Сам Е. Бруун також пройшов військову підготовку в Німеччині, а потім був відправлений на батьківщину для вербування молоді в створюваний німецькими військовими «фінський легіон» [4, с. 282]. Відомості, отримані від Е. Брууна, піддала ретельній перевірці спеціальна комісія, направлена до Фінляндії на чолі з судовим слідчим із особливо важливих справ Петроградського Окружного суду Н. Машкевічем [4, с. 282]. До кінця травня 1916 р. до слідства було притягнуто вже 62 людини, 32 з яких утримувалися під вартою. З 19-ти затриманих у Гельсінґфорсі радикалів-самостійників 13 відвезли до Петрограду в Будинок попереднього ув’язнення [7, с. 367]. Там були вже 60 інших активістів фінського руху за незалежність, такі як: Вігторі Косола, Артуурі Лейнонен, Аарне Сігва та Кюесті Вілкун [7, с. 367]. «Ворожих єгерів» звільнили лише після Лютневої революції 1917 р. та падіння царизму [7, с. 400].

Отже, перед російським царським урядом крок за кроком прояснялася картина формування серед колись лояльних фінляндців руху,

метою якого був вихід Фінляндії зі складу Російської імперії в результаті прямої або непрямої підтримки Імперської армії Німеччини.

Війна була у розпалі, тому німецьке командування прийняло рішення відправити Королівський Прусський єгерський батальйон №27 на Східний фронт. При цьому воно навряд чи керувалося військовою необхідністю. Відправлення батальйону на фронт, розглядалася не стільки з військової точки зору, в якості придбання фронтового досвіду, а скільки з політичної точки зору. Фінляндський Єгерський Батальйон повинен був зіграти роль прикладу для інших самостійницьких рухів, а саме як слід було діяти. За рішенням німецького командування 27-й Королівський Прусський єгерський батальйон був відправлений на Ризький фронт у розпорядження групи армій «Мітава»[8, с. 195]. 30 травня 1916 р. німецький імператор Вільгельм II особисто прийняв парад 27-го Королівського Прусського єгерського батальйону №27 у Кьоніґсберґу.

Хоча Фінляндський Єгерський Батальйон не брав участі у жодних значних військових операціях, але непогано проявив себе в локальних боях з охорони Ризького узбережжя. У ході бойових дій 13 людей було вбито і 24 отримали поранення. Військовий внесок батальйону був досить скромним, але його внутрішнє життя супроводжували бурхливі потрясіння. Уже в перші дні перебування на фронті три єгері здалися у російський полон. У період з вересня 1916 р. по березень 1917 р. із батальйону було відраховано 175 осіб, що становило приблизно 9 % від загальної чисельності.

Головною причиною такої ситуації був внутрішній конфлікт між прагненням єгерів боротися за незалежність Фінляндії і одночасно бути зобов’язаним служити німецькому імператору Вільгельму II. Молоді бійці не виявляли прямого зв’язку між участю в операціях Імперської армії Німеччини на фронті і боротьбою за незалежність Фінляндії. Німецьким офіцерам було важко зрозуміти сумніви фінляндських єгерів. Вони з роздратуванням ставилися до розмов на політичні теми, що стосувалися майбутнього статусу Фінляндії, і були впевнені в тому, що єгері, як військовослужбовці німецької армії, повинні, перш за все, виконувати свій військовий обов’язок перед державою, яка хоч і не була їх Батьківщиною, але простягнула у важкий для Фінляндії момент руку допомоги. У відповідь фінляндці звинувачували німецьких офіцерів у фанатизмі, нехтуванні людьми, в повному нерозумінні їх потреб.

Наслідком цих самостійницьких заворушень на фронті стало рішення про відведення Фінляндського Єгерського Батальйону з фрон-

ту і розміщення його в Лібаві [9, с. 43]. На початку січня 1917 р. майор М. Байєр був відсторонений від обов'язків командира батальйону. Його наступник німецький капітан Г. Кнатс виступав за проведення масових чисток від «ненадійних елементів» і вимагав реорганізації батальйону на основі більш міцного військового фундаменту з виключенням всякої політизації. По суті мова йшла про те, щоб прирівняти Фінляндський Єгерський Батальйон до звичайного військового формування, пов'язаному дисципліною і зобов'язаному підкорятися наказам німецького командування, без всякого права на політику.

Лютнева революція в Росії освітила нові перспективи перед Рухом єгерів. Особливе значення у військовому навчанні добровольців з Фінляндії стало надаватися підготовці офіцерських кадрів, щоб вони змогли самостійно керувати великими військовими підрозділами. Командиром батальйону став німецький капітан Едуард Аусфельд [16, с. 364 – 265]. З літа 1917 р. збільшилася кількість єгерів, що відправлялися до Фінляндії з метою створення там загонів самооборони – Шюцкора (фін. Suojeluskunta) [16, с. 365]. Разом із єгерями, підпільно через Швецію, відправлялася також і зброя.

Після того як 4 грудня 1917 р. Сенат Великого князівства Фінляндського проголосив незалежність Фінляндії, а 6 грудня 1917 р. парламент Фінляндії – Едускунта – одноголосно підтримав цей акт, фінляндські єгері присягнули законному уряду Фінляндії на чолі з Пером Евіндом Свінгуфвуда в церкві латвійського міста Лібава [19, с. 278]. Таким чином, фінляндські єгері завершили своє перебування у лавах Імперської армії Німеччини.

Рух єгерів був результатом німецько-фінляндської співпраці, що став можливим завдяки відомому збігу інтересів урядових кіл Німеччини та радикально налаштованої частини фінляндського суспільства. Він наочно демонстрував вкритий для сучасників ореолом секретності зв'язок між супротивником Російської імперії та її національною окраїною, висвітлило елемент своєрідної гри Німецької імперії на національних проблемах царської Росії.

Значення Руху єгерів виявився багатогранним. Він став важливим засобом агітації на користь ідеї незалежності. З єгерського батальйону сформувалося ядро національної армії Фінляндії. У міжвоєнний період майже 90 % фінляндського генералітету складали колишні єгері. З їхнього середовища вийшло близько 50 генералів і 89 полковників.

Для Німеччини, як вказує фінський історик М. Лауерма, Фінляндський Єгерський Батальйон був переконуючим прикладом фінляндського руху за незалежність, що гарантував щирість його задумів [6, с. 621]. Науковець підкреслив, що завдяки Руху єгерів до Фінляндії слід було ставитися як до союзника, що у своїх розрахунках слід брати до уваги [6, с. 630].

Якщо ми ведемо мову про Рух єгерів у Фінляндії, слід виходити на таку проблему, як мілітаризація національних рухів у роки Першої світової війни (організація збройних формувань за національною ознакою). Австро-Угорщина підтримувала створення легіонів Українських Січових Стрільців, Німеччина – Фінляндського Єгерського Батальйону, Росія створювала Чехословацький корпус. По суті, мова йшла про державну підтримку сепаратизму, національного самостійництва поневолених народів, у стані своїх військових супротивників.

З тих буремних подій минуло 100 років, за яких український народ пережив три голодомори, дві світові війни, боротьбу за незалежність, а фінський – громадянську війну і дві більшовицькі навали. Але вищі ідеали та мета – народження самостійної суверенної Батьківщини Фінляндії – навпаки вели бійців на смерть заради світлого майбутнього наступних поколінь.

Бібліографічні посилання

1. *Ahti M.* Ryssänvihassa: Elmo Kaila 1888-1935: Aktivistin, asevoimien harmaan eminenssin ja Akateemisen Karjala-Seuran puheenjohtajan elämäkerta / M. Ahti. – Porvoo-Helsinki-Juva : WSOY, 1999. – 436 ss.

2. *Enckell O.* Jääkärien tarina. Suomentanut Emerik Olsoni / O. Enckell. – Helsinki : Otava, 2005. – 246 ss.

3. *Kirby D.* A Concise History of Finland / D. Kirby. – Cambridge, 2006. – 658 pp.

4. *Lackman M.* Suomen vai Saksan puolesta? Jääkäreiden tuntematon historia: Jääkäriliikkeen ja jääkäripataljoona 27:n (1915−1918) synty, luonne, mielialojen vaihteluita ja sisäisiä kriisejä sekä niiden heijastuksia itsenäisen Suomen ensi vuosiin saakka / M. Lackman. – Helsinki : Otava, 2000. – 760 ss.

5. *Lauerma M.* Kuninkaallinen Preussin Jääkäripataljoona 27: Vaiheet ja vaikutus / M. Lauerma. – Helsinki : WSOY, 1966. – 423 ss.

6. *Lauerma M.* (toim. Markku Onttonen ja Hilkka Vitikka) Jääkärien tie / M. Lauerma. – Helsinki : WSOY, 1984. – 654 ss.

7. *Onttonen M.* (toim.): Jääkärikirja / M. Onttonen. – Helsinki : Ajatus Kirjat, 2002. – 523 ss.

8. *Payne S.* Civil War in Europe, 1905 – 1949 [Электронный ресурс] / S. Payne. – Cambridge UP, 2011. – 239 pp. – Режим доступа : http://books.google.com.ua/books?id=zP4ikZ_o3V8C&pg=PA29&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

9. *Vihavainen T.* Suomi neuvostolehdistössä 1918-1920 / T. Vihavainen. – Helsinki : Suomen Historiallinen Seura, 1988. – 365 ss.

10. *Vihavainen T.* Vnutrenni vrag : borba s mestšanstvom kak moralnaja missija russkoi intelligentsii (Внутренний враг. Борьба с мещанством как моральная миссия русской интеллигенции) / T. Vihavainen. – St. Petersburg : Izdatelski dom "Kolo" (Изд. дом «Коло»), 2008. – 483 ss.

11. *Клинге М.* Имперская Финляндия / М. Клинге. – Хельсинки; СПб. : Колокол-пресс, 2007. – 616 с.

12. *Маннергейм К.-Г.* Мемуары / К.-Г. Маннергейм; пер. с финского П. Куйиала (часть 1), Б. Злобин (часть II) – М. : Вагриус, 1999. – 544 с.

13. *Новикова И.* Великое княжество Финляндское в годы Первой мировой войны: от автономии к независимости (Глава в коллективной монографии) / И. Новикова // Война и общество в XX веке : в 3 кн. / рук. проекта О. А. Ржешевский. – М. : Наука, 2008. – Кн. 1, гл. 7, С. 186 – 232.

14. *Новикова И.* Германия и проблема финляндской независимости (1914 – 1916) / И. Новикова // Вестник СПбГУ, 1997. – Сер. 2. – Вып. 1. – С. 35–43.

15. *Новикова И.* Проблема «активизма» в финляндском национальном движении / И. Новикова // X Ломоносовские чтения. Доклады и тезисы, Архангельск : Изд-во ПГУ, 1998. – С. 50–51.

16. *Новикова И.* «Финская карта» в немецком пасьянсе: Германия и проблема независимости Финляндии в годы Первой мировой войны / И. Новикова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – 300 с.

17. *Новикова И.* Молодые финны должны были служить Германии, всеми силами и на любых участках фронтах [Электронный ресурс] // И. Новикова // Военно-исторический журнал, 2004. – Вып. 9. – С. 35-41. – Режим доступа : http://smpanel.pu.ru/panel/users/novikova/592.pdf.

18. *Широкорад А.* Три войны «Великой Финляндии» / А. Широкорад. – М. : Вече, 2007. – 378 с.

19. *Широкорад А.* Финляндия. Через три войны к миру / А. Широкорад. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

20. *Юссіла О.* Від Великого князівства до сучасної держави / О. Юссіла, С. Гентілля та Ю. Неваківі; пер. з фін. М. Гаутала, В. Пилипенко ; ред. пер. ТиК. Тищенко. – К. : Унісерв, 2002. – 407 с.

Надійшла до редколегії 14.05.2014

УДК 94(477) «1917/1918»

Л. В. Дояр

Криворожский национальный университет

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА КАК КАТАЛИЗАТОР НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ УКРАИНЫ: ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ (1917–1918 гг.)

Розглянуто конструктивні наслідки Першої світової війни для України. Зокрема, досліджено розбудову національної освіти в умовах новонародженої української державності часів Центральної Ради. Проаналізовано діяльність першого українського міністра освіти І. М. Стешенка.

Ключові слова: ***Товариство шкільної освіти, Генеральний секретар освіти, українізація.***

Рассмотрены конструктивные последствия Первой мировой войны для Украины. В частности, исследован процесс строительства системы национального образования в условиях новорожденной украинской государственности периода Центральной Рады. Проанализирована деятельность первого украинского министра образования И. М. Стешенко.

Ключевые слова: ***Товарищество школьного образования, Генеральный секретарь образования, украинизация.***

Im Beitrag werden die konstruktiven Folgen des Ersten Weltkrieges für die Ukraine am Beispiel des Aufbaus des nationalen Bildungswesens in der Zeit der Wiederentstehung der ukrainischen Staatlichkeit unter der Zentral-Rada und die Tätigkeit des ersten ukrainischen Bildungsministers I. M. Stešenko analysiert.

Schlagwörter: ***Genossenschaft für Schulbildung, Bildungs-Generalsekretär, Ukrainisierung.***

This article describes the implications of World War One for Ukraine. The author stresses, that the War created favorable conditions for the revival of Ukrainian statehood and significantly speeded up various humanitarian processes in the society. The sphere of education became extremely important: it was necessary to overcome the mass illiteracy among the population (70-80 %) and at the same time to develop national educational network. The pioneer in the implementation of these tasks was the Ukrainian Central Rada, namely its first educational institution – the General Secretariat of Education, headed by I. M. Steshenko.

The author emphasizes that the development of the national education system of the newborn Ukrainian state took place under conditions of participatory democracy and the fall of the previous governmental stable prohibitions.

Efforts to construct the Ukrainian national education system raised a wide-ranging discussion on the overall humanitarian issues. Participants in this debate, in particular, advocated the elimination of the principle of centralized management of the education system, supported new progressive methods of learning.

The article analyzes the outstanding personality of the first Ukrainian Minister of Education - Ivan Steshenko. Graduate of the historical-philological faculty of the University of Kiev, who fluently spoke French, German, Spanish, Italian and many Slavic languages, he translated Ovid and Schiller, published the collection of his own poems and wrote a scientific study of the poetry of I.P. Kotlyarevskiy, which received the award of the St. Petersburg Academy of Sciences. Before the revolution the future minister became known as talented teacher.

The article shows the role of such educational institutions as the Association for school education, which organized several All-Ukrainain Congresses of Teachers in 1917, and All-Ukrainian Union of Teachers and educational workers. In general, in a short time span in Ukraine autonomous system of national education was established, which demonstrated its viability for many years. In conclusion, the author emphasizes that at the last stage of World War One Ukraine began to acquire stable features of national statehood.

Keywords: ***Association of school education, General Secretary of education, Ukrainizarion.***

Первую мировую войну (1914–1918 гг.) на сегодняшний день изучено недостаточно. В особенности это касается факторов влияния войны на состояние внутригосударственных гуманитарных процессов. Так, общеизвестными последствиями первой мировой бойни являются развал четырех империй, появление нескольких новых европейских государств, смена общественно-политических формаций, утверждение на мировой арене первого социалистического государства. Между тем, к «конструктивным заслугам» Первой мировой войны, на наш взгляд, можно отнести глобальное пробуждение мировой и отечественной общественной мысли, направленной на поиск разумного решения тех или иных гуманитарных проблем человечества.

Касательно регионального, сугубо украинского, контекста вышеназванных факторов влияния войны следует сказать, что Первая мировая война, во-первых, создала благоприятные условия для возрождения украинской государственности и, во-вторых, существенно ускорила развитие различных гуманитарных процессов. Важнейшей составляющей последних, безусловно, являлась сфера образования. Анализу ее состояния и развития в 1917–начале 1918 гг. и посвящена данная статья.

Поставленная проблема, в целом, нашла свое отражение в современной исторической литературе как в энциклопедической [9, с. 378], общей [4, с. 361–363; 10, с. 268–274], так и специальной [1, с. 229–242; 6, с. 9–43]. Исходя из ее анализа, система образования Украины должна была преодолеть массовую (70–80 %) неграмотность среди населения и одновременно развить национально значимую образовательную сеть. Пионером в реализации этих задач стала Украинская Центральная Рада, а именно, ее первая образовательная институция – Генеральный Секретариат народного образования во главе с И. М. Стешенко. В данной статье использованы материалы отечественной либеральной прессы 1917 года, в частности, газеты «Голос свободной школы», которые отражают разнообразие подходов к разрешению насущных проблем образования в Украине после падения царизма.

Следует отметить, что становление национальной системы образования новорожденного Украинского государства происходило в условиях широкой демократии и падения незыблимых ранее государственных запретов. Чего стоит один лишь факт, когда по просьбе украинского министра образования И. М. Стешенко, обращенной летом 1917 г. к главнокомандующему Юго-Западным фронтом генералу А. А. Брусилову, с боевых позиций Первой мировой войны было демобилизовано 13 тыс. украинских педагогов [10, с. 269]! Иначе говоря, в тыл была возвращена образованная часть российской армии да еще в нелучший для нее стратегический и тактический момент.

Предверием строительства украинской национальной системы образования стала широкая дискуссия по общегуманитарным проблемам. Так, в марте–апреле 1917 г. редакционная коллегия газеты «Голос свободной школы» подняла такие значимые для общества вопросы, как моральный климат в стенах школы, а именно, факты травли, глумления над учениками со стороны сверстников [7, с. 2], моральный авторитет учителя, гарантирующий гуманизацию школьной жизни [7, с. 3], недопустимость проявлений антисемитизма в школе [2, с. 2–3], освобождение школы от церковных догматов [8, с. 1–2], изменение положения женщины в обществе путем введения в школах совместного обучения мальчиков и девочек [3, с. 2–3], развитие в школах клубов учащихся, которые обеспечат политическое самоопределение учеников, формирование у них «совести и убеждений» [5, с. 1].

Архиактуально, даже в современных условиях, звучат предложения по реформированию школы. Так, участники дискуссии

выступали за ликвидацию принципа централизованного управления системой образования: «Полная зависимость всех школ от бюрократического центра, однообразие программ и методов преподавания в высшей степени вредно отзывается на умственном развитии учащихся. Невозможно составить детальную программу преподавания, пригодную в одинаковой степени для Луцка, Москвы и Кяхты, нерационально во всех этих городах при совершенно различных климатических условиях начинать и кончать занятия в одно и тоже время, бессмысленно вести преподавание на одном и том же языке во всех странах, входящих в состав Российского государства. Вопрос о языке преподавания должен решаться на местах, а программы должны составляться школами... Управление школами должно быть демократичным – выборные родительские комитеты с представительством учащихся в них» [11, с. 3–4]. Безусловно, убедительной в контексте сегодняшнего дня выглядит сентенция о том, что по окончанию школа должна давать «не диплом, а знания…» [11, с. 4]. Таким образом, еще до создания (15 июня 1917 г.) первого украинского министерства образования, в Украине, находившейся под управлением Центральной Рады, обсуждались параметры будущей системы образования.

С появлением национального органа управления образованием в Украине началось создание своей собственной системы обучения. Процесс возглавил Иван Матвеевич Стешенко – человек уникальный: выпускник историко-филологического факультета Киевского университета, свободно владевший французским, немецким, испанским, итальянским, многими славянскими языками; имевший свои авторские переводы «Метаморфоз» Овидия и «Орлеанской девы» Ф. Шиллера; выдавший в 1898 г. сборник своих стихов «Хуторские сонеты»; написавший научное исследование о поэзии И. П. Котляревского и получивший за это награду от Петербургской Академии Наук [6, с. 10]. И. М. Стешенко еще до революции снискал славу талантливого педагога: он преподавал в Фундуклеевской гимназии, Слупской мужской гимназии, Киевской коммерческой школе, Фребелевском институте, на Высших женских курсах при гимназии А. Желудкиной, в музыкально-драматической школе Н. В. Лысенко. Выступая с публичными лекциями в Киеве, Одессе, Полтаве, Екатеринославе, Елисаветграде, он стал популярным просветителем и общественным деятелем. Кроме того, Иван Матвеевич Стешенко был большим поклонником предметов старинного украинского быта – в его доме хранились старинные ковры, рушники, гончарные изделия и т. д.

В 1908 г. будущий украинский министр образования восстановил в Киеве вертеп П. Галагана, построил театр кукол, собрал исполнителей и организовал в столице несколько театральных представлений [6, с. 11].

Столь привлекательный образ первого руководителя украинского министерства образования, безусловно, содействовал успешному строительству национальной системы образования в Украине.

В первые дни Украинской революции 1917 г. при участии И. М. Стешенко было создано Товарищество школьного образования, которому вскоре было суждено стать неформальным организатором движения за создание национальной школы в Украине. Следует подчеркнуть, что организация вынашивала довольно амбициозные планы относительно распространения украиноязычного обучения вне территории самой Украины [6, с. 12]. Уже в марте 1917 г. Товарищество с помощью частных лиц открыло гимназию им. Шевченка в Киеве. В ней осуществлялось совместное обучение мальчиков и девочек, в течение года количество учеников возросло от 80 до 174 человек. Важным направлением деятельности Товарищества стала подготовка учебников для национальной школы, разработка новых учебных программ и методик национального воспитания. Г. Васькович в своей монографии приводит внушительный список учебной литературы, в котором насчитывается 16 букварей, 18 читанок для детей, 2 читанки для взрослых, 19 учебников по грамматике украинского языка, 12 хрестоматий по украинскому языку, 22 учебника по математике (арифметика, алгебра, геометрия), 4 учебника по физике, 1 – по химии, 6 – по природоведению, 12 – по истории, 19 – по географии, 2 – по немецкому языку, 1 – по латинскому, 3 – по французскому, 12 – по Закону Божьему, 6 – словарей [1, с. 286–293]. И вся эта литература была издана в крайне сжатые сроки – 1917–1918 гг. Такая эффективность работы украинских педагогов заслуживает уважения.

Ключевым достижением Товарищества стало проведение 5–6 апреля 1917 г. Всеукраинского съезда учителей, заложившего фундамент для создания системы национального образования. На съезде был создан Всеукраинский Школьный Совет и приняты постановления по трем образовательным секциям: нижней, народной (средней) и высшей [1, с. 269–272].

10–12 августа 1917 г. в Киеве состоялся второй Всеукраинский съезд учителей. Его работой руководил созданный 15 июня 1917 года Генеральный секретариат народного образования во главе с И. М. Стешенко. Этот учительский форум принял 9 резолюций [1,

с. 273–276]. В резолюции об организации новой школы говорилось о необходимости обеспечить «национальное творчество» в работе школ всех уровней, гарантировать единство школы, право на получение бесплатного начального, среднего и высшего образования, бесплатное получение учебников, еды, одежды. Вторая резолюция была посвящена украинизации всех типов школ. Третья резолюция прописывала особенности административного управления системой образования, в частности, говорилось о создании на местах должности комиссара Генерального секретариата народного образования, а также о деятельности Уездных Школьных Советов. Четвертая резолюция была посвящена подготовке учительских кадров: по решению съезда в Киеве основывалась научно-педагогическая академия, готовились кадры лекторов и инструкторов, во всех уездах создавались учительские союзы и открывались общества «Просвиты». Резолюция № 5 регулировала вопросы подготовки новых учебных программ и учебников, отдельным пунктом было предусмотрено написание программы по украиноведению для средней школы. Резолюция по высшей школе содержала пункты об открытии курсов украинского языка, создании украиноязычных кафедр, открытии украинского народного университета в Киеве. Отдельная резолюция съезда была посвящена проблемам дошкольного и внешкольного образования. Восьмая резолюция съезда решительно требовала от Центральной Рады возвращения на гражданскую службу всех украинских учителей, находившихся на фронтах Первой мировой войны. Последняя девятая резолюция констатировала необходимость объединения всех украинских земель в единую державу, которая, в свою очередь, является неотъемлемой частью федеративной российской республики.

Важным элементом образовательной системы в Украине стало создание Всеукраинского союза учителей и деятелей народного образования. Учредительное собрание учительского профсоюза состоялось в Киеве в сентябре 1917 г. В принятой на этом собрании Программе Союза было озвучено требование о том, чтобы делами народного образования в Украине руководил независимый от центрального правительства Украинский Национальный Сейм [1, с. 263]. Впрочем, в дальнейшем эта идея не получила своего развития.

И. М. Стешенко находился на должности руководителя первого украинского министерства образования до 18 января 1918 г., то есть в течение 7-ми месяцев. Между тем, за этот короткий временной отрезок в Украине была создана автономная система национального

образования, которая во многих направлениях продемонстрировала свою жизнеспособность.

Таким образом, на последнем этапе Первой мировой войны (1917–1918 гг.) Украина наряду с другими европейскими соседями начала приобретать устойчивые признаки своей национальной государственности.

Библиографические ссылки

1. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920) / Г. Васькович. – К. : Видавництво «Мандрівець», 1996. – 360 с.

2. *Волин Г.* Справедливости! / Г. Волин // Голос свободной школы. – 1917. – № 2. – 13 апр. – С. 2–3.

3. *Звонарин Л.* Вопросы школьной реформы / Л. Звонарин // Голос свободной школы. – 1917. – № 3. – 26 апр. – С. 2–3.

4. Історія державності України / [Греченко В. А., Осадчий Ю. Г., Гарчева Л. П. та ін.]; під ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 608 с.

5. Клубы учащихся // Голос свободной школы. – 1917. – № 2.– 13 апр. – С.1.

6. *Лікарчук І. Л.* Міністри освіти України : у 2 т. – Т.1. (1917–1943 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О. М., 2002. – 328 с.

7. *Львович С.* Кошмары / С. Львович // Голос свободной школы. – 1917. – № 1. – 21 март. – С. 2–3.

8. *Львович С.* Церковь, семья, школа / С. Львович // Голос свободной школы. – 1917. – № 3. – 26 апр. – С. 1–2.

9. Малий словник історії України / [Смолій В., Кульчицький С., Майборода О. та ін.]; під ред. С. Головко. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.

10. Українська та зарубіжна культура / [Денісов Я. Я., Цубов Л. В., Скалецький М. П. та ін.]; під ред. Л. Є. Дещинського. – Л. : Вид-во «Бескід Біт», 2005. – 304 с.

11. *Чернович С.* Вопросы школьной реформы / С. Чернович // Голос свободной школы. – 1917. – № 1. – 21 март. – С. 3–4.

Надійшла до редколегії 29.08.2014

Первая мировая война в региональном измерении

Der Erste Weltkrieg: regionaler Aspekt

УДК 94(470.4)-054.62 «1914/1918»

В. Дённингхаус

Институт культуры и истории немцев в Северо-Восточной Европе

«ОТНИМИТЕ НЕМЕДЛЕННО ЗЕМЛЮ ОТ ИСКОННЫХ НАШИХ ВРАГОВ…». ДЕЙСТВИЕ ЗАКОНА О ЛИКВИДАЦИИ НЕМЕЦКОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ПОВОЛЖЬЕ

З початком Першої світової війни в Росії активізувалася діяльність осіб і організацій, які проповідували боротьбу з німецьким «засиллям». Образ «внутрішнього ворога», який сформувався з початком війни в Саратовській і Самарській губерніях, виявився більш наочним, ніж у центральних регіонах країни. Господарські суперечності набули тут забарвлення протистояння «своїх» і «чужих», велику роль відіграли уявлення про хижацтво німців-підприємців і надії поліпшити своє становище за рахунок експропріації німецького землеволодіння.

Хоча поволзькі німці потрапляли під дію одного з цих узаконень, а саме, заборони на оренду або придбання земель волосними і сільськими товариствами, ця вимога довгий час тут не виконувалася, а директиви, які надходили від губернських властей носили не заборонний, а інформаційно-ознайомлювальний характер.

Ключові слова: ***Російська імперія, Поволжя, Перша світова війна, національне питання, націоналізм, русифікація, російські німці, сільське господарство.***

С началом Первой мировой войны в России активизировалась деятельность лиц и организаций, проповедовавших борьбу с немецким «засильем». Образ «внутреннего врага», сформировавшийся с началом войны в Саратовской и Самарской губерниях, оказался более зримым, чем в центральных регионах страны. Хозяйственные противоречия приобрели здесь окраску противостояния «своих» и «чужих», большую роль сыграли представления о хищничестве немцев-предпринимателей и надежды улучшить свое положение за счет экспроприации немецкого землевладения.

Хотя поволжские немцы попадали под действие одного из этих узаконений, а именно, запрета на аренду или приобретение земель волостными и сельскими обществами, это требование долгое время здесь не выполнялось, а поступавшие директивы губернских властей носили не запретительный, а информационно-ознакомительный характер.

Ключевые слова: ***Российская империя, Поволжье, Первая мировая война, национальный вопрос, национализм, русификация, российские немцы, сельское хозяйство.***

Mit Beginn des Ersten Weltkrieges intensivierte sich die Tätigkeit von Personen und Organisationen, die den Kampf gegen die «deutsche Überfremdung» auf ihre Fahne schrieben. Das Bild des «inneren Feindes», das zu Beginn des Krieges in den Gouvernements Saratov und Samara entstand, trat hier krasser in Erscheinung als in den zentralen Regionen des Landes. Die wirtschaftlichen Gegensätze nahmen hier den Charakter einer Konfrontation zwischen den «Einheimischen» und den «Fremden» an, wobei Mutmaßungen bezüglich der Raubgier der deutschen Unternehmer und Hoffnungen, durch die Enteignung des deutschen Landbesitzes, die eigene Lage zu verbessern, eine beachtliche Rolle spielten.

Obgleich eines dieser Gesetze, und zwar bezüglich des Verbots der Pacht und des Ankaufs von Ländereien durch die Dorfgemeinden, auch die Wolgadeutschen betraf, kam man den gesetzlichen Forderung lange Zeit nicht nach, und den vor Ort eintreffenden Direktiven der Gouvernementsbehörden lagen nicht Verbote, sondern Informations- und Bekanntmachungszwecke zugrunde.

Schlagwörter: **Russisches Reich, Wolgagebiet, Erster Weltkrieg, Nationalitätenfrage, Nationalismus, Russifizierung, Russlanddeutsche, Landwirtschaft.**

The article is devoted to World War I, period when individuals and organizations which propagated struggle against German «predominance» in Russia stirred to activity. State authorities reacted doubly on such initiatives but, being forced by public opinion, had to impose some restrictive and discriminative measures, which in the first place influenced German communes and colonies of Povolzhye.

The image of «inner enemy», formed by the beginning of the war, turned out to be more visible in Saratov and Samara gubernias then in central regions of the Russian empire. For the first time, the creation of «image» was caused by claims of Russian peasants and village communes for German colonists. Local newspapers started up the real anti-German agitation. Economic contradictions turned here into struggle between «ours» and «foreigners»; the notions about grab of German entrepreneurs and hopes to improve ones conditions by expropriation of German lands also had a lot to do with it.

As far as imperial governmental structures were unable to reply effectively in war conditions on challenges of chauvinism and nationalism, Germans of Povolzhye became objects of anti-German laws, notably prohibition for volost and village communes to rent and buy lands, but for a long time this demand was not in progress, and received commands of gubernian authorities were not prohibitive, but informational and introductory. February revolution opened the new period in relations between German colonists and Russian state.

Keywords: ***the Russian empire, Volga region, World War I, nationality question, nationalism, Russification, Russian Germans, agriculture.***

«Русский народ нуждается в лучшем отношении к нему
и вполне заслужил, чтобы предоставить ему в награду
за разорение войны и ее ужасы, земли его исконных врагов,
хотя бы и значащихся формально подданными
Русского государства [...]» [16].

В начале XX века Российское государство переживало болезненный период глубокой трансформации, во многом обусловленный попыткой создания новых модерновых ландшафтов и гомогенизации сложной, во многом еще феодальной и патерналистской, структуры российской деревни. Многонациональное крестьянство Российской империи болезненно переживало процессы разрушения общины, страдало от острого кризиса сельскохозяйственного производства, аграрного перенаселения и его вытеснения с рынков кустарно-ремесленной продукции развивающейся промышленностью. Культура и прогресс – два ключевых лозунга эпохи – остались в целом чужды крестьянству.

Антагонизмы, свойственные российской деревне в целом в годы Первой мировой войны, оказались обострены национальным вопросом и неумелой политикой русификации в условиях роста русского национализма. Главной мишенью русификации и ксенофобии стало немецкое меньшинство. С началом Первой мировой войны в России активизировалась деятельность лиц и организаций, проповедывавших борьбу с немецким «засильем». Часть российской прессы систематически осуществляла травлю немецкоязычного населения страны, не считаясь с вопросом гражданства и мобилизуя общественность на борьбу с «*внутренним врагом*». Антинемецкая кампания давала возможность власти не только сплотить разнородное в социальном плане русское население страны на почве патриотизма, но и обезопасить саму автократию.

Образ «внутреннего врага», сформировавшийся с началом войны в Поволжье, с его многочисленной немецкой диаспорой, оказался более весомым и зримым, чем в *«чисто русских»* регионах страны. Хозяйственные противоречия приобрели здесь окраску противостояния «своих» и «чужих». Среди населения получили широкое распространение представления о «хищничестве» немцев-предпринимателей, а также надежды на получение немецкого землевладения. Антинемецкие настроения общества во многом формировались и «подогревались» репрессивной политикой российского правительства, которая в полной мере проявилась с принятием 2 февраля 1915 г. Закона о

ликвидации немецкого землевладения и землепользования [31]. Парадоксально, но факт: руководство страны, стоявшее на страже неделимости частной собственности, само выступило организатором экспроприации по национальному признаку. Весьма пророческими оказались слова лидера кадетской партии П. Н. Милюкова, заявившего в ответ на эту акцию «передела» собственности следующее: *«Вы ошибаетесь, колонистских земель мало, и тот, кто начнет с колонистских земель, непременно кончит вашими землями [...]»* [34].

О настроениях в российском обществе в отношении *«передела»* немецкого землевладения можно судить по письмам в адрес председателя Совета Министров И. Л. Горемыкина. Они полны призывов немедленно покончить с *«немецким засильем»*, причем одна из главнейших тем – именно немцы-колонисты. Так, анонимные авторы одного из писем заявляли: *«Велико негодование русского народа, что до сего времени правительство не изгнало из русской земли лютых врагов его, немецких колонистов [...]. Необозримые лучшие земли до 8–10 миллионов десятин [...] заняты ими в то время, когда русский народ должен переселяться в тундру и тайгу [...]»* [17]. Продолжает тему другой «неизвестный» автор: *«В то время, когда по фантазии нашей царствующей немецкой династии с неслыханной щедростью розданы немцам наши родные земельные богатства, русский мужик работает на двухаршинных полосках серого суглинка и поддерживает свое нищенское существование половинным пайком сорного хлеба, немец упитывает себя колбасами да ветчиной [...]»* [18]. Не ограничиваясь описанием положения бедного русского крестьянина, анонимные «патриоты» призывали российское правительство к активным действиям: *«Отнимите немедленно землю от проклятых, исконных наших врагов и помните, что они никогда не станут русским народом и век будут смотреть на нас, как на варваров, которые должны на них работать и кормить, а на фатерлянд, как на мать-родину»* [19].

Ожидания и действия обывателей Поволжья во многом формировались под воздействием самой разнообразной информации, по разным каналам поступавшей в деревню. Как и по всей России, одним из важнейших источников сведений здесь являлись газеты, которым, по словам местных наблюдателей, жители *«верили свято»* [11]. Особое значение придавалось письмам земляков, находившихся на фронте, их суждения считались наиболее авторитетными. Все остальные способы получения информации извне были достаточно традиционными – сообщения односельчан, побывавших в городе, рассказы фрон-

товиков-инвалидов, солдат-отпускников и раненых. Принимая во внимание, что газеты были доступны только достаточно образованным и грамотным крестьянам, значительная часть циркулировавшей в деревне информации имела неофициальный, субъективный и часто непроверяемый характер [10]. Так, благодаря в первую очередь письмам фронтовиков, в октябре 1915 г. по всей Саратовской губернии расползлись слухи о том, что крестьяне, в первую очередь отличившиеся или пострадавшие на войне, будут вскоре обеспечены землей, причем не только за счет казенных и удельных земель, но, главным образом, в связи с конфискацией земельных владений их соседей – немецких поселян [12]. Не раз на этой почве между русскими крестьянами и немецкими колонистами возникали перебранки, высказывались взаимные подозрения и упреки. Практически с самого начала войны в органы власти стала поступать целая череда крестьянских доносов на немецких поселенцев, как правило, с одной целью – выселить немцев-землевладельцев и сделать их земли предметом аренды [13].

Идея наделения русскоязычных крестьян землей за счет немцев Поволжья муссировалась с момента начала военных действий России против Германии. Уже во время всеобщей мобилизации 1914 г., подобные слухи имели широкое хождение в различных местах Саратовской губернии. Причем на этапе распространения подобных «революционных» идей российское правительство сначала попыталось их пресечь. Так, министр внутренних дел Н. А. Маклаков даже направил телеграмму (25.07.1914 г.) Саратовскому губернатору, потребовав немедленного опровержения данных слухов и предотвращения любых элементов насилия или беспорядков в вопросе передела немецкого землевладения [24]. Однако уже весной 1915 г. идея о наделении определенных категорий фронтовиков землей за счет колонистов стала не только объектом обсуждения в самом Совете Министров, но и была взята им на вооружение, найдя многочисленных сторонников ее немедленного воплощения. Так, председатель Совета объединенного дворянства А. П. Струков убедительно заявлял, что *«эта мера обеспечит русских помещиков на сто лет от аграрных беспорядков»* [9].

Воспользовавшись началом военных действий, когда деятельность законодателей была временно прекращена, Совет Министров весьма спешно, буквально накануне начала работы Государственной Думы, принял 2 февраля 1915 г. в порядке статьи 87 Основных Законов несколько узаконений в отношении ограничения землепользова-

ния и землевладения российских граждан немецкого происхождения («Liquidationsgesetze») [25]. Классовый характер законодательства (2. 02. 1915 г.) и внесенных к нему поправок (13. 12. 1915 г.) был очевиден: спасти земли мелкопоместного дворянства ценой экспроприации земельных участков немецких колонистов. При этом крупные латифундии «немецких» помещиков, промышленников и купцов сохранялись [32]. Применение данных дискриминационных мер строго дифференцировалось в зависимости от места проживания колонистов. Фактически, поволжские колонисты попадали под действие только лишь одного из «ликвидационных» узаконений, а именно, запрета на аренду или приобретение земель волостными и сельскими обществами, состоящими из немецких поселян-собственников [8].

Интересно, что эта дискриминационная мера в отношении поволжских немцев долгое время не применялась, а соответствующие директивы губернских властей носили не запретительный, а информационно-ознакомительный характер [23]. Объясняется это тем, что даже в годы войны экономические интересы региона оказались для губернских властей Саратова и Самары более значимыми, чем политические дивиденды. В результате вплоть до середины 1916 г. в Самарской и Саратовской губерниях не только продолжалось действие аренды, заключенной немцами-поселянами в довоенный период, но и заключались совершенно новые договора [22]. Так, например, в Николаевском уезде Самарской губернии количество арендных сделок, совершенных колонистами из Екатериненштадской и Панинской волостей, даже возросло на 7 % [26]. Аналогично обстояло дело и с покупкой земли. Несмотря на полный запрет ее приобретения, операции купли-продажи имели место почти во всех без исключения колониях Саратовской и Самарской губерний.

Многочисленные колонии компактно и обособленно живущих немцев-поселян, наличие заметного числа средних и крупных землевладельцев – лиц не только немецкого происхождения, но и нередко германских подданных, особая роль немецких предпринимателей в экономической жизни региона, – все это придавало взаимоотношениям русскоязычных крестьян с их немецкими соседями свою особую специфику. Как бы то ни было, вплоть до Февральской революции никаких массовых выступлений русских крестьян в пользу изъятия земельных владений у немецких поселян-собственников в Поволжье зафиксировано не было [20]. Даже горячие дебаты депутатов Государственной Думы по вопросу ликвидации немецкой земельной собственности не вызывали здесь особой реакции. При-

чину этого, очевидно, следует все же искать не в особом миролюбии или невосприимчивости поволжских крестьян к националистическим лозунгам, а в скудности доступной информации. В тех селениях, где крестьяне были хорошо осведомлены о предполагаемых мерах центра в отношении немецкоязычного меньшинства, они безоговорочно выступали в их поддержку [2]. В тоже время, несмотря на постоянно формирующийся различными средствами печати и массовой пропаганды образ врага-немца, поволжские крестьяне не проявляли никаких самостоятельных шагов для разрешения проблемы малоземелья за счет своих соседей, а ожидали решения сверху [33].

Таким образом, вплоть до середины 1916 г. в Поволжье не наблюдалось каких-либо серьезных притеснений немецкого населения в области землепользования и землевладения. Только с сентября 1916 г. в Саратовскую губернию стали проникать слухи о расширении зоны ликвидации немецкого землевладения на новые территории России, в частности, на отдельные уезды Харьковской, Томской и Тобольской губерний. Довольно скоро в их число попал также Поволжский регион, а 6 февраля 1917 г. Совет Министров официально утвердил дополнительное узаконение о ликвидации немецкого землевладения в 28 губерниях Российской империи, включая Саратовскую и Самарскую [21]. Причем губернским властям вменялось в обязанность уже в течение двух месяцев подготовить списки выселяемых немцев-поселян, а с февраля 1918 г. провести массовую продажу Крестьянскому земельному банку всех ликвидируемых немецких земель для последующего использования их русскими поселенцами [15].

Необходимо заметить, что данное правительственное решение было опротестовано депутатами городских дум, членами биржевых комитетов и земств Саратова и Покровска. 23 февраля 1917 г. на проведенном собрании они заявили: *«Живущие среди нас немцы-колонисты суть такие же русские граждане, как и все мы. В нашем краю колонисты являются незаменимыми сельскими хозяевами. Мы обязаны настойчиво, определенно заявить, что ликвидация немецких земель [...] является мерой [...] гибельной, как для самих колонистов, так и для всего края. Она окажется чувствительной и для всей России»* [29]. В этот же день в защиту немецкого землевладения поволжских немцев выступил на заседании Государственной Думы депутат А. И. Шингарев, отметивший: *«Мы толкуем о недосеве. А что сделала эта безумная власть? В Саратовской и Самарской губерниях она провела закон о ликвидации немецкого землевла-*

дения. В результате 600.000 десятин земли останутся незасеянными [...]» [28].

Только лишь после принятия правительственного решения о ликвидации немецкого землевладения были впервые отмечены случаи массового недовольства, более того – даже враждебного отношения колонистов к органам центральной власти. Подобные факты также имели место в немецких волостях Саратовской губернии [27]. *«Положение о ликвидации немецкого землевладения и засилья,* – сообщал в феврале 1917 г. главноначальствующему Саратовской губернии исправник Аткарского уезда, – *не только произвело на немцев-колонистов удручающее впечатление, но и заметное озлобление против Правительства, которое имеет хотя, пока, скрытый характер, но несомненно носит в себе признаки противно-государственной вражды»* [5].

В феврале 1917 г. возобновил свою работу Организационный комитет, созданный еще в 1913 г. для подготовки празднования 150-летия образования поволжских колоний. Теперь он был переориентирован на решение неотложной проблемы защиты немецкого землевладения. В Комитет вошли влиятельные лица немецкого происхождения, большей частью предприниматели и адвокаты, во главе с Фридрихом Шмидтом [6]. По сообщению исправника Аткарского уезда, находясь под влиянием Комитета, колонисты планировали сорвать посевную кампанию, засеяв *«самую ничтожную площадь земли, чтобы собранного с нее зерна хватило лишь только для своего домашнего обихода»* [3]. Наряду с этим, по его данным, поволжские немцы приняли решение всеми силами уклоняться от «добровольной» ликвидации своего землевладения, предоставив правительственным органам самостоятельно разрешить данную проблему, а также *«сидеть в колониях, до момента удаления военной силой»* [4].

Сложно прогнозировать дальнейший ход событий в Поволжском регионе, если бы не Февральская революция, отменившая все национальные ограничения и привилегии, с восторгом встреченная поволжскими немцами [7]. Именно депутат Государственной думы А. И. Шингарев, заняв пост министра земледелия в кабинете Временного правительства, подписал указ о приостановлении исполнения ликвидационных законов в отношении немецкого землевладения и землепользования [14]. Однако этот акт не стал завершением антинемецкой кампании, так как одновременно Временное правительство учредило Межведомственное совещание при Министерстве Финансов, в состав которого вошли представители от Крестьянско-

го Поземельного банка, Министерства внутренних дел и Министерства земледелия. Его создание обосновывалось необходимостью разрешения многих спорных вопросов, связанных с ликвидацией немецкого землевладения [30].

Одним из главных результатов Первой мировой войны стал крах трех многонациональных империй – Романовых, Габсбургов и Османов. Процессы распада империй имели свою специфику, но их объединял один общий момент – традиционная наднациональная имперская легитимация власти и патриархальная политика монархий в сфере решения национального вопроса оказались неспособными в условиях мировой войны найти эффективный ответ на вызовы со стороны центробежных национальных сил. Так, российская власть не смогла устоять перед соблазном «легкого» решения и предпочла в годы войны опереться на силы русского национализма и шовинизма, подкрепленные политикой неприкрытой русификации. Одним из наиболее ярких примеров этой политики выступила борьба с «немецким засильем», выражением которой стало принятие в феврале 1915 г. закона о ликвидации в Российской империи землевладения и землепользования российских немцев. В определенной мере именно политика нарушения принципа частной собственности немцев и попрания национально-культурных прав, столь последовательно осуществлявшаяся российским правительством в годы войны, имели катастрофические последствия для российской государственности [1].

Библиографические ссылки

1. *Бобылева С. И.* Система образования немецких колоний начала XX века и «Ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) / С. И. Бобылева // Немцы России и СССР: 1901–1941 гг. – М., 2000. – С. 105–108.

2. *Воронежцев А. В.* Немецкие колонисты в Поволжье в годы Первой мировой войны (на материалах Саратовской и Самарской губерний) / А. В. Воронежцев // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.). – М., 2002. – С. 86–87.

3. ГАСО (Государственный архив Саратовской области). – Ф. 1, оп. 1, д. 10113 [Рапорт исправника Аткарского уезда Зубкова – Главноначальствующему Саратовской губернии, от 27.02.1917], л. 1об.

4. ГАСО. – Ф. 1, оп. 1, д. 10113 [Рапорт исправника Аткарского уезда Зубкова – Главноначальствующему Саратовской губернии, от 27.02.1917], л. 1об.

5. ГАСО. – Ф. 1, оп. 1, д. 10113 [Рапорт исправника Аткарского уезда Зубкова – Главноначальствующему Саратовской губернии, от 27.02.1917], л. 1.

6. ГАСО. – Ф. 1, оп. 1, д. 10113 [Рапорт исправника Аткарского уезда Зубкова – Главноначальствующему Саратовской губернии, от 27.02.1917], л. 1.

7. Государственный исторический архив немцев Поволжья в г. Энгельсе. – Ф. 1831, оп. 1, д. 29 [Телеграмма в адрес Временного правительства, 9.03.1917], л. 1.

8. Закон о землевладении и землепользовании некоторых разрядов состоящих в русском подданстве австрийских, венгерских или германских выходцев // История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – М., 1993. С. 36–37.

9. *Нелипович С. Г.* Роль военного руководства России в „немецком вопросе“ в годы Первой мировой войны (1914–1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения. – М., 1996. – С. 270.

10. *Поршнева О. С.* Российский крестьянин в первой мировой войне (1914 – февраль 1917) / О. С. Поршнева // Человек и война (Война как явление культуры) : сб. ст. / под ред. И. В. Нарского, О. Ю. Никоновой. – М., 2001. – С. 206.

11. *Посадский А. В*. Социально-политические интересы крестьянства и их проявления в 1914–1921 гг. (на материалах Саратовского Поволжья): дисс. … канд. ист. наук : 07. 00. 02 / Антон Викторович Посадский. – Саратов, 1997. – С. 63.

12. *Посадский А. В*. Социально-политические интересы крестьянства и их проявления в 1914–1921 гг. (на материалах Саратовского Поволжья): дисс. … канд. ист. наук : 07. 00. 02. / Антон Викторович Посадский. – Саратов, 1997. – С. 53.

13. *Посадский А. В*. Социально-политические интересы крестьянства и их проявления в 1914–1921 гг. (на материалах Саратовского Поволжья): дисс. … канд. ист. наук : 07. 00. 02. / Антон Викторович Посадский. – Саратов, 1997. – С. 57.

14. Постановление Временного Правительства о приостановлении исполнения узаконения о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских и германских выходцев. // История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). М., 1993. – С. 54–55.

15. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). – Ф. 549, оп. 4, д. 57 [Дискуссия по докладу тов. Вагнер, 14.8.1921], л. 83.

16. РГИА (Российский государственный исторический архив). – Ф. 1276, оп. 10, д. 826 [Анонимное письмо Председателю Совета Министров И. Л. Горемыкину, от 1.11.1914], л. 31–32.

17. РГИА. – Ф. 1276, оп. 10, д. 826 [Анонимное письмо Председателю Совета Министров И. Л. Горемыкину, от 1.11.1914], л. 31–32.

18. РГИА. – Ф. 1276, оп. 11, д. 1230 [Анонимное письмо Председателю Совета Министров И. Л. Горемыкину, без даты], л. 1об.

19. РГИА. – Ф. 1276, оп. 11, д. 1230 [Анонимное письмо Председателю Совета Министров И. Л. Горемыкину, без даты], л. 2.

20. РГИА. – Ф. 1282, оп. 2, д. 112 [Показания исправника Аткарского уезда Зубкова – членам правительственной комиссии, от 19.01.1916], л. 10.

21. РГИА. – Ф. 1483, оп. 1 (1916), д. 1 [Письмо председателя Особого комитета по борьбе с немецким засильем А.С. Стишинского – председателю Государственной Думы М.В. Родзянко, от 21.11.1916], л. 17об.

22. РГИА. – Ф. 396, оп. 7, д. 453 [Письмо начальника Самарско-Уральского управления земледелия и государственных имуществ – в Департамент Государственных земельных имуществ, от 8.07.1915], л. 161.

23. РГИА. – Ф. 396, оп. 7, д. 454 [Общие сведения о введении в действие законов от 2.02.1915 г., весна 1915], л. 1–39об.

24. *Решетов Д. Г.* Немецкие колонии Нижнего Поволжья в годы Первой мировой войны. Машинописный манускрипт / Д. Г. Решетов. – Саратов, 2000. – С. 6.

25. *Решетов Д. Г.* Немецкие колонии Нижнего Поволжья в годы Первой мировой войны. Машинописный манускрипт / Д. Г. Решетов. – Саратов, 2000. – С. 1.

26. *Решетов Д. Г.* Немецкие колонии Нижнего Поволжья в годы Первой мировой войны. Машинописный манускрипт / Д. Г. Решетов. – Саратов, 2000. – С. 4.

27. *Решетов Д. Г.* Немецкие колонии Нижнего Поволжья в годы Первой мировой войны. Машинописный манускрипт / Д. Г. Решетов. – Саратов, 2000. – С. 15.

28. Решетов Д. Г. Немецкие колонии Нижнего Поволжья в годы Первой мировой войны. Машинописный манускрипт / Д. Г. Решетов. – Саратов, 2000. – С. 17.

29. Цит. по: Очерки истории Саратовского Поволжья (1894–1917) / под ред. И. В. Пороха, т. 2, ч. 2. – Саратов, 1999. – С. 303.

30. *Хердт Виктор* Немецкие колонии в Поволжье в период между революциями 1917 г. / *Виктор Хердт* // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. – М., 1999. – С. 272.

31. *Long James W.* From Privileged to Dispossessed. The Volga Germans, 1860–1917 / *W. James Long*. – Lincoln; London, 1988. – С. 228.

32. Long James W.: From Privileged to Dispossessed. The Volga Germans, 1860–1917 / *W. James Long*. – Lincoln; London, 1988. – С. 231.

33. Long, James W.: From Privileged to Dispossessed. The Volga Germans, 1860–1917 / *W. James Long*. Lincoln; London 1988. – С. 229. [21].

34. Schippan M. – S. Striegnitz: Wolgadeutsche. Geschichte und Gegenwart. Berlin 1992, с. 146. [3]

Надійшла до редколегії 19.05.2014

УДК 94(=112.2)(470.44/.47)|1914/1917|

А. А. Герман

Саратовский государственный университет

«ВЕЛИКАЯ ВОЙНА» И НЕМЦЫ ПОВОЛЖЬЯ (1914–1917 гг.)

Освітлено життя поволзьких німців у роки Першої світової війни. Досліджено реакцію німців на війну, поступову трансформацію громадської думки щодо німецької меншини в регіоні: від позитивного до негативного, фактори, що визначали цю трансформацію, особливу увагу приділено військовій службі поволзьких німців на Російсько-турецькому фронті, розкрито причини, форми і наслідки дискримінації німців-військовослужбовців.

Ключові слова: ***Перша світова війна, поволзькі німці, благодійні акції, німці-фронтовики, нагородження, дискримінація німців.***

Освещена жизнь поволжских немцев в годы Первой мировой войны. Исследована реакция немцев на войну, постепенную трансформацию общественного мнения в отношении немецкого меньшинства в регионе: от позитивного к негативному, факторы, определявшие эту трансформацию, особое внимание уделено военной службе поволжских немцев на Российско-турецком фронте, раскрываются причины, формы и последствия дискриминации военнослужащих немцев.

Ключевые слова: ***Первая мировая война, поволжские немцы, благотворительные акции, немцы-фронтовики, награждения, дискриминация немцев.***

Der Beitrag ist dem Leben der Wolgadeutschen während des Ersten Weltkrieges gewidmet. Im Mittelpunkt stehen die Reaktion der Deutschen auf den Krieg, die allmähliche Transformation der öffentlichen Meinung, und zwar von der positiven zur negativen Wahrnehmung der deutschen Minderheit in der Region, die Faktoren, die diesen Umschwung bestimmten. Besonderes Augenmerk gilt dem Kriegsdienst der Wolgadeutschen an der russisch-türkischen Front sowie den Gründen, Formen und Folgen der Diskriminierung der deutschen Armeeangehörigen.

Schlagwörter: ***Erster Weltkrieg, Wolgadeutsche, Wohltätigkeitsaktionen, deutsche Frontkämpfer, Auszeichnungen, Diskriminierung der Deutschen*.**

The article is devoted to the life of Germans of the Povolzhye region during World War I. The contribution of Germans of the Povolzhye region in organization of charity for the sake of the army of the Russian empire is analyzed.

Transformation of public opinion about German population and its reasons are also studied. Special attention is given to 1915 when anti-German attitudes

became especially wide-spread, what resulted in pogroms against local Germans and their discrimination. Then campaigns for liquidation of large-scale property, for prohibition to use German language were held. The author notes that Povolzhye gubernias for a long time were free from discriminative politics towards Germans. The reasons of loyal attitude of local Russians towards local Germans are analyzed, as well as the transformation of local public opinion about Germans. The key period for these changes was year 1915. Special attention is given to military service of Germans of the Povolzhye region. The reasons, forms and consequences of Germans-military men discrimination are revealed. Exactly, from western fronts they were sent to Caucuses front, where often were treated as labour force. Per se they were put on the same footing as war prisoners, and it resulted in a fact that Germans yielded to Bolshevik agitation and more and more often deserted.

Despite all discriminations mentioned, Germans-military men fought honestly and courageously, and we find evidence of this fact in numerous certificates of awarding and promotions of Germans of the Povolzhye region. The special example is the promotion of German from the Povolzhye region, colonel I. A. Mihaelis.

Keywords: ***World War I, Germans of the Povolzhye region, charity actions, Germans-front-line soldiers, discrimination of Germans, rewards, reserve battalions, voluntary military forces, moral decay, growth of revolutional mood.***

Первая мировая война 1914 – 1918 гг. стала для российских немцев первым среди целой череды суровых испытаний, выпавших на их долю в XX в. Страна, гражданами которой они являлись, вступила в противоборство с их исторической родиной – Германией – и этот факт не мог не отразиться на их судьбе. В Поволжье, в Саратовской и Самарской губерниях, к 1914 г. проживало свыше 400 тыс. немцев, переселившихся сюда еще в 1760-е гг., насчитывалось более 200 немецких поселений [3, с. 12].

С началом войны во всех лютеранских и католических храмах были отслужены молебны о ниспослании победы русскому оружию. В немецкоязычных газетах печатались воззвания к немецкому населению о верном служении Царю и Отечеству, призывы заботится о семьях ушедших на фронт, раненых и убитых на войне [17, с. 181].

Поволжские немцы приняли активное участие в благотворительных акциях, направленных на помощь фронту, на организацию излечения раненых воинов. К 1 июня 1915 г. ими было пожертвовано для фронта свыше 100 тыс. рублей, собрано большое количество продовольствия, одежды и обуви [19, с. 26]. Немцы открыли и содержали на свои средства 7 довольно крупных лазаретов [2, с. 78–79]. В местной русскоязычной прессе сохранилось немало благодарных откликов на деятельность этих лазаретов.

Приведем лишь один из них: «Мы, раненые нижние чины, находившиеся на излечении в лазарете № 2, в доме Евангелическом, приносим глубокую признательность доктору Петру Карловичу Галлеру с супругой за их заботы и доброе отношение к нам. А также искренняя благодарность медицинскому персоналу, сёстрам милосердия и всем служащим за внимательно отношение и вообще за их труд. Каждый из нас будет долго вспоминать этот тёплый уголок. За всех, ротный к-р Николай Савин» [1, с. 5].

Однако патриотические действия немецкого населения Поволжья и других регионов России, особенно после первых неудач русских войск на фронте, не могли помешать быстрому развитию в российском обществе антинемецких настроений. Особо широкий размах они приобрела в 1915 г., переходя в ряде случаев в откровенную антинемецкую истерию.

27–29 мая 1915 г. в Москве произошёл антинемецкий погром. Было разгромлено 759 торговых заведений и квартир, причинён ущерб в размере 29 млн руб. золотом, три немца было убито и 40 ранено. В Петербурге громили квартиры и конторы учреждений, принадлежавших немцам. Новейшее оборудование в типографии издательства И. Н. Кнебеля, позволявшее издавать книги на высочайшем художественном и полиграфическом уровне, было сброшено со второго этажа на улицу и разбито. Пострадали мастерские художников, особенно Я. Я. Вебера, у которого были похищены все произведения. Погромы прошли в Нижнем Новгороде, Астрахани, Одессе, Екатеринославе и некоторых других городах. В сельской местности нередкими стали самовольные захваты, грабежи и поджоги собственности колонистов. Психологическое давление, моральный, а порой и физический, террор заставлял многих немцев, в том числе и занимавших высокое положение в обществе, менять свои фамилии на русские. Так, военный губернатор Семиреченской области М. Фельдбаум сменил свою фамилию на русскую – Соколово-Соколинский [4, с. 224–225].

Продолжением антинемецкой кампании стал ряд мер по ликвидации крупного имущества российских немцев (земельных владений, предприятий и т.д.), переименование населенных пунктов, имевших немецкие названия (первым шагом стало переименование Санкт-Петербурга в Петроград), запреты на использование немецкого языка и др. [Подробнее см.: 13, с. 555–633]. Военным командованием западных фронтов, противостоявших Германии и Австро-Венгрии была проведена депортация немецкого населения пригра-

ничных губерний (практически со всей территории западнее Днепра) [12, с. 265–279].

Исключением на этом мрачном фоне довольно долгое время оставались поволжские губернии, населенные немцами (Саратовская и Самарская). Более чем полуторовековое совместное проживание русских и немцев, других народов сформировали толерантные взаимоотношения между ними, на которые какое-то время не могла повлиять даже антинемецкая кампания. В Саратове не было погромов. Дважды, в 1914 и 1915 гг. часть домовладельцев и гласных городской думы при содействии саратовского губернатора ставила вопрос о переименовании Немецкой улицы – одной из главных улиц Саратова (ныне – проспект им. С. М. Кирова). Однако, оба раза эти предложения городской думой отклонялись. Официально Немецкая улица сменила свое название лишь в 1917 г. [9, с. 3].

6 февраля 1917 г. законы о ликвидации немецкого землевладения в России распространяются на поволжских немцев, на весну планируется их депортация. Это решение встречает неоднозначную реакцию местного ненемецкого населения. 23 февраля 1917 г. на общем собрании членов городских дум, биржевых комитетов и земств Саратова и Покровска его участники выразили свой протест и солидарность с немецким населением региона. В принятом решении, в частности, говорилось: «Живущие среди нас немцы-колонисты – суть такие же русские граждане, как и мы. В нашем краю колонисты являются незаменимыми сельскими хозяевами. Мы обязаны настойчиво, определенно заявить, что ликвидация немецких земель… является мерой гибельной как для самих колонистов, так и для всего края. Она окажется чувствительной и для всей России» [15, с. 303].

И все же, со временем, антинемецкие настроения распространились и в Поволжье. В июле 1915 г. газета «Новое время» обвинила саратовских немцев в пособничестве Германии, в частности, мукомолу Э. И. Борелю ставилось в вину то, что незадолго до захвата Либавы германскими войсками он отправил туда «громадные запасы хлеба для неизвестных целей». Хлеб этот, якобы, не продавался и полностью достался неприятелю. Проведенная по указанию правительства жандармская проверка не подтвердила эти обвинения [5. – Ф. 3, оп. 1, 1915, д. 48, л. 63–65; 17–17б; оп. 8. 1915, д.7, л. 33–35]. В прогерманских симпатиях и прямом шпионстве обвинялся католический епископ И. А. Кесслер [10, с. 171].

Развивалась травля местных чиновников-немцев. Их вынуждали покидать свои посты. Большую роль в хозяйственной жизни Сарато-

ва в период войны играл К. Н. Гримм – Уполномоченный Министерства земледелия по закупке хлеба для армии в Саратовской губернии и Уральской области. В 1915 г. местная пресса не сомневалась в его патриотических настроениях, приводя его речь на заседании Государственного совета [7, с. 2]. Но в 1916 г. отношение к нему меняется на противоположное: он называется прямым виновником повышения цен на хлеб, сообщается об его отставке [14, с. 2].

Первая мировая война принесла ранее не имевшую прецедента тотальную мобилизацию немцев Поволжья на военную службу не только в вооружённые силы, но и в государственное ополчение. Всего за годы войны было мобилизовано свыше 50 тыс. человек, – это почти все мужское немецкое население призывного возраста [18, с. 35][1]. В то же время царившие в стране антинемецкие настроения, подозрительность, глубоко пустившие корни в российском руководстве и военном командовании, привели к тому, что практически все немцы-призывники подвергались унизительной дискриминации.

Уже с осени 1914 г. их прекратили посылать на западные фронты. В соответствии с распоряжением Мобилизационного отдела Главного управления Генштаба от 22-го октября 1914 г., начальнику штаба Казанского военного округа предписывалось: «…всех немцев-колонистов не высылать с ротами на западный фронт, а отправлять Вашим распоряжением по соглашению с начальником штаба Кавказского военного округа в запасные батальоны Кавказа» [16. – Ф. 1720, оп. 3, д. 225, л. 2].

Тех же, кто попал на западные фронты ранее, изымали и организованным порядком направляли на Кавказский фронт. Всего в течение 1914 – 1915 гг. с западных фронтов на Кавказский было переправлено свыше 17 тыс. немцев-военнослужащих [16. – Ф. 1720, оп. 3, д. 225, л. 1].

После того, как немецкое население, проживавшее в западных губерниях России, было объявлено «неприятельским» и началась его депортация в восточные районы страны, призыв на военную службу немцев этой категории практически прекратился. В дальнейшем призыв на военную службу немцев осуществлялся главным образом из Поволжья и Сибири. Все призывники, за редким исключением, также оказались на Кавказском фронте. Но даже там российским немцам оружие, как правило, не доверяли. «Главнокомандующий не признал желательным назначать немцев для обслуживания тыловых

[1] Подсчет сделан И. Шульгой.

учреждений и возможным вливать их в части войск других родов оружия, желая избавить эти части от лишних пытливых, зорких глаз людей хотя и русскоподданных, но немцев по духу», – отмечалось в одном из донесений [16. – Ф. 2100, оп. 2, д. 280, л. 3].

В боевые части было направлено всего около 4 тыс. немцев, главным образом, в пехоту, по 10 чел. в каждую роту (в среднем – 5 % численности роты), распределив их там ещё и по разным взводам и отделениям [16. – Ф. 2100, оп. 2, д. 280, л. 1–2]. Прошения некоторых командиров об увеличении в ротах числа немцев до 15 чел. Главнокомандующим были «категорично отклонены» [11, с. 282][2]. Часть военнослужащих-немцев была прикомандирована к казачьим войскам: по 15 чел. к кавалерийским и по 25 чел. к пластунским и пешим сотням. Этих немцев казаки использовали как рабочую силу при оборудовании биваков и позиций. Однако казачьи атаманы неоднократно выражали сомнения по поводу целесообразности использования немцев-колонистов в качестве подмоги для казаков. Они отмечали резко враждебное отношение казаков к ним и опасались самочинных расправ казаков над немцами. Отдельные такие факты, к сожалению, имели место [16. – Ф. 2100, оп. 2, д. 280, л. 6].

Между тем, как становится ясно из документов наградного отделения штаба Кавказской отдельной армии, опасения командования по «немецкому вопросу» были в подавляющем большинстве случаев беспочвенны. Оказавшиеся в боевых частях немцы-военнослужащие воевали честно и мужественно. В доказательство приведем лишь несколько примеров:

1. Список из 124 фамилий нижних чинов 1-го Кавказского сапёрного батальона, награждённых главнокомандующим Кавказской армией Великим князем Николаем Николаевичем младшим за боевые отличия в период Эрзерумской операции, где среди прочих награждены Георгиевским крестом 4-й степени: младший унтер-офицер Карл Вебер; младший унтер-офицер Рудольф Келлер; сапёр 5-й роты Густав Борман; сапёр 3-й роты Карл Кренц; сапёр 3-й роты Лейзер Зейгер и др.

2. Приказ о награждении (Георгиевский Статут ст. 67. п. 7.) ефрейтора 153-го Кубинского пехотного полка Эрентраута Фридри-

[2] По мнению Д. Г. Мартиросяна это было связано с тем, что батальоны и полки Кавказского фронта изначально имели высокий процент (около 40) представителей неславянских народов России. Опасаясь утраты боеспособности этих частей, Ставка, по-видимому, решила воздержаться от нарушения сложившегося баланса в сторону уменьшения доли солдат-славян.

ха Фридриховича, в качестве основания указано: «… 30 декабря 1915 года под Азап-Кеем за убылью всех унтер-офицеров взвода принял командование взводом. При переходе турок в контратаку он под ураганным огнём артиллерийским, пулемётным и ружейным удерживал занятую позицию и умелым управлением огня отразил контратаку…».

3. Наградной лист (Георгиевский Статут ст. 67. п. 6.) на старшего унтер-офицера 155-го Кубинского пехотного полка Кремера Эдуарда Иогановича, который «…в бою 30 декабря 1915 года, командуя взводом, выбил противника из укреплённого места способствуя этим занятию кольцевого окопа у сел. Азапкей…» [11, с. 284–285].

Лишь небольшому количеству поволжских немцев удалось избежать дискриминации на военной службе в годы войны. Как правило, они были офицерами. Так, например, сын колониста из Саратовской губернии прапорщик Г. М. Зиферт в годы войны был артиллеристом, за свои боевые заслуги был награжден орденами; Св. Станислава 2-й степени, с мечами, Св. Анны 2-й степени, Св. Владимира 4-й степени, в феврале 1917 г. произведен в поручики [18, с. 45].

Особо следует отметить немца из Поволжья полковника И. А. Михаэлиса, ветерана Русско-японской войны, командовавшего 15-м Сибирским стрелковым полком. В мае 1915 г. он был произведен в генерал-майоры, за годы войны получил 4 высоких ордена. Дослужился до начальника штаба армейского корпуса. К сожалению, в январе 1917 г. скончался на фронте от сердечной недостаточности [8, с. 327].

И все же основная масса немцев на Кавказском фронте проходила службу в запасных и ополченческих бригадах, а также в ополченческих рабочих ротах, находившихся в распоряжении Начальника военных сообщений и окружного интенданта.

В ходе наступления, по мере продвижения вглубь турецкой территории, командование Кавказской армии всё большее внимание вынуждено было уделять восстановлению разрушенной в боях инфраструктуры: дорогам, мостам, портам, станциям, инженерным укреплениям, крепостям и т. п. Основная тяжесть по выполнению этих работ ложилась на запасные батальоны и рабочие ополченческие команды, в которых значительную часть личного состава составляли немцы. Масштаб работ оказался столь внушителен, что имевшихся в распоряжении командования рабочих рук не хватало, поэтому по решению военного министерства на Кавказский фронт была произведена дополнительная отправка этнических немцев из запасных пол-

ков Казанского и Омского военного округов [16. – Ф. 2100, оп. 2, д. 280, л. 42].

Все вновь поступившие военнослужащие-немцы (свыше 8 тыс. чел.) были поделены на три группы. Первая (около 3 тыс. чел.) поступила в распоряжение начальника Кавказского округа путей сообщения генерала-лейтенанта Я. А. Порошина, в качестве рабочих для 6-й дружины Земгора на ремонт Сарыкамышского шоссе. Еще одна группа (около 2,5 тыс. чел.) была передана в подчинение начальника Трапезундского укрепрайона генерал-майора А. В. Шварца. Остальных немцев направили на строительство укреплений Эрзерумской крепости. Еще раньше по этим же группам были распределены немцы, уже находившиеся в тыловых частях фронта. На всех этих работах российские немцы использовались совместно с турецкими военнопленными, что вызывало их обиду, протест и возмущение.

Дискриминация призывников-немцев, фактическое приравнивание их к военнопленным вызывало ответную реакцию. Ранее всегда стремившиеся к законопослушанию, немцы стали легко поддаваться на большевистскую агитацию, быстро революционизироваться. После Февральской революции процесс революционизации и разложения в среде немцев-военнослужащих принял особенно широкий характер. Росло их дезертирство с фронта [6. – Ф. Р-849, оп. 1, д. 931, л. 94][3].

Немцы-фронтовики привозили с собой домой винтовки, наганы, патроны, гранаты, другие виды оружия и боеприпасов. Именно они становились в немецких селах опорой большевиков: создавали Советы, формировали Красную гвардию, взламывали традиционный образ жизни колонистов [20, с. 160–166].

Библиографические ссылки

1. Благодарность // Саратовский листок. –1915. – № 1. – С. 5.

2. *Воронежцев А. В.* Немецкие колонисты Поволжья в годы Первой мировой войны (на материалах Саратовской и Самарской губерний) / А. В. Воронежцев // Немцы России: Социально-экономическое и духовное развитие. 1871 – 1941 гг. – М., 2002.

---

[3] Уроженец с. Гримм Саратовской губернии Я. К. Леонгарт позднее вспоминал: «… с группой в 200 человек оставили свою часть и организованно направились в Россию. Прибыли в Сарыкамыш, где еще царствовала корниловщина… сумели поднять все части и покончить со всей сворой. В январе 1918 г. с организованной группой ушел из Сарыкамыша домой в родное село…».

3. *Герман А . А.* Немецкая автономия на Волге. 1918– 1941 гг. / А. А. Герман. – М. : МСНК-пресс, 1997.

4. *Герман А. А.* История немцев России / А. А. Герман, Т. С. Иларионова, И. Р. Плеве. – М., 2005.

5. Государственный архив Саратовской области (ГАСО).

6. Государственный исторический архив немцев Поволжья в г. Энгельсе.

7. Государственный Совет // Саратовский листок. 1915. 22 июля. – № 157. – С. 2.

8. История Саратовского края / под ред. В. П. Тотфалушина. – Саратов, 1996.

9. К переименованию Немецкой улицы // Саратовский листок. – 1915. – 10 января. № 7. – С. 3.

10. *Лиценбергер О. А.* Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов, 2001.

11. *Мартиросян Д. Г.* Российские немцы на Кавказском фронте Первой мировой войны / Д. Г. Мартиросян // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния толерантности. – М., 2005.

12. *Нелипович С. Г.* Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы первой мировой войны (1914–1917) / С. Г. Нелипович // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения. – М. : Готика, 1996.

13. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / сост. В. Ф. Дизендорф. – М. : МФД: Материк, 2006.

14. Обывательская беспомощность // Саратовский листок. – 1916. – 5 января. № 3. – С. 2.

15. Очерки истории Саратовского Поволжья. – Т. 2. – Ч. 2. – Саратов : Изд-во Сарат. гос. ун-та, 1999.

16. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 1720, оп. 3, д. 225, л. 2.

17. *Тотфалушин В. П.* «Русские» немцы и немецкий вопрос в годы Первой мировой войны (на материалах Саратовской и Самарской губерний) / В. П. Тотфалушин // Краеведческие чтения: Доклады и сообщения IV- VI чтений. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1994.

18. *Шульга И. И.* Немцы Поволжья в российских вооруженных силах / И. И. Шульга. – М. : МСНК-пресс, 2008.

19. *Юстус К. Ф.* Приволжские колонисты (По поводу закона 2 февраля 1915 г.) / К. Ф. *Юстус*. – Саратов, 1917.

20. *Hermann Arkadij.* Wie die Arbeitskommune (das Autonome Gebiet) der Wolgadeutschen gegruendet wurde / A. Hermann // Die Russlanddeutschen Gestern und heute.– Koeln : MarkusVerlag, 1992. – S. 160–166.

Надійшла до редколегії 16.06.2014

УДК 94(477)-054.62”1914/1918”

С. И. Бобылева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

НЕМЕЦКИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (По материалам Особого комитета по борьбе с немецким засильем)

Розкрито долю торгово-промислового дому «Вогау і К°». Показано історію його створення, розвитку, багатогалузевий характер діяльності. Простежено етапи розвитку та запекла дискусія 1916 р. з питання ліквідації цієї фірми, згідно з Ліквідаційним законодавством періоду Першої світової війни.

Ключові слова: ***Вогау, Перша світова війна, етнічний стереотип, менталітет, ліквідаційне законодавство.***

Раскрыта судьба торгово-промышленного дома «Вогау и К°». Показана история его создания, развития, многоотраслевой характер деятельности. Прослежены этапы развития и ожесточенная дискуссия 1916 г. по вопросу ликвидации этой фирмы, согласно Ликвидационному законодательству периода Первой мировой войны.

Ключевые слова: ***Вогау, Первая мировая война, этнический стереотип, менталитет, ликвидационное законодательство.***

Im Mittelpunkt des Beitrags steht das Schicksal des Handelshauses «Wogau & Co», seine Gründungsgeschichte, die Etablierung und der vielseitige Charakter seiner Aktivitäten. Besonderes Augenmerk gilt den einzelnen Entwicklungsetappen der Firma und der erbitterten Diskussion des Jahres 1916 bezüglich ihrer Abwicklung gemäß der während des Ersten Weltkrieges geltenden Liquidationsgesetzgebung.

Schlagwörter: ***Wogau, Erster Weltkrieg, ethnischer Stereotyp, Mentalität, Liquidationsgesetzgebung.***

The article is devoted to the fate of German entrepreneurship in Russia during World War I. The general review of state of historiography on ethnical Germans of the empire is given. The special importance of the materials of Special Committee for combating German stranglehold, materials of governmental inspectors is stressed– the importance of these institutions significantly grew in conditions of military confrontation between states of the Triple Alliance and the Entente.

The history of trade and industrial company «Wogau and C°» is traced, on the materials of journals of Special Committee. The article reveals the periods of

its development, its diversified character, structure of administration, financial provision. The struggle of various departments trying to evaluate the place and role of the firm in the economy of the county is traced back. The groundlessness of accusations, put forward against the firm of Wogau, is proved, though they still became main arguments for its liquidation. The conclusion is made that the general reason of this firm` destruction lied in egoistic interests of the Russian bourgeoisie, seeking to get rid of real business rival, using wartime situation.

Keywords: ***Wogau, Word War One, ethnical stereotype, mentality, liquidation laws.***

XX век был ареной многочисленных войн: локальных, региональных, оборонительных и агрессивных. Две из них стали мировыми. И если события Второй мировой войны были и поныне остаются предметом внимания исследователей, то Первая мировая война, по мнению многих, считается «забытой войной». Одной из причин этого скорее всего были масштабные трагедии Второй мировой, которые заслонили собой не менее жестокие события 1914–1918 гг.

Не касаясь анализа мотивов, характера, масштабов, целей, средств всех войн, следует признать очевидным тот факт, что война, по сути, является крайней формой конфликта, в ходе которого радикальными методами решают или пытаются решить проблемы.

Многие стороны событий военных лет получили оценки современников, историков. В основном это касалось проблем межгосударственных отношений, блоковой политики. Но если в этих вопросах ситуация более менее ясна – противоборствующие силы чётко обозначены, то вопросы внутригосударственного конфликта, приобретающие иногда формы гражданского противостояния, наиболее сложны для психо-исторического анализа [28].

В данной статье речь пойдет о совершенно иной войне – войне, объявленной государством своему народу, точнее, одному из них. Как известно, немцы достаточно давно появились в российской империи, внося значительный вклад в культуру, экономику, военно-государственное строительство [10]. Они воспринимали новую родину, как свое отечество. В силу этого антинемецкая кампания периода Первой мировой войны расценивалась ими как несправедливая, оскорбляющая человеческое достоинство.

Возникновение «немецкого вопроса» в российском обществе [2, с. 18–42; 3, с. 230–235; 31, с.48–57; 4, с. 50–58; 7, с. 47–58], антинемецкая кампания периода Первой мировой войны [5, с. 97–110; 9, с. 54–58; 12, с. 62–64; 16], участники её и инициаторы, судьба всего немецкого населения России, после снятия негласного «табу» на изу-

чение истории этнических немцев этой страны, в определенной мере, получили освещение в исторической литературе последних лет. Это касалось и вопросов ликвидационного законодательства. Гораздо меньшее внимание было уделено вопросам форм, методов, последствий этой политики в промышленности. Имеется ряд работ, авторы которых анализируют события, происходившие в сфере российской экономики [21, с. 225–261; 22; 23].

Проблемы экономики Российского государства того времени носят многоуровневый характер. Прежде всего речь идет о роли российской буржуазии и её месте в социально-политической сфере, многослойности её состава и положении каждого из них в годы войны, о процессах, происходивших в буржуазной среде – обогащении одних и разорении других, о финансовых трудностях производства, возникших с началом военных действий, о способах преодоления организационно-финансовых проблем, об этнической составляющей российского предпринимательства и его судьбах [33; 27; 32; 1, с. 77–91; 17, с. 24–30; 18; 19, с. 92–95; 20].

Материалы Особого Комитета по борьбе с немецким засильем содержат обширные массивы данных Министерств Промышленности и Торговли, Министерства Внутренних дел, т. е. речь идет о материалах, отражающих деятельность правительства [6, с. 495–506; 24]. А она не была результатом сугубо кабинетных решений, ибо проходила на фоне достаточно рекламируемых в печати антинемецких настроений части российского общества, руководившегося зачастую целями, далекими от патриотизма и продиктованными явно меркантильными интересами [8, с. 87–99]. Именно последние, в значительной мере, и явились основными побудительными мотивами формирования в свое время тезиса о «мирном завоевании» немцами России. Пожалуй, трудно отдать кому-либо предпочтение – помещичьим кругам, либо торгово-промышленной российской буржуазии, в создании самой психологической атмосферы в стране, пронизанной антинемецкими флюидами. Подтверждением этого являлось хотя бы размах пропагандистских публикаций, последовавший за российско-германским договором 1894 г. и широкая кампания торгово-промышленных, финансовых кругов России за пересмотр этого договора [13; 14]. Тогда в неё включились специально созданные комиссии при Российской экспортной палате, при Совете съездов представителей промышленности и торговли, при Министерстве Торговли и Промышленности, часть технической интеллигенции.

Начавшиеся военные действия и последовавшие за ними узаконения, именуемые «Ликвидационными законами», следует рассматривать в контексте вышеизложенного.

Созданный в такой психологической ситуации Особый Комитет по борьбе с немецким засильем был призван обеспечивать исполнение Ликвидационных законов. В материалах Особого Комитета отложились соображения, обсуждение предположений о мероприятиях по так называемому «освобождению» страны от немецкого влияния. Они позволяют проследить не только положение отдельных отраслей производства, судьбу целого ряда крупных фирм, синдикатов, объединений, но и уяснить расстановку ряда политических сил, их позиций в вопросах экономической стратегии периода войны, планы и перспективы, вынашиваемые различными кругами российского общества. Однако обобщения больших массивов событий не всегда позволяет увидеть и понять судьбы конкретных людей. Мы остановимся на истории одной немецкой семьи и её роли в политико-экономическом развитии страны.

Предметом нашего внимания стал торговый дом «Вогау и К°». Основным источником – материалы Особого Комитета по борьбе с немецким засильем, в котором особое внимание было уделено немецкому предпринимательству, а журнал за номером 41 от 22 сентября 1916 г. полностью посвящен торговому дому «Вогау и К°». В журналах приведены данные, предоставленные правительственными инспекторами, материалы ряда министерств. Объем материалов, направляемых в Особый Комитет инспекторами, позволяют утверждать, что ими проводилась огромная работа по анализу происхождения того или иного капитала, времени создания предприятий, их финансового состояния, инициаторах создания производств, их национальном происхождении, гражданстве, производственных связях, динамике развития. Создании филиалов в России и далеко за её пределами, характеру производства, горизонтальных и вертикальных структурах, связях с банками, выполнении государственных заказов и т. д. По большому счету ими проводились практически следственные действия, сравнимые разве что с работой чиновников МВД, жандармского ведомства, финансовых органов [25]. Поражает глубина и всеохватывающий характер данных, предоставляемых ими Министерству промышленности и Торговли.

Прежде чем рассматривать положение торгового дома «Вогау и К°» в годы войны и его судьбу в свете реализации Ликвидационных законов, следует остановиться на самой истории создания и этапов

деятельности этой компании. Тем более, что многие аспекты напрямую касаются судьбы торгового дома уже в годы Первой мировой войны.

В 1827 г. в Москву приехал 20-летний уроженец Франкфурта на Майне Филипп-Максим (Максим Максимович) фон Вогау. Как утверждают источники, прибывший не имел финансовых средств и смог устроиться лишь мальчиком для почтовых поручений в торговом доме Глогау. Судя по фамилии (фон Вогау), он происходил из баронского сословия и имел неплохое образование. Очевидно, что им были проявлены положительные способности в организационно-финансовой сфере, следствием чего и стало со временем получение им должности доверенного фирмы Глогау. Годы работы в этой фирме стали хорошей профессиональной школой для Филиппа-Максима фон Вогау. Ученик оказался крайне способным, восприимчивым ко всем новациям своего времени.

Следующим шагом 33-летнего Максима Максимовича Вогау стало создание им, совместно с приехавшим братом Федором Вогау, в 1840 г. Торгового дома Вогау. Эта информация сама по себе вполне красноречива. Ибо приезд в Россию его брата и создание собственного торгового предприятия позволяет утверждать, что Вогау смог, успешно работая, войти в торговую среду купечества столицы, скопить определенную сумму денежных средств. Это позволило ему приступить к созданию собственного бизнеса, который с первых шагов принял характер семейного предпринимательства. И хотя контора по торговле красками, чаем и москательными товарами начала свою работу 1 января 1841 г., члены Дома Вогау утверждают, что временем основания предприятия был 1840 г.

В тоже время дата основания торгового дома московской купеческой управой отнесено к 1859 г., когда братья Вогау заключили договор с ревельским купцом Лютером и было создано торговое предприятие. В 1862 г. Договор был расторгнут и членом правления сделался сын Максима Максимовича Вогау – Карл Максимович Вогау. Пока мы не нашли объяснение такому разночтению даты основания торгового дома Вогау. Однако одно очевидно – с самого начала предприятие носило семейный характер. Все последующие шаги формирования правления лишь подтверждает этот факт. Так, в 1872 г. после смерти Карла Максимовича, в состав правления вошли зять Макса Вогау – московский купец Банза и зять Карла Вогау – Мориц Марк. Последний в то время являлся саксен-кабургским подданным. Тогда же возникла практика открытия ряда отделений дома Вогау. Во гла-

ве каждого дома тоже стояли члены семьи. Санкт-Петербургское отделение (1872 г.) возглавил сын Карла Вогау – Максим Карлович Вогау; Лондонское (1875 г.), его зять, вальдекский подданный, Эрвин Шумахер. К 1916 г., когда и решалась судьба этого торгового дома, в состав правления по-прежнему входили лишь люди, связанные родственными связями с Вогау: сын учредителя – Гуго Максимович Вогау, внук учредителя – Герман, зять Карла Вогау – Мориц Марк, его сын – Гуго Маврикиевич Марк и зять Карла Вогау-Шумахер. Помимо пяти официальных членов торгового дома Вогау, по данным правительственных экспертов, в управлении участвовали ещё 32 других родственников. Все они были немцами. Сам по себе этот факт говорит о следующем. Во-первых, представителям управленческого корпуса дома «Вогау и К°» была присуща этническая идентичность, что выражалось в форме стремления к этнически однородным бракам [29], к моноэтническому общению в среде правления этого предприятия. Во-вторых, такая практика невольно могла передать неприязнь части торгово-промышленных кругов России, вызванную прежде всего экономическими факторами (большая экономическая успешность немецкой этнической группой лиц, по сравнению с русской). Это стало одной из причин неприязненного отношения к ним как предпринимательских, так и государственных чиновников, породив, в свою очередь, возможность, в условиях начавшейся Первой мировой войны, манипуляции массовым сознанием населения.

Большой интерес представляет собой процесс расширения интересов дома Вогау, его стремление к многопрофильности и увеличению своего участия в деятельности не только торговых, но и промышленных предприятий, акционерных обществ. Начав с реализации чая и москательных товаров, следующим своим шагом Вогау сделали распространение операций не только на шерстяную и бумажную пряжу, но и на хлопок, беря тем самым под контроль и сырьё. Это позволило в дальнейшем подчинить себе товарищество ситценабивной мануфактуры Гюбнера в Москве (1871 г.), товарищество мануфактур «Людвиг Рабинек» (1878 г.) [26, с. 3].

Одним из наиболее удачных приобретений дома Вогау раннего периода его деятельности был переход к нему в 1865–1866 гг. медного дела Даманси, в связи со смертью последнего и отсутствия у него наследника. Начало 70-х г. XIX в. было временем, когда дом Вогау встал на путь организации и подчинения своему влиянию целого ряда акционерных кампаний. Поражает даже простой их перечень: Общество водоснабжения и газоосвещения (1870 г.); страховое общество

«Якорь» (1872 г.); Товарищество Московского сахаро-рафинадного завода (1873 г.), Общество Белорецких заводов (1875 г.); Товарищество Рижского цементного завода и маслобойки Г. Х. Шмидта (1875 г.); Товарищество завода Кольчугина (1876 г.), Товарищество Московского металлического завода (1883 г.); Общество «Любимов, Самьвэ и К°» (1887 г.); Товарищество «Караван» (1893 г.). Правление торгового дома Вогау проявляло не просто всеядность, ибо в сфере его влияния оказался широкий спектр промышленного производства (от пищевой, строительной, текстильной до металлургической, машиностроительной, добывающих отраслей производства); но и стремление финансов обеспечить всю экономическую палитру своих интересов. Иллюстрацией последнего были инициативы и участие в учреждении Московского учетного банка, Рижского коммерческого банка, Русского для внешней торговли банка. Итак, речь шла о производстве и средствах. Следующим должен был стать вопрос доставки, транспорта. Им стала инициатива и ближайшее участие торгового дома Вогау в учреждении Общества Московско-Казанской железной дороги.

Предпринимательская активность Вогау этим не ограничивалась. Они встали на суть приобретения акций и паёв ряда предприятий, в организации и реорганизации которых они не участвовали. Это были: писчебумажная фабрика Говарда (1858 г.), Московское общество для производства цемента (1875 г.), Товарищество шелковой мануфактуры в Москве (1881 г.). Отметим перспективность всего приобретаемого и строительный бум, сопровождавший начавшийся процесс модернизации России – цемент; железнодорожное строительство, приобретавшее всероссийский размах – металлургические предприятия; резкое увеличение рынка печатной продукции – писчебумажная фабрика и т. д.

Ещё одной стороной деятельности торгового дома Вогау было их внимание к тем предприятиям, которым грозил крах. Не смущаясь временным расстройством дел этих заведений, фирм, дом Вогау приходил им на помощь в самые трудные моменты [26, с. 3]. Сотрудники Вогау, умело разбираясь в жизнеспособности самых разнообразных промышленных предприятий, выводили их из кризисной ситуации. Однако это было не проявлением альтруизма, а результатом точно выверенного расчета – оказанная помощь почти всегда заканчивалась более или менее полным подчинением таких предприятий дому Вогау.

Вполне естественно, возникает вопрос: чем обеспечивался такой успех? Правительственные инспекторы, скрупулёзно анализировав-

шие все стороны деятельности торгового дома «Вогау и К°», к их чести, объективно и без всякой пристрастности, указывали на следующее: личная энергия членов дома, удивительная предприимчивость, мастерски умелая организация дома, немецкая аккуратность в расчётах и в выполнении принятых обязательств, участие в работе самих членов торгового дома Вогау. Более того, инспекторы подчеркивали, что перечисленные качества в большинстве своем отсутствует у русского торгово-промышленного класса населения [26, с. 3].

В данном случае речь шла не о стереотипе восприятия национального характера [29], который уже в то время имеет место в отношении немцев: аккуратные, пунктуальные, педантичные, расчетливые, трудолюбивые, умные, экономные, бережливые, точные, чистоплотные [11, с. 165–183], а об констатации объективной реальности поведения и принципов жизнедеятельности конкретной семьи Вогау.

На рубеже XIX–XX вв. наблюдалось некое затишье в организационной и грюндерской деятельности торгового дома «Вогау и К°» и напротив, интенсивный характер их деятельности перед Первой мировой войной. В этот период проявилась важная тенденция предприятия – стремление стать монополистом в производстве и реализации меди. Ещё в середине 60-х гг. XIX в. ими было приобретено медное дело Даманси. Время шло и значение меди резко возрастало. Это было связано не только с её широком использовании в военном производстве, но и с вполне мирными сферами, в частности, с развитием, расширением сферы использования электричества. В 1907 г. Компания Вогау заключила договор с синдикатом медеплавильных заводов «Медь». Это было долгосрочное соглашение сроком на десять лет. Суть этого соглашения была крайне выгодна торговому дому Вогау. Синдикат «Медь» обязывался не продавать медь в России никому помимо дома (фирмам, лицам, ни через другие общества без соглашения торгового дома) за исключением электролитической переработки. Причем рафинированная электролитическая медь тоже поступала на рынок через дом Вогау.

Условия заключения этого и последующих договоров в этом спектре интересов Вогау, породили у чиновников, занимавшихся анализом деятельности всей компании Вогау, подозрение в том, что компания принимала участие в образовании самого синдиката «Медь». Хотя дом Вогау и не значился учредителем или акционером Общества «Медь», не имел своих представителей в его правлении, в ревизионной комиссии. Условия договоров, заключенных им как с самим Обществом, так и с Каштамыкскимии Верх-Исетскими заводами (на

продажу колчедана), действительно обосновано вызывали подобное подозрение. Тем более, что ранее все участники синдиката, а некоторые из них наследники Демидова, Богословского горнозаводского общества, наследники Сименса и Кавказского меднопромышленного общества, в течении десятков лет имели торговые отношения с торговым предприятием Вогау.

Дом, согласно договорам, получал особое вознаграждение в размере 50 % со всей выручки, получаемой от продажи меди по ценам, выше сравнительно с назначенными самим синдикатом. Тем самым он получал комиссионные вознаграждения с перевыручки в иные месяцы в два раза больше, чем с самой выручки. Кроме того, он стал монополистом в области продажи меди. И медеплавильные заводы России заключили с ним договоры, согласно которым «прокатные заводы покупали у Вогау всю свою потребность русской меди с 1 января 1911 г. по 1 января 1917 г. и обязывались не покупать помимо него, кроме лома и отбросов и не принимать на переработку таковую» [26, с. 4]. Попытка «Меди», уклониться от заключения договора на таких условиях, была предотвращена умелыми тактическими действиями дома Вогау в отношении медеплавильных заводов.

Результатом многоходовой тактической операции стало учреждение домом «Вогау и К°» пяти контор при медеплавильных заводах: Товарищество Кольчугина, Общество медеплавильных заводов братьев Розенкранц, Общество Тульских медепрокатных и патронных заводов, Общество франко-русских заводов братьев Берда в Петрограде и Общество «Главно». Последнее было учреждено в 1912 г. По инициативе и участии Вогау этому обществу были переданы прокатные заводы Товарищества Кольчугина.

С 1910 г. прослеживается тенденция дома Вогау по организации ряда новых предприятий в медной, металлургической, угольной и других областях промышленности. Их целью было привлечение капиталов со стороны, почти исключительно русских капиталистов и с их помощью иметь главенствующее положение в конкретных отраслях промышленности. Хотя в практике привлечения русского капитала были и исключения. Так при основании акционерного общества «Рудник Карл», учрежденного вместе с торговым домом Кнопп, дом Вогау привлек к участию несколько немецких, английских, французских, бельгийских, американских фирм [26, с. 11].

Особое место в широком спектре предприятий, компаний подконтрольных торговому дому «Вогау и К°» занимает «Общество для обследования и устройства предприятий в России» (март 1911 г.),

учрежденное для посреднических услуг по покупке и продаже месторождений полезных ископаемых, а также для разведки и исследований месторождений с последующих их эксплуатацией. В этом случае речь шла не просто о наследнической и грюндерской деятельности, а о создании системы полного цикла производства: от сырья до производства и реализации готовой продукции. По сути это был новаторский подход, мало практиковавшийся в то время.

В конечном счете под различной степенью влияния семьи Вогау оказалось более 20 акционерных предприятий разных отраслей промышленности и торговли. Общая сумма основных капиталов этих предприятий составляла около 80 млн рублей. В двух предприятиях по дому Вогау, его членам, родственникам и доверенным лицам принадлежали все акции; в одном – абсолютное большинство акций; в шести других группа Вогау владела от 1/3 до 2/3 акций и играла в них заметную роль; в десяти предприятиях группе Вогау принадлежало небольшое число акций (от 2 до 13 %), но в отдельных предприятиях этой группы, представители Вогау входили в состав правления. Документы подробно фиксировали долевое участие фирмы Вогау в каждой компании, формы зависимости их от торгового дома «Вогау и К°». Что же касалось Общества «Медь», то формально дом Вогау не состоя ни в числе учредителей акционеров, ни в правлении и ревизионной комиссии, тем не менее являлся единственным и исключительным комиссионером его по продаже меди. В общей сложности, группе Вогау в 1916 г. принадлежали акции и паи 19 предприятий на сумму 8,5 млн руб. Возникает вопрос: зачем была такая детализация финансового участия группы Вогау в предприятиях различных отраслей производства? Ответ содержался в последующих материалах инспекторов. Речь шла о подданстве лиц торгового дома «Вогау и К°» и их родственников. А ситуация в этом вопросе была таковой: из 8,5 млн руб. около 5 млн руб. приходилось на долю самого дома Вогау (т. е. более половины); 2,5 млн руб. – на долю отдельных членов дома и их родственников – русских подданных и 1,25 млн руб. на долю родственников, находящихся во время обследования деятельности этой фирмы (1916 г.) в германском подданстве. Кроме того в эту сумму не входили акции и паи общества Белорецких заводов и Товарищества заводов Кольчугина – общая их сумма составила около 8 млн руб. переданных к этому времени фирмой Вогау трем коммерческим банкам. Однако вернемся к проблеме подданства. Она оказалась не просто важной, а наиважнейшей для процесса уничтожения всего торгово-промышленного дома «Вогау и К°». Дело в

том, что ликвидационные законы 1915 г. ставили перед собой двоякую цель: с одной стороны – вытеснение чужеземных пришельцев и предприятий из находящихся под угрозой в военном отношении местностей, а с другой, и это была наиважнейшая с учетом перспективы, задача, – освобождение экономического быта страны от германской зависимости и постановки на очередь вопросов не просто об уничтожении общественной и сословной обособленности немецких уроженцев внутри России, а о значительном расширении сферы деятельности российской буржуазии, путем вытеснения и уничтожения немецкого буржуазного сегмента.

В связи с этим, материалы, представленные Особому Комитету по борьбе с немецким засильем правительственными инспекторами, должны были не просто констатировать наличие немецкоподданных в составе фирмы Вогау, а и убедить всех в определяющей и враждебной деятельности этих лиц по отношению к России. Для этого были мобилизованы все возможные и невозможные аргументы. Приводились следующие факты:

1. Начав свою деятельность с небольших торговых операций, торговый дом «Вогау и К°» имел уже в 1872 г. оборотный капитал в 45 тыс. руб. на 1 сентября 1915 г. Торговый оборот капитала составлял 41 млн руб., а к 1 января 1916 г. Достиг уже 45 млн руб. Это явно, по мнению составителей бумаг, свидетельствовало об алчности руководителей фирмы и незаконном обогащении за счет ограбления российского рынка.

2. Служебный персонал целого ряда предприятий, подконтрольных дому Вогау, формировался по указанию торгового дома. Часть переписки и договоров велась на немецком языке. Эти факты были явно не в пользу фирмы Вогау, учитывая обстоятельства военного противоборства Российской и Германской империй.

3. Десять процентов денежных средств торгового дома Вогау принадлежали лицам, находящимся в германском подданстве. При этом Макс Вогау, один из членов правления, в 1908 г. перешёл из русского в германское подданство.

4. Трое из пяти членов правления торгового дома Вогау (Мориц и Гуго Марки) лишь по объявлению войны перешли в русское подданство, а им принадлежало 9,5 млн руб., вложенного в дело пятью официальными членами дома (23,6 млн руб.).

5. Отдельные германские подданные, в том числе и бывшие в родстве с членами дома, входят в состав правлений и ревизионных комиссий большинства предприятий Вогау.

6. По данным Штаба Московского Военного Округа Гуго Вогау, Гуго Марк и германский подданный Макс Вогау относятся к числу неблагонадежных лиц в смысле возможности их участия в военном шпионаже в пользу Германии. Более того деятельный участник торгового дома, германский подданный Браун, лейтенант в отставке, высланный в Астраханскую область как заподозренный в шпионаже. Речь шла не о выявленных фактах шпионажа, а о подозрении в нем. Миф о «немецком шпионаже», запущенный еще до Первой мировой войны, в годы самой войны был многократно растиражирован прессой, определенными политическими силами с целью оправдать (не объясняя) причины военных неудач на фронте. Этот миф пережил саму войну [15; 30]. Перечисленные факты служили весомыми аргументами в развернувшейся дискуссии о судьбе торгового дома Вогау и необходимости его ликвидации в условиях Ликвидационного законодательства и войны.

Вместе с тем, далеко не все было так однозначно. Часть чиновничьего аппарата, стоявшего на реалистических позициях, в свою очередь смогла предъявить и свои факты, многие из которых были явно в пользу необходимости сохранения деятельности фирмы Вогау. Среди них были следующие:

1. Никаких собственных фабрик и заводов дом не имел. Ему принадлежат лишь два чая-рассыпчатых помещения в Сретенске и Самарканде и 20 складов для разных товаров в Европейской и Азиатской России.

2. Недвижимое имущество дома Вогау состояло из четырёх лавок, четырех домов и одного корпуса, оцененных по балансу в 773 тыс. руб.

3. До начала войны фирма Вогау не имела ни одного германского или австрийского отделения.

4. Не имела и не имеет значительных торговых сношений с фирмами этих стран.

5. Суммы средств фирмы, помещенные в банках стран воюющих с Россией 1910 г., составил 1,5 млн руб.; в 1911 г. – 0,5 млн руб.

6. Правительственный надзор не установил деловых связей торгово-промышленного дома «Вогау и К°» и его предприятий с германскими фирмами и не обнаружил в их деятельности проявлений германофильства.

7. При организации новых предприятий фирма Вогау привлекала почти исключительно русских капиталистов.

8. Из 650 служащих дома Вогау к 1914 г. лишь 25 человек являлись германскими подданными и явно несправедливо возлагать на

всю фирму ответственность за недавнюю принадлежность к немецкому гражданству двух членов правления.

Дискуссии о ликвидации фирмы Вогау развернулись в Особом совещании по обороне и это во многом обусловило и объясняет степень её ожесточенности. На «часу весов» истины обе стороны попеременно бросали свои аргументы. Речь шла о том, находились ли предприятия дома Вогау под личным или финансовым германским влиянием. Ожесточенность спора нарастала по ходу обсуждения судьбы торгово-промышленного дома «Вогау и К°». Сторонники ликвидации фирмы, а ими были большинство членов Межведомственного Совещания, полагали что не подлежит сомнению наличие серьезного участия германских элементов как в личном управлении делами фирмы и связанных с ними предприятий, так и в их финансировании. И этот посыл, не имея никаких конкретных фактов его существования, звучал постоянным рефреном выступающих. Они указывали на нежелательность гегемонии фирмы Вогау в целом ряде предприятий и отраслей. Так в её руках находились операции по закупке как русской, так и иностранной меди, что фактически означало, по мнению выступающих, подчинение немецкому господству такой важной оборонной Государственной отрасли, как плавка и переработка меди.

Особое внимание сторонников ликвидации дома Вогау привлекло создание фирмой Вогау «Общества для обследования и устройства предприятий в России» и цели его создания. Его задачи состояли в посреднических услугах по покупке и продаже месторождений полезных ископаемых, в том числе и нефти, а также для разведки и исследования месторождений с целью их эксплуатации созданными предприятиями. Другими словами, речь шла о долгосрочной перспективе промышленного развития страны, а это, считали выступающие, представляло угрозу будущему России. Учитывая все это, Межведомственное Совещание по обследованию германских и австрийских предприятий при Министерстве Торговли и Промышленности высказалось за закрытие торгового дома Вогау с ликвидацией его дел в порядке п. 1 ст. 1 и ст. 4 закона 1 июля 1915 г. Само Министерство Торговли и Промышленности первоначально разделяло позицию Межведомственного Совещания, изложенную в сделанном им заключении.

Все попытки объективной оценки деятельности дома Вогау, предпринимавшейся частью аппарата Министерства, отметались напрочь: в финансировании русской промышленности фирмой усма-

тривали лишь спекулятивный интерес; в стремлении освободить российский рынок от германских фирм – общемировую практику синдикатов, договаривавшихся о распределении рынков.

Исчерпав внутренние аргументы в пользу позитивной оценки деятельности фирмы Вогау, пытались использовать не только государственную целесообразность продолжения деятельности «Вогау и К°», как, например, выполнение её оборонных государственных заказов, но и поддержку английского посольства. Так представитель МИД, действительный статский советник Догель, сообщил о просьбе посла Великобритании, переданной через это министерство, обратить особое внимание на дело торгового дома «Вогау и К°». По данным английского посла дом не имел деловых отношений с Германией, а деятельности Лондонского отделения фирмы весьма полезна для Англии, являющейся союзницей России в идущей войне. Таким образом в ход была пущена «тяжелая артиллерия». В связи со всем происходящим вокруг дела дома Вогау МИД обратился к русскому послу в Англии для получения дополнительных данных. Учитывая это, статский советник Догель предложил не принимать решение о судьбе фирмы Вогау до получения ответа. В тоже время представитель Министерства Торговли и Промышленности, действительный статский советник Беклемищев сообщил, что Английское посольство в Петрограде довело до сведения Правительства Российской империи, что по данным посольства торговый дом «Вогау и Ко» «лишь по имени связан с германцами», а ликвидация фирмы приведет к закрытию лондонского отделения. В свою очередь Управляющий Лондонским отделением Шумахер подал в Министерство Торговли и Промышленности заявление, в котором содержался целый перечень фактов и действий фирмы, свидетельствующих о позитивной ее деятельности. В частности, сообщалось, что 1) Лондонское отделение обслуживает не только саму фирму, «но и ряд крупных русских банков, открывая кредит и акцептуя векселя»; 2) постоянно участвовало в подписке на займы русского правительства, выпускаемые на лондонском рынке; 3) выступало посредником при реализации в Лондоне нескольких городских займов, в том числе двух займов г. Москвы (в 1912 г. – на 37 млн руб. и в 1914 г. – на 10 млн руб.); 4) капиталы великобританских подданных в торговом доме, составляющие 10 млн руб., полностью помещены в Россию.

Одновременно с этим Министерство Торговли и Промышленности получило заявление от Московского дома Вогау о том, что бывшие при объявлении войны в германском подданстве члены дома Во-

гау Мориц (Маврикий) и Гуго Марки родились в России и капиталы дома принадлежат исключительно его членам. Суммы, внесенные родственниками, принадлежат наследникам бывших в управлении и не носят характера вклада. А их владельцы не участвуют в управлении и не в прибылях, а являются просто кредиторами. Их суммы могут быть внесены фирмой Вогау в особый фонд Государственного Банка России.

Градус ожесточённости спора вокруг судьбы конкретного предприятия, принадлежавшего немецкой семье Вогау, достиг высшей степени напряженности.

В связи с тем, что 1 января 1917 г. истекал срок контракта торгового дома Вогау с обществом «Медь», а предусмотренный договором процесс продолжения контракта со стороны Вогау не последовал, возникла угроза разрушения существовавшей организации Министерством Торговли и Промышленности под председательством Товарища Министра Торговли и Промышленности, Гофмейстера Веселого была создана Особая Комиссия с участием представителей Особого Совещания по обороне, Министерств Морского, Путей сообщений и ряда промышленных организаций. Она начала обсуждать вопрос о мерах по урегулированию торговли русской медью, о прекращении посреднической деятельности торгово-промышленного дома Вогау.

Первое заседание Комиссии состоялось 16 сентября 1916 г. На нём комиссия признала необходимым сохранить организацию во главе с обществом «Медь» и рассмотрела меры для нормального развития событий. В заключении Комиссии не было вывода о том, что деятельность дома Вогау вредна. А ликвидация фирмы, лишь на основании участия капиталов германских подданных и подозрения некоторых участников в шпионаже, которые не нашли подтверждения и учитывая готовность дома внести суммы в депозит Госбанка, делает предложения ряда министерств ликвидировать эту фирму не целесообразными. Вернее, «вызывают сомнения в необходимости и целесообразности» такой меры. Кроме того, участники Комиссии дали своеобразный прогноз на будущность. Ими было отмечено, что при ликвидации фирмы, члены дома Вогау получают значительные средства и, как русскоподданные, не будут лишены возможности в будущем открыть новое дело на тех же широких основаниях.

Суммируя все факты, т. е. собственный анализ деятельности фирмы Вогау, опирающийся на данные правительственных инспекторов, информацию МИД России, тем не менее Комиссия посчитала, что

окончательное решение о судьбе торгового дома Вогау должно быть решено Особым Комитетом по борьбе с немецким засильем, которой она и передала свое заключение.

Однако кроме этого заключения Комитет получил документы за подписью Председателя Особого Совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне Государства сенатора Гарина от 15 августа 1916 г. за № 20482, с приложением докладов наблюдательной комиссии от 27 июня 1916 г. за № 1448. В них указывалось на зависимость акционерного общества Верх-Исетских горных и механических заводов от торгового дома Вогау, а неисправность «этих заводов объяснялась вредной деятельностью фирмы» Вогау. «Немецкий характер» её, якобы, создал ненормальное положение в медной промышленности, нанося ущерб государственной обороне. Обвинения были слишком тяжелыми. И несмотря на предложения представителей МИДа и Министерства Финансов не решать судьбу торгово-промышленного «Вогау и К° » вплоть до получения сведений от российского посла в Лондоне, большинством членов Комитета высказались за его ликвидацию.

Меры Особого Комитета по борьбе с немецким засильем, разработка им особых Правил введения временного управления фирмой «Вогау и К°», ликвидации её, отдельная тема.

Таким образом, изложенный материал позволяет отметить следующее: 1. Торгово-промышленный дом «Вогау и К°» действительно занимал важное место в экономике России. 2. Национальный характер руководства фирмы придал её деятельности характерные и лучшие черты немецкого этноса. 3. Этапы развития фирмы Вогау совпали с процессом модернизации самой России. 4. Процессы концентрации производства, осуществляющие домом Вогау, во многом опережали аналогичные процессы в различных отраслях российской промышленности. 5. Все обвинения дома Вогау в антироссийской деятельности не нашли подтверждения, а Министерства Торговли и Промышленности, напротив, настаивало на необходимости дальнейшего функционирования фирмы. Однако, руководствуясь скорее всего интересами определенной части российской буржуазии, стремящейся устранить конкурентов, пользуясь военной ситуацией, и не допустить в дальнейшем возрождения конкурентов даже после окончания войны, Особым комитетом по борьбе с немецким засильем было принято решение о ликвидации торгово-промышленного дома «Вогау и К°». В этом решении отсутствовало понятие целесообразности, государственного прагматизма. Зато был явный экономический

эгоизм целого ряда представителей, использующих в своих целях национальный фактор.

Библиографические ссылки

1. *Абрамова Н. Г.* Иностранные акционерные общества в России в 1905–1914 гг. / Н. Г. Абрамова // Вестник Московского университета. Сер. «История». – 1980. – № 4. – С. 77–91.

2. *Айсфельд А.* Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. / А. Айсфельд // Вопросы германской истории / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д. : ДНУ, 2007. – С. 18–42.

3. *Баах С. В.* «Немецкое засилье»: идея борьбы с «внутреннем немцем» в деятельности общественных и государственных учреждений Российской империи / С. В. Баах // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности : материалы междунар. науч. конф. – Саратов, 14–19 сент. 2004 г. / под ред. А. А. Герлики. – М. : МИСК-пресс, 2005. – С. 230–235.

4. *Безносова О. В.* Причины возникновения антигерманской кампании в Российской империи накануне Первой мировой войны (на примере Екатеринославской губернии) / О. В. Безносова // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д. : РВВ ДНУ, 2010. – С. 50–58.

5. *Бобылева С. И.* Система образования немецких колоний начала XX века и «Ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) / С. И. Бобылева // Немцы России и СССР, 1901–1941 гг. : материалы междунар. науч. конф., Москва, 17–19 сент. 1999 г. – М. : «Готика», 2000. – С. 97–110.

6. *Бобылева С. И.* Материалы Особого Комитета как источник по истории судеб немецкого населения периода Первой мировой войны / С. И. Бобылева // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие 1871–1941 гг. : материалы VIII междунар. науч. конф., Москва, 13–16 октября 2001 г. – М. : Готика, 2002. – С. 495–606.

7. *Бобылева С. И.* «Немецкий вопрос» в оценке российского общественного мнения второй половины XIX века / С. И. Бобылева // Ключевые проблемы истории российских немцев : материалы X междунар. конф. Междунар. ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – Москва, 18–21 ноябр. 2003. – М. : ЗАО «МИСК-пресс», 2004. – С. 47–58.

8. *Бобылева С. И.* Кто виноват? Российское общество и «немецкий вопрос» в годы Первой мировой войны / С. И. Бобылева, Т. Л. Петрова // Вопросы германской истории. – Д., 2009. – С. 87–99.

9. *Вибе П.* Антинемецкая кампания в сибирском регионе в начале XX века / П. Вибе, С. Баах // Немцы России: Социально-экономическое и духовное развитие 1871–1951 гг. : материалы междунар. науч. конф. – М. : ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 54–58.

10. *Вильгельм А. Ф.* Немцы в истории России: люди и события / А. Ф. Вильгельм, К. А. Вильгельм. – М. : Общественная Академия Наук Российских немцев, 2003. – 874 с.

11. *Вишленкова Е.* Визуальное народоведение империи, или увидеть русского дано не каждому / Е. Вишленкова. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – С. 165–183.

12. *Герман А. А.* Антинемецкая кампания / А. Герман // Немцы России : энцикл. Т. 1: А-III / редкол. : В. Карев (пред.) – М. : «ЭРН», 1999. –С. 62–64.

13. *Гольштейн И. М.* Русско-Германский торговый договор и задачи России / И. М. Гольштейн. – М., 1912. – 52 с.

14. *Гольштейн И. М.* Война, русско-германский торговый договор и следует ли России быть «колонией» Германии. – М., 1915. – 90 с.

15. *Греков Н. В.* Русская контрразведка в 1905–-1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы. / Н. В. Греков. – М. : МОНФ, 2000. – 209 с.

16. *Деннингхаус В.* Революция, реформа и война / В. Деннингхаус – Саратов : Саратов. гос. ун-т, 2008. – 244 с.

17. *Драгунский Д. В.* Навязанная этничность / Д. В. Драгунский // Политические исследования. – 1993. – № 5. – С. 24–30.

18. *Дякин В. С.* Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг. Разложение третьеиюльской системы / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1998. – 227.

19. *Кудряшов С.* Немецкий шпионаж в России / С. Кудряшов // Родина – 1993. – № 5/6. – С. 92–95.

20. Монополии и иностранный капитал в России : сб. ст. / редкол. М. П. Вяткин (отв. ред.) и др. – М.; Л. – 1962. – 434 с.

21. *Поткина И. В.* Чрезвычайное законодательство и немецкие фирмы в Москве (1914-1917 гг.) / И. В. Поткина // Немецкие предприниматели в Москве : сб. ст. – М. : Обществ. академия наук российских немцев, 1999. – С. 225–261.

22. *Поткина И. В.* Законодательное регулирование предпринимательской деятельности в России / И. В. Поткина // История предпринимательства в России : в 2 т. – М. : РАН Ин-т Росс. истории, 2000. – 157 с.

23. *Предпринимательство и предприниматели* России: от истоков до начала XX века / ред. М. И. Бовыкин, В. В. Журавлев, Ю. А. Петров. – М. : РОССМЭН, 1997. – 344 с.

24. *РГИА.* – Ф. Совета министров Российской империи, оп. 12, д. 1438. Об учреждении Особого комитета по борьбе с немецким засильем. Ч. 1. 25 февр. – 25 окт. 1915. 135 л.

25. *РГИА.* – Ф. 1425. Документальные материалы торгово-промышленных акционерных обществ и товариществ (коллекция), оп. 2, д. 83. Материалы о деятельности правительственных инспекторов по надзору за деятельностью торгово-промышленных предприятий германских и австро-венгерских подданных 25 мая 1915–21 сентября 1917 г.

26. *РГИА.* – Ф. 1483. Особый Комитет по борьбе с немецким засильем. Д. 6. Наряд журналов Особого Комитета по борьбе с немецким засильем ч. II. 12 июля-13 октября 1916. Журнал № 41. – С. 3.

27. *Российское предпринимательство:* История и возрождение: в 3 кн. – М. : Русское деловое агентство, 1997. – Кн. 1. – 383 с.; Кн. 2. – 335 с.; Кн. 3. – 367 с.

28. *Сенявская Е. С.* Психология войны в ХХ веке. Исторический опыт России / Е. С. Синявская. – М. : РОСПЭН, 1999. – 383 с.

29. *Формирование личности* как этнического феномена [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/69387/53/Krylov-Psihologiya.html

30. *Фуллер У.* Внутренний враг: Шпиономания и закат императорской России / У. Фуллер; авторизованный пер. с нем. М. Маликовой. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – 376 с.

31. *Шевчук Н. А.* О проблеме «мирного завоевания» юга Украины немецкими колонистами (вторая половина XIX в.–1914 г.) / Н. А. Шевчук // Вопросы германской истории. Немцы в Украине : материалы украинско-германской науч. конф. – Днепропетровск, 26–29 сент. 1995 г. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д. : Изд-во ДГУ, 1996. – С. 48–57.

32. *Шепелев Л. Е.* Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1973. – 347 с.

33. Ruth Am Endle Roose. Russian Industrialists in an Era of Revolution. The Assotiatian of Industry and Trade, 1906–1917. Edited by Thomas C. Owen. M. E. Sharpe. Armank. – N. Y., 1997.

Надійшла до редколегії 25.06.2014

УДК 94(4) «1918»+94(477) «1918»

Б. В. Малиновский

Никопольский факультет Национального университета «Одесская юридическая академия»

АВСТРО-ВЕНГЕРСКИЕ ВОЙСКА В УКРАИНЕ, 1918 г.: ПРОБЛЕМА КОРЫСТНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛНОМОЧИЙ

Розглянуто проблему неправомірного збагачення службовців австро-угорських військ в Україні (лютий–грудень 1918 р.), з'ясовано його засоби та ступінь поширення.

Ключові слова: ***Перша світова війна, Австро-Угорщина, австро-угорські війська, Українська Держава, євреї України, митниця, контрибуція, корупція.***

Рассматривается проблема неправомерного обогащения военнослужащих австро-венгерской Восточной армии в Украине (февраль–декабрь 1918 г.).

Ключевые слова: ***Первая мировая война, Австро-Венгрия, австро-венгерские войска, Украинская Держава, евреи Украины, таможня, контрибуция, коррупция*.**

In seinem Beitrag weist der Autor auf das Problem der unrechtmäßigen Bereicherung der Angehörigen der österreichisch-ungarischen Heeresgruppe Ost in der Ukraine (Februar-Dezember 1918) hin.

Schlagwörter: ***Erster Weltkrieg, Österreich-Ungarn, österreichisch-ungarische Truppen, Ukrainischer Staat, ukrainische Juden, Zoll, Kontribution, Korruption.***

The article deals with the problem of illegal enrichment of Austro-Hungarian Eastern Army soldiers in Ukraine. Based on the data from official correspondence of Ukrainian officials and memoirs of contemporaries, the author shows what illegal methods of enrichment were used and how widely such abuses were spread.

In February 1918 the leadership of the Ukrainian National Republic (UNR) appealed to the governments of Austria-Hungary and Germany with a request for military assistance.

Basing on this request, the military units of the Central Powers were introduced into the territory of Ukraine and had liberated it from the Soviet troops before May, 1918.

Austro-Hungarian units within the Ukrainian state occupied its western and southern regions. In May 1918, these forces were combined into a special group of troops – the Eastern army.

Gradual evacuation of the Austro-Hungarian units from Ukraine began in August and ended in December 1918, after the fall of the Austro-Hungarian Empire.

Austro-Hungarian units, placed in Ukraine, had minor fighting qualities. Level of discipline was falling fast, orders were poorly executed, control over the actions of subordinates weakened.

Thus, smuggling, profiteering, bribery, extortion, more like a collection of fines and theft were the most common types of violations which the Austro-Hungarian troops committed in Ukraine. Such incidents quickly turned into usual cases for the majority of the personnel of the Eastern army.

Many soldiers and officers of the Eastern army were involved in committing abuses. It was the main sense of their activity in Ukraine.

Keywords: ***World War I, Austro-Hungary, Austro-Hungarian War, Ukraine, Ukrainian Jews, customs, contribution, corruption.***

В дневнике Дмитрия Донцова 12 сентября 1918 г. описан примечательный случай. Знакомый предприниматель спрашивал Донцова, возглавлявшего в то время одно из украинских государственных учреждений, как долго, по его мнению, будет существовать украинское государство. Деловому человеку было важно знать это, посколь-

ку он планировал вложить деньги в съемки фильма о гетмане Мазепе и беспокоился о том, успеет ли его инвестиция принести прибыль. История была забавной и одновременно вызывала досаду. «Тогда я впервые столкнулся с подобным подходом к делу украинской независимости», – записал Д. Донцов в дневнике [4, с. 95].

Между тем среди участников событий 1917–1921 гг. в Украине такой подход не был редкостью. Крушение Российской империи и становление украинской национальной государственности, смена политических режимов, гражданская война, иностранные интервенции – многими это воспринималось как возможность быстрого обогащения, вопреки всем рискам и издержкам создать или многократно умножить капитал. В подобной среде собеседник Донцова представлял далеко не худший тип дельца. По меньшей мере, он рассчитывал заработать честно, в отличие от промышлявших в революционное время многочисленных искателей наживы, очень малоразборчивых в средствах. Похождениям в Украине солдат и офицеров австро-венгерской Восточной армии, братьев по духу Семена Ивановича Невзорова[1], посвящена эта статья. Опираясь на данные служебной переписки украинских должностных лиц и воспоминания современников, попытаемся выяснить, какие способы незаконного обогащения использовали австро-венгерские военнослужащие в Украине и как широко такие злоупотребления были распространены.

В феврале 1918 г. руководство Украинской Народной Республики (УНР) обратилось к правительствам Австро-Венгрии и Германии с просьбой о военной помощи. На основании этой просьбы военные подразделения Центральных держав были введены на территорию УНР и до начала мая 1918 г. освободили ее от советских войск. К этому времени власть в Киеве поменялась в результате государственного переворота: 29 апреля 1918 г. вместо УНР была создана Украинская Держава (УД) во главе с гетманом Павлом Скоропадским.

Австро-венгерские части в пределах украинского государства занимали его западные и южные регионы – губернии Херсонскую, Екатеринославскую, Подольскую и часть Волынской. В мае 1918 г. эти силы были объединены в особую группу войск – Восточную армию. Командовать ею был назначен генерал Альфред Краусс. Командующий и его штаб находились в Одессе. Согласно полученной Крауссом от императора Карла инструкции подразделениям Восточ-

[1] Алексей Толстой, «Похождения Невзорова, или Ибикус», 1923–1924 гг.

ной армии предстояло решать три основных задачи: поддерживать порядок и законность в зоне присутствия, обеспечить использование в интересах Австро-Венгрии хозяйственных ресурсов этой территории, создать условия для дальнейшего развития экономических отношений между Австро-Венгрией и Украиной. Правительство гетмана П. Скоропадского официально признало за военными властями Центральных держав полномочия в сфере правоохранительной деятельности – наряду с соответствующими органами украинского государства военные подразделения Центральных держав выполняли функции полиции, внутренних войск и судов по уголовным делам.

Размещенные в Украине австро-венгерские войска имели невысокие боевые качества. Уровень дисциплины быстро падал, приказы плохо исполнялись, слабел контроль командиров за действиями подчиненных. Нарастающее разложение было заметно даже на первый взгляд: по словам генерала А. С. Лукомского, посетившего Одессу в начале лета 1918 г., «видно было, что австрийские войсковые части совершенно разваливаются и сами становятся опасными для своего командного состава» [5, с. 207].

Заставить военных держаться определенных рамок было некому. Общественное недовольство игнорировалось, открытое сопротивление подавлялось силой. В условиях, когда армия и правоохранительные органы украинского государства еще только создавались, его власти сильно зависели от поддержки своих иностранных союзников. Кроме того, часть украинской администрации сама была поражена коррупцией. Сталкиваясь со злоупотреблениями союзников, украинские чиновники чаще всего закрывали на них глаза или ограничивались декларативными заявлениями протеста.

Заняв командную должность в Украине, многие австро-венгерские офицеры быстро выясняли, какие выгоды представляли занимаемое ими служебное положение. Так, очень прибыльным делом оказалась служба на границе. Можно было организовать и контролировать нелегальные товарные потоки. Обращаясь к Главноуполномоченному украинского правительства в местах размещения Восточной армии, министерство финансов УД 30 июля 1918 г. сообщало: «самовольний вивіз за кордон австрійськими вояками споживчих продуктів щоденно збільшується, і окремі вояки проносять і вдень, і вночі ці продукти в ранцях, мішках і т.д.» [13, л. 110]. 20 июля 1918 г. генеральный консул Германии в Одессе Г. Онесзейт со своей стороны отмечал: «Общеизвестно, что австрийские солдаты и офицеры широко занимаются контрабандой. Возвращаясь из отпуска с родины, они про-

возят беспошлинно в своих чемоданах высокоценные изделия, малые по весу и объему, и продают здесь во много раз дороже покупной цены. К товарам такого рода особенно относятся химические изделия, главным образом аптекарские» [1, с. 477].

Если солдаты несли через границу на себе по несколько штук и считанные килограммы, то их командиры ввозили и вывозили контрабанду большими партиями, используя морской, речной и железнодорожный транспорт, отправляли целые обозы, перегоняли стада скота. Список предметов нелегального экспорта из Украины, по данным украинской таможни, включал зерно, муку, крупы, шерсть, сено, лес, табак, мыло, сахар, семена овощных культур, свечи, спички, сало, спирт, яйца, лом металлов, квашенную капусту, картофель, лук и др. «Все, что возможно, водворяется австрийцами под видом военного груза или ручного багажа [...], на переправах ежедневный насильственный вывоз лошадей и других товаров», – констатировали сотрудники Каменец-Подольской таможни [13, л. 104]. Работа украинских таможенных органов в этих условиях сводилась к формальностям. Руководство Рыбницкой таможни отмечало 23 июля 1918 г.: «Ввиду вмешательства австрийского караула во все действия таможни по наружной службе таможенный доглядач фактически выставляется туда только для присутствия [...], и вообще, собственно говоря, при указанной совместной охране и действиям по пропуску товаров и пассажиров является там совершенно излишним, так как пропуск[ом] пассажиров и товаров в обе стороны до настоящего времени ведают австрийские власти в лице местной комендатуры, а надзор за этим, по праву сильного, осуществляет караульный пост австрийский». С украинскими таможенниками австро-венгерские военнослужащие обращались крайне грубо, угрожали арестом [13, л. 185].

Ввоз и вывоз контрабандных товаров осуществлялся не только через оборудованные пункты пересечения границы, но вообще на любом ее участке. В конце сентября 1918 г., требуя от командования Восточной армии прекратить такие нарушения, командир Отдельного корпуса пограничной стражи утверждал: «австрийские воинские чины, пользуясь малочисленным составом постов пограничной стражи, провозят через границу под угрозой применения силы и даже оружия множество продуктов, товаров, скота и лошадей, чем наносят существенный ущерб финансовым интересам [Украинской] Державы» [12, л. 282].

Кроме контрабанды обогащению способствовала и спекуляция. В Украине в это время действовала государственная хлебная мо-

нополия, зерно и другие сельскохозяйственные продукты государственные заготовительные организации приобретали у производителей по фиксированным ценам, которые были гораздо ниже рыночных. Деятельность перекупщиков должна была преследоваться по закону. В нарушение этих норм австро-венгерские солдаты и офицеры сами занимались перекупкой и покрывали спекулянтов. В рапорте начальника 7-го участка Екатеринославской уездной варты 18 сентября 1918 г. отмечалось: по словам спекулянтов, «муку и зерно они провозят свободно и препятствий со стороны австрийских войск не встречают и что, хотя у них мука и зерно чинами варты и отбираются, все равно они таковое получают обратно через посредство австрийских войск. При таких обстоятельствах борьба со спекуляцией немыслима [...], тогда как спекуляция зерном и мукой развита в уезде до крайних размеров» [18, л. 56–57]. В начале октября 1918 г. начальник 2-го участка Екатеринославской уездной варты выяснил, что в Солонянской волости местные спекулянты при содействии австрийских властей вели масштабную торговлю хлебом. Военные доставляли зерно на принадлежавшие перекупщикам мельницы, там его хранили и перерабатывали, затем при посредничестве городских торговцев сбывали муку в Екатеринославе и его пригородах Новых Кайдаках и Диевке; австро-венгерское командование выделяло спекулянтам охрану [18, л. 70–72]. 12 октября 1918 г. Екатеринославский губернский староста сообщал в министерство внутренних дел УД: «австрийские солдаты спекулируют с продажей муки, покупая зерно по твёрдым ценам и перемалывая его [с целью перепродажи] по 30–35 рублей пуд. Об этом известно местным австрийским комендантам, которые для устранения сего никаких мер не принимают» [17, л. 102].

Немалый доход могли приносить акции в сёлах, если, конечно, их участников не смущало то, что часто это были кровавые деньги. Отряды направлялись в сёла с определённой целью – для изъятия незарегистрированного оружия у населения, закупки продовольствия, розыска лиц, подозреваемых в совершении преступлений, возвращения имущества крупным хозяйствам, пострадавшим во время аграрных беспорядков (1917 – начале 1918 г.), подавления вооружённых выступлений. Если жители села проявляли неповиновение или давали повод их в этом обвинить, военные пускали в ход оружие, были жертвы. Завершало акцию в таких случаях взыскание контрибуции – денежного штрафа за нарушение и/или компенсации за причиненный крупным хозяйствам ущерб.

Очевидец этих событий С. Ф. Штерн оставил в своих воспоминаниях описание механизма взыскания контрибуции в селах Подольской губернии осенью 1918 г.: «Чуть ли не каждый вечер, к закату солнца, из какой-либо окрестной деревень раздавалась стрельба – сперва ружейная, потом – пулеметная, наконец – орудийная. Это действовали контрибуционные отряды. Помещик определял в «круглых цифрах» размер понесенного им от захвата имения убытка, взыскание которого поручалось австрийскому отряду [...]. Обычно известный %, порой довольно значительный, обещан был помещиком в пользу отряда и его командира, причем эти «расходы по взысканию» заранее включались в размер взыскиваемой суммы». Отряд приближался к селу, крестьян созывали на сход, выдвигалось требование выплатить помещику возмещение. Крестьяне чаще всего отказывались («со ссылками на отсутствие денег, на неучастие в захвате или разгроме [имения]»). Тогда военные открывали огонь. Жителей села предупреждали, что за каждый выстрел им придется дополнительно заплатить. В итоге «мужики снова совещаются, начинается собирание денег, и взнос всей первоначально требовавшейся суммы плюс «расходы» по взысканию» [24, с. 26].

Суммы взысканий в сёлах зачастую были непомерно велики. В селе Бортниках Брацлавского уезда Подольской губернии в августе 1918 г. контрибуция составила 300 тыс. рублей; в селе Михайловке того же уезда – 100 тыс. рублей [7, с. 89]. Города платили еще больше. Летом и осенью 1918 г. огромные штрафы должны были выплачивать жители Жмеринки (250 тыс. рублей), Екатеринослава (300 тыс. рублей), Мариуполя (337 тыс. рублей), Могилева-Подольского (500 тыс. рублей) и других городов [8, л. 104]. Населению подольского местечка Станиславчика, на которое австро-венгерские власти возложили ответственность за крушение пассажирского поезда у станции Ярошенка, было приказано собрать 250 тыс. рублей [8, л. 99].

Контрибуции налагались произвольно, по самым разным поводам. В Винницком уезде жители местечек Юзвин и Майдан Юзвинского были наказаны штрафом в 10 тыс. рублей «за выпас скота в казенном лесу», крестьяне села Сиомак были оштрафованы на 30 тыс. рублей «за несвоевременную вспашку пара и неуборку экономического хлеба», а крестьяне сел Лысянки и Махновки – на 30 тыс. рублей «за невозврат помещику вещей и несвоевременное приступление к полевым работам». Сообщая об этом 4 октября 1918 г. Подольскому губернскому старосте, Винницкий уездный староста отмечал: «Австро-венгерское командование за всякое проявление населени-

ем, по его мнению, неповиновения и враждебное будто бы отношение, а равно при обращении нашей власти за содействием, налагает на население денежные взыскания под видом контрибуций, [...] причем австрийцы, производя взыскания, забирают вместо денег скот, хлеб, сельскохозяйственные орудия, имущество и проч.» Изъятая у людей наличность уходила непонятно куда: «на мои запросы коменданту в г. Виннице полковнику Веплингеру, куда поступают взыскиваемые деньги, комендант отвечал, что в пользу Украинской Державы, чему у меня возникло подозрение, что это не так, тем более, что комендант в сдаче взыскиваемых денег в казначейство квитанций не предъявлял» [8, л. 99].

Значительная часть реквизированных вещей и продуктов присваивалась командирами подразделений, проводивших реквизицию, перепадало и нижним чинам. В селе Кринички Екатеринославского уезда, по сообщению губернского старосты 12 октября 1918 г., отряд 41-го австрийского полка реквизировал у населения хлеб, «не взирая на изданные на сей предмет правила и на то, что у некоторых [крестьян] не хватает зерна даже на посевы». Полученное таким образом зерно австрийские солдаты на мельнице перемалывали в муку и отправляли её «в ящиках на родину» [17, л. 102].

Принудительные закупки по заниженным ценам касались и мелких, и крупных производителей, вообще всех, у кого было что взять. 8 июня 1918 г. украинские власти передали генералу Краусу жалобу княгини Трубецкой относительно реквизиции в её имении у села Козацкого Херсонской губернии 4 тыс. вёдер вина [15, л. 158]. Торговец Мориц Яковлевич Вольперт 8 ноября 1918 г. жаловался украинским властям, что еще 19 и 20 марта 1918 г. на станции Одесса Товарная австро-венгерское командование реквизировало принадлежавший ему груз кондитерской продукции (конфеты и компот) на сумму 87 790 рублей и никакого возмещения так и не выплатило [11, л. 32].

Имущество, захваченное на складах во время весенней кампании 1918 г. против большевиков или присвоенное под разными предлогами позже, товары, доставленные в Украину контрабандным путём, изъятые у крестьян вещи и продукты продавались украинскому населению с большой выгодой. Так, характерное происшествие было отмечено в местечке Браилове. 10 сентября 1918 г. в трактир, принадлежавший Ихилю Коэну, два австрийских солдата доставили 27-ведёрную бочку коньяка и потребовали заплатить 11 900 руб. «с тем, что сумму эту он выручит от распродажи коньяку частным лицам». Трактирщик, не имевший разрешения на торговлю коньяком, подал

заявление начальнику варты 6-го района Винницкого уезда, который до выяснения обстоятельств дела приказал опечатать бочку. Узнав об этом, австро-венгерский комендант выдал владельцу трактира написанный от руки по-немецки документ, якобы позволявший производить такую торговлю. Начальник варты выяснил, что этот документ на самом деле права на продажу коньяка не давал, а всего лишь удостоверял факт его передачи владельцу трактира. На этом основании вартовой распорядился конфисковать бочку и ее содержимое. Результатом стал громкий скандал. Начальник варты 6-го района Винницкого уезда писал в своём рапорте начальнику уездной варты: «евреи известили об этом австрийских солдат, по-видимому заинтересованных в этом деле, которые толпой, явившись в трактир, воспрепятствовали производству конфискации. После этого австро-венгерский комендант по телефону потребовал, чтобы я лично немедленно явился к нему. Комендант, к которому я не замедлил явиться (это было уже около 9-ти часов вечера), обратился ко мне через переводчика, с криком говоря: «как смею я отменять его распоряжения». Из дальнейшего распоряжения, которое, впрочем, комендант продолжал вести в том же резком тоне несмотря на мой протест, я узнал, что австро-венгерское командование продало поименованным евреям бочку коньяку с правом розничной открытой распродажи такового из трактирного заведения» [10, л. 50].

Армейские верхи обогащалась за счет созданной в Украине австро-венгерской торговой сети. Австро-венгерские маркитантские лавки были открыты в Киеве, Херсоне, Одессе и других городах. Формально они предназначались для обслуживания австро-венгерских военнослужащих, но на деле покупателями являлись главным образом местные жители. В письме к Главноуполномоченному украинского правительства в местах размещения Восточной армии управляющий Одесской таможни 31 июля 1918 г. просил пояснить, какое отношение к солдатскому обиходу имели вышивки, дамские чулки, кофточки, шелковые ткани и другие вещи такого рода, которые продавались в магазине для австро-венгерских солдат на Дерибасовской в Одессе. Эти товары были ввезены в Украину без уплаты пошлины и без таможенного досмотра, само «существование магазина – это открытое нарушение всех действующих таможенных законов», – говорилось в документе [13, л. 58].

Обогащение происходило путем продажи армейского имущества. Военные приторговывали собственным оружием, амуницией всем, что могло иметь спрос. Сбывали также ценности со складов и объ-

ектов, которые им было поручено охранять. Украинские правоохранительные органы неоднократно фиксировали такие происшествия. Так, 8 сентября 1918 г. в Одессе на ул. Новоселицкого вартовой Лебедев заметил группу австро-венгерских солдат (примерно, пятнадцати человек), занятых тем, что продавали «невідомому єврею мідні від снарядів стакани, свинець-картечь, порожні торбинки та нові дошки, принесені австріяками з місця вибуху [склада военного снаряжения]» [20, л. 154].

Устраивать гешефты было легче, если находились помощники и посредники среди местного населения. К лету 1918 г. такое партнёрство стало массовым явлением. Служащий Державной варты, направленный летом 1918 г. в Херсонскую губернию для оценки ситуации в регионе, сообщал в своём докладе директору Департамента Державной варты МВД (6 июля 1918 г.): «спекулянтами являются евреи, которым помогают австр[ийские] войска, состоящие из евреев. Так, напр[имер], в г. Бериславе адъютант австрийского коменданта – еврей […], который всячески способствует местным евреям обходить законы существующие [21, л. 14]». В Подольской губернии отмечались случаи, когда евреи сопровождали австро-венгерские отряды в их рейдах по сёлам [23, с. 260]. Осознав масштаб проблемы, австровенгерское военное руководство реагировало довольно странным образом. Не в силах удержать своих военнослужащих от участия в сделках с евреями, командование Восточной армии в августе 1918 г. попыталось, наоборот, запретить евреям вести дела с военнослужащими и при этом еще решило пожаловаться правительству гетмана на его еврейских подданных, вовлекавших в аферы доблестное императорское и королевское воинство [23, с. 266; Приложение].

Австро-венгерские власти на местах в свою очередь принимали меры как могли. В Екатеринославе австро-венгерский комендант вызвал к себе раввинов и представителей еврейских общин, чтобы огласить перечень претензий к евреям со стороны австро-венгерского командования. Одно из этих обвинений заключалось в том, что евреи являлись «вожаками краж и мошенничеств на Украине» [23, с. 266]. В Верхнеднепровске полковник Владар выпустил следующее объявление: «Я запрещаю местным жителям иудейского вероисповедания входить с моими солдатами в какие-либо сношения, гулять с ними, вести разговоры и т.д. Моим подчинённым органам отдан приказ арестовывать каждого, кто нарушит сей приказ. Арестованный первый раз будет подвергнут телесному наказанию, при повторении – расстреляню» [3, с. 19; 23, с. 266].

Перед теми, кто не мог или не хотел изобретать прибыльные схемы, но был готов идти на крайности, открывался еще один путь – силой отнимать чужое. Уголовная хроника в городах и уездах едва ли не ежедневно фиксировала случаи краж, грабежей и разбойных нападений с участием австро-венгерских солдат. Начиналось с относительно мелких нарушений. Например, в Одессе, по сведениям ее градоначальника, 3 сентября 1918 г. около полуночи охранявшие сахарный завод Бродского сотрудники Державной варты при попытке «росхищення цукору» задержали трёх австрийских солдат [9, л. 89], 28 сентября 1918 г. «в 10 часов вечера на Сенной площади австрийские солдаты стали расхищать без денег арбузы у женщины-торговки» [20, л. 156], а в начале октября на огороде возле завода Бродского четыре десятка австрийских солдат «розігнали сторожів» и принялись выкапывать картофель, «за що були розігнані начальником караула конного отряду» [20, л. 151]. Доходило и до убийств. Так, на село Гриненки в Подольской губернии командование 309 полка наложило контрибуцию в 300 пудов картофеля «ввиду того, что жители этого села нарочно распространили слух, что убитый в селе и ограбленный Ицко Сивак убит и ограблен был австро-венгерскими солдатами» [22, л. 344].

Известны случаи, когда в грабежах и разбоях вместе с нижними чинами участвовали и офицеры. Такой эпизод произошел осенью 1918 г. в Херсонском уезде. 11 октября 1918 г. на хуторе Чернопольском Вавиловской волости австрийский офицер и двое солдат, якобы по подозрению в изготовлении фальшивых денег, взяли под стражу местного землевладельца П. Т. Гвозденко. Изъяв у Гвозденко все наличные деньги (несколько тысяч рублей), военные повезли его в Херсон. Следом за ними поехали брат задержанного, служащий варты и волостной голова. Австрийцы вели себя очень подозрительно, «суетились и часто оглядывались», неожиданно свернули на дорогу к селу Вавилово. Прибыв в Вавилово, австрийский офицер поместил Гвозденко в здании волостной земской управы, приказал секретарю управы сторожить его как арестованного, а сам вместе с солдатами быстро покинул село. Волостной голова и брат Гвозденко бросились за ними в погоню, догнали у хуторов Репы и Старюка и с помощью подоспевших местных жителей задержали. Никаких удостоверяющих документов австрийцы не имели. Во время допроса выяснилось, что этими тремя были – лейтенант штабной роты 115-го пехотного полка Франц Францевич фон Рейзенгафен, 25-ти лет, фельдфебель той же роты Фридрих Венцлович Гавлин, 29-ти лет, и Франц Юзефо-

вич Кондзялко, 24-х лет. Поздно вечером того же дня они были переданы командованию австро-венгерского подразделения, размещённого в селе Снегирёвке. Следствием также было установлено, что ранее, 9 октября 1918 г., Рейзенгафен, Гавлин и Кондзялко отобрали у землевладельца Н. И. Москаленко на его хуторе у деревни Бурхановки Вавиловской волости наган с патронами, палатку и наличными 1105 рублей 50 копеек [16, л. 16-17].

Бедствием для населения были грабежи во время рейдов военных подразделений по сёлам. 2 июня 1918 г. в селе Гуляйполе Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии, как отмечалось в жалобе одного из пострадавших, ветеринара В. П. Ломакина, «после казни четырёх главарей [антиправительственного выступления] и поджога их домов, бывшие в отряде мадьяры разграбили дома мирных жителей» [19, л. 145]. В протоколе дознания, проведённого по этому делу начальником варты Гуляйпольской волости, приводились подробности: «когда прибыл в Гуляйполе карательный отряд австро-венгерских войск, всех подряд выгнали в поле, а в это время солдаты начали ходить по квартирам и забирать, что кому хотелось» [19, л. 147]. В своей жалобе В. Ломакин подчёркивал, что этот случай не был единичным: «продолжаются расстрелы, а также грабежи в других селениях Гуляйпольской волости, причём платятся жизнью и имуществом много невиновных» [19, л. 145].

Какая часть личного состава Восточной армии была причастна к нарушениям? Складывалось впечатление, что честных людей среди подчинённых генерала Краусса не осталось вообще. С. Н. Гербель, летом 1918 г. занимавший должность Главноуполномоченного украинского правительства в местах размещения Восточной армии, в разговоре с Г. Онесзейтом в начале августа 1918 г. подверг действия австро-венгерских войск резкой критике, заявив, что «австрийские офицеры – не солдаты, а торговцы и спекулянты» [1, с. 479]. В тех же словах отзывались о деятельности войск и другие представители украинской администрации, знавшие не понаслышке ситуацию в южных и юго-западных регионах страны. Сотрудник центрального аппарата Державной варты, собиравший в июле 1918 г. сведения о положении дел в районе дислокации 17-го корпуса (территория вокруг Херсона), сделал неутешительные выводы: «части нестойки, развращены и держатся лишь из боязни немцев, которых ненавидят», кроме прочего, «были также случаи возвращения населению отобранного оружия самими солдатами, побеги арестованных большевиков (за получаемые взятки), вообще солдаты быстро сходятся с

населением и несут службу очень халатно, всё их внимание направлено к отбиранию предметов первой необходимости, в чём им усиленно помогают мест[ные] евреи» [21, л. 11].

Коррупция в Восточной армии пронизывала все уровни командования. Начальника австро-венгерского гарнизона Одессы фельдмаршала-лейтенанта Эдуарда Бёльца и служащих его штаба подозревали в проведении незаконных финансовых операций. По свидетельству коменданта австро-венгерской полевой жандармерии в Одессе С. Шухевича, в махинациях были замешаны все командные чины гарнизона. В частности, «упражнялись в этом милом занятии» начальник штаба майор Я. Гемпель (в дальнейшем генерал польской армии) и начальник политотдела советник полиции Ф. Хорват (будущий посол Польши в Латвии и Литве). Гемпель, как уверял Шухевич, вывез из Одессы 18 млн рублей, Хорват – 16 млн [25, с. 256]. Сведения о причастности австро-венгерских офицеров в Одессе к незаконной коммерческой деятельности подтверждали также германские источники. 10 ноября 1918 г. Г. Онесзейт докладывал в Берлин: «как организатор фон Бельц оказался совершенно негодным. В то время как он вёл борьбу со спекуляцией, близко стоявшие к нему лица оказывались злейшими спекулянтами. Сам он также не стоял выше всяких подозрений в прямом или косвенном участии в спекуляции» [1, с. 489]. Когда австро-венгерские части уходили из Одессы, Бёльц совершил самоубийство. По официальной версии, генерал не смог пережить краха державы, которой служил, но в его окружении были убеждены, что он застрелился, чтобы избежать привлечения к ответственности [25, с. 256].

Постепенная эвакуация австро-венгерских частей из Украины завершилась в декабре 1918 г., уже после революции в Австро-Венгрии. Вывод войск сопровождался солдатскими бунтами. Ряд частей вышел из повиновения командирам. Наступила полная деморализация. Происходили убийства офицеров. В этой обстановке грабежи приобрели грандиозный размах. Так, в Жмеринке были уничтожены австро-венгерские интендантские склады. В рапорте местного начальника варты 4 ноября 1918 г. читаем: «Разгром продолжался до поздней ночи, причем австрийские солдаты грузили имущество на подводы и везли в город, где продавали за бесценок скупщикам-евреям. Почти все население города и даже ближайших сел участвовало в разграблении складов, имущество растаскивалось мешками по домам и увозилось подводами в села. Особенно много вещей увезли в Браилов и Станиславчик, куда австрийцы везли десятки подвод

разного добра. Поздно ночью разграбленные склады подожгли, и город озарился огромным заревом пожара. Население, не участвовавшее в разгроме, в панике пряталось по домам, так как австрийские солдаты не ограничились одними складами и начали громить и более ценные магазины в городе» [2, с. 401].

Таким образом, контрабанда, спекуляция, получение взяток, больше похожее на вымогательство взыскание штрафов и хищения являлись наиболее распространенными видами корыстных нарушений, которые допускали в Украине австро-венгерские военнослужащие. Случалось такое часто и быстро превратилось в обычное дело, касаясь большинства личного состава Восточной армии. К злоупотреблениям в той или иной степени были причастны очень многие солдаты и офицеры Восточной армии – от рядовых, отбиравших арбузы у уличной торговки, до генералов, воровавших миллионы. Совершение гешефтов составило для этих людей главный смысл и основное содержание их деятельности в Украине.

Приложение

Уполномоченный генерал Верховного командования Австро-Венгрии в Украине граф Л. Спанокки – Председателю Совета Министров Украинской Державы Ф. А. Лизогубу

Киев, 15 сентября 1918 г.
№ 1141/2

Вследствие враждебного отношения части Украинского Еврейства к Имп[ераторским] и Корол[евским] Войскам, Командующий Импер. и Корол. Восточной Армии был принуждён объявить Советам Еврейских Общин нижеследующее:

«Доказано, что некоторые лица, принадлежащие к Еврейской Нации, стараются склонить наших солдат к проступкам и преступлениям:

а) политическим и

б) хозяйственным (кражи, грабежи, нелегальная торговля оружием и т.д.).

Всем известно, насколько солидарно сплачивается и действует всё Еврейство. Для того, чтобы препятствовать выступлениям отдельных лиц, часто не поддающихся учёту, мы должны привлечь к ответственности всё Еврейство.

Поэтому благомыслящему, порядочному и работающему исключительно для своей гражданской пользы Еврейству следовало бы препятствовать вредным и разлагающим действиям тёмных элементов; если оно этого не сделает, оно является соучастником и должно нести все последствия.

Последствия же таковы: контрибуция, наложенная на Еврейство, исключительные меры, принятые по отношению к Евреям.

Если хорошие элементы Еврейства опасаются, что вследствие этого население станет проявлять своё прежнее отношение к ним, то тем более необходимо приостановить эти вредные действия.

В руках Общин (Советов), которые во всех отношениях являются ведающим органом Еврейства, лежит возможность охранить значение и спокойствие Еврейского населения.

Это дело не имеет никакого отношения к вероисповеданию.

Весьма характерным для образа мыслей части Еврейского населения, вредящего Украинским Государственным интересам, является нижеследующий случай, который произошёл во время ознакомления Еврейских Старшин в Проскурове с вышеизложенным объявлением.

В Импер. и Корол. Командование явился в качестве Старшины д-р Иосиф Пуремич и Муниш Дитан.

После последовавшего ознакомления с Объявления последний сейчас же изъявил протест по поводу реакционного понятия, по которому с евреями так обращаются, как во времена самого тяжёлого царизма.

Далее он выразил мнение, что таким образом всегда были принуждены солидарно ручаться Правительству, и что они именно теперь надеялись, что это время уже прошло.

После замечания Командного Начальства, что по-видимому Евреи уже тогда следовали своему принципу укрывать своих злоумышленников и что они в будущем этого делать не должны. Еврейские Старшины ответили, что они и теперь не будут выдавать своих людей. Когда же Комендант в присутствии другого офицера велел повторить это слово, Пуремич просил разрешения сделать примечание, что Евреи столетиями были воспитаны в таком духе и свои понятия и обычаи сразу изменить не могут. Быть может в будущем оно и может быть возможным.

Из вышеизложенного и сообщений хорошо осведомлённых лиц видно, что Евреи этого города составляют особенную категорию насильников, которые, кроме того, агрессивно восстают против каждого закона, ограничивающего их нечистую наживу, и ведут пропаганду действием.

Покорнейше прошу, Ваше Превосходительство, принять вышеизложенное к сведению.

Подписал Спанокки
генерал.

Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины, г. Киев. – Ф. 1064: Совет Министров Украинской Державы, оп. 2, д. 12, л. 22.

Библиографические ссылки

1. Австрийская оккупация на Украине // Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2005. – С. 425–492.

2. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и материалов. – К. : Вид-во Наукова думка, 1967. – Т. 1, Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – 912 с.

3. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М. : Изд-во Госполитиздат, 1942. – 240 с.

4. *Донцов Д. І.* Рік 1918, Київ / Д. І. Донцов. – К. : Вид-во Темпора, 2002. – 208 с.

5. *Лукомский А. С.* Противосоветские организации на Украине и начало гетманства / А. С. Лукомский // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. ; Л. : Изд-во Госиздат, 1930. – С. 196–211.

6. *Малиновський Б. В.* Австро-угорські та німецькі війська в Україні (1918 р.): взаємовідносини з органами влади Української Держави / Б. В. Малиновський // Грані. – 2006. – № 6. – С. 19–28.

7. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.) : Документи і матеріали. – Вінниця : Книжково-газетне вид-во,1959. – 487 с.

8. Центральный государственный архив высших органов власти и управления (далее – ЦГАВО) Украины, г. Киев. – Ф. 2311 : Главноуполномоченный украинского правительства в местах размещения Восточной армии, Представитель Председателя Совета Министров Украинской Державы при высшем командовании Восточной армии, оп. 1, д. 11.

9. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 14.

10. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 16.

11. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 96.

12. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 97.

13. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 102.

14. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 104.

15. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 105.

16. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 117.
17. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 119.
18. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф.2311, оп. 1, д. 144.
19. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 147.
20. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 2311, оп. 1, д. 151.
21. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 1216 : Министерство внутренних дел Украинской Державы, оп. 1, д. 77.
22. ЦГАВО Украины, г. Киев. – Ф. 1793 : Подольский губернский староста Украинской Державы, оп.1, д. 59.
23. *Чериковер И.* Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана / И. Чериковер // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. ; Л. : Изд-во Госиздат, 1930. – С. 239–276.
24. *Штерн С.* В огне гражданской войны. Воспоминания, впечатления, мысли / С. Штерн. – Париж, 1922. – 192 с.
25. *Шухевич С.* Моє життя: Спогади / С. Шухевич. – Лондон, 1991. – 619 с.

Надійшла до редколегії 4.08.2014

УДК 94 (477.63) 1914/1915

А. А. Чепурко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЕННО-ЦЕНЗУРНЫХ ОРГАНОВ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В НАЧАЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Розглянуто процес становлення органів військової цензури в Катеринославській губернії в 1914 – 1915 рр., розкрито функції та специфіку роботи військових цензорів.

Ключові слова: ***цензура, військові цензори, жандармерія, Перша світова війна, перлюстрація, Катеринославська губернія.***

Освещен процесс формирования органов военной цензуры в Екатеринославской губернии в 1914 – 1915 гг., раскрыты функции и специфика работы военных цензоров.

Ключевые слова: ***цензура, военные цензоры, жандармерия, Первая мировая война, перлюстрация, Екатеринославская губерния.***

Gegenstand des Beitrags ist der Aufbau der Organe der Militärzensur im Gouvernement Ekaterinoslav in den Jahren 1914–1915. Besonderes Augenmerk des Autors gilt den Funktionen und der Spezifik der Tätigkeit der Militärzensoren.

*Schlagwörter: **Zensur, Militärzensoren, Gendarmerie, Erster Weltkrieg, Briefzensur, Gouvernement Ekaterinoslav.***

In the article the process of military censorship bodies formation in Yekaterinoslav province in 1914 and 1915 is illuminated, the functions and specific character of the military censors work are disclosed.

In the second half of 1914, the functions of the censors were carried out by the employees of Yekaterinoslav province gendarme administration, for censorship points in the province were created only in January 1915. The overall guidance over the military censors of the province, and its general supervision was carried on by Moscow military censorship commission. The senior censor, who coordinated the activity of local military censors, was also subordinated to this commission, and reported to it. In the province censorship points were working in three districts (*uyezds*) (Mariupol, Slavyanoserbsky and Bakhmut) under the command of colonel Terentiev. In the article the algorithm of the censors actions in mail perlustration and its results - monitoring of mood in the environment of national minorities (mainly Jews and Germans, Mennonites), detection of crime (mainly desertion and corruption of officials), monitoring of telegrams and letters addressed to persons with revolutionary biography – are studied.

Studying the military censors' specifics in Yekaterinoslav province, the author also outlined future research perspectives of the themes:

- analysis of ideological principles, basic directions, forms and methods, results (effectiveness) of the censorship;

- quantitative, ethnic, and age composition of the military censors, their social status, conditions of life and work;

- the relationship and the degree of cooperation with law enforcement authorities;

- the population's attitude to censorship and government officials;

- the question about appropriateness and legality of censorship also remains open.

Further study of military censorship is topical, because it gives opportunity to explore methods of official information policy, held by the state authorities of the Russian Empire, and to identify the magnitude of manipulation by public opinion and its consequences.

*Keywords: **censorship, military censors, gendarmerie, World War I, perlustration, Yekaterinoslav province.***

Общеизвестно, что цензура – это форма ограничения свободы слова и печати, вид контроля властью содержания и распространения информации антигосударственной направленности. Лимитирование свободы человека всегда усиливалось в период боевых действий, что объяснялось военной необходимостью.

В 2014 г. исследование истории органов цензуры является актуальным не только в связи с юбилеем – 100-летием начала Первой мировой войны, но и набирающим обороты российско-украинского конфликта, обостряющимся противостоянием сторонников «русского мира» и евроатлантизма формирующими геополитику XXI века. Во время военных действий повышается интерес к истории цензурирования прессы и корреспонденции.

Деятельность военной цензуры в годы Первой мировой войны – мало исследованная научная тема. Работа же органов цензуры в Екатеринославской губернии не была ранее ни объектом, ни предметом исследования. Цель данной статьи – раскрыть функции органов военной цензуры, описать алгоритм действий служащих цензурных пунктов Екатеринославской губернии.

Уже на второй день войны (20 июля 1914 г.) в Российской империи были утверждены нормативные акты «Об утверждении Временного положения о военной цензуре» и «Перечень сведений и изображений, касающихся внешней безопасности России и ее военно-морской и сухопутной обороны, оглашение и распространения коих в печати, в речах или докладах, произносимых в публичных собраниях, воспрещается». В соответствии с ними, главная задача военной цензуры – контроль над печатной продукцией, издаваемой в военное время, просмотр корреспонденции с целью пресечения разглашения государственных тайн. Исключением стали корреспонденции членов императорской семьи, а также письма дипломатических и консульских представительств иностранных государств.

С 1914 г. Петроград являлся главным центром цензуры в стране, а для ее реализации постепенно формируется управленческая вертикаль. Низовыми звеньями стали пункты военной цензуры при почтовых и почтово-телеграфных учреждениях со штатом военных цензоров, специфику работу которых рассмотрим на примере деятельности военных цензоров Екатеринославщины.

Первая мировая война вызвала потребность отслеживать настроения населения, упреждать шпионаж и диверсионную деятельность. С начала боевых действий военные цензоры просматривают не только материалы средств массовой информации и книжную печать, но и частную корреспонденцию. Изучая материалы Екатеринославского губернского жандармского управления (фонд 313) автор статьи обратил внимание на документы, хранящиеся в архивных делах. Это, преимущественно, нормативные акты, легализирующие деятельность цензоров, внутренние инструкции, в которых отображались за-

дачи и должностные обязанности военных цензоров. И, наконец, переписка самих цензоров и работников жандармских управлений, копии тех материалов, которые вызвали интерес у служащих цензурных пунктов и правоохранительных органов. Благодаря изучению указанных источников, стало возможным изучить специфику работы цензоров.

Архивные материалы не подтверждают существования цензурных пунктов в губернии во второй половине 1914 г., ибо функции цензоров выполняли работники Екатеринославского губернского жандармского управления. Цензурные пункты в губернии были созданы только в январе 1915 г. Общее руководство деятельностью военных цензоров губернии, а также наблюдение за ними принадлежало Московской военно-цензурной комиссии (далее МВЦК). Ей подчинялся и был подотчетен старший цензор, который непосредственно на месте объединял деятельность военных цензоров. В архивных делах упоминается работа цензурных пунктов трех уездов из восьми существовавших тогда в губернии. В начале войны, старшим военным цензором Мариупольского, Славяносербского и Бахмутского уездов был полковник Терентьев, который являлся также начальником Екатеринославского губернского жандармского управления. Ему подчинялись:

– исправник Яновский и коллежский секретарь Костюкович (г. Бахмут);

– ротмистр Бондаренко и статский советник Кулеш (г. Луганск);

– подполковник Сокольский и коллежский секретарь Кущинский (ст. Дебальцево);

– пристав Синьковский и коллежский советник Томарович (ст. Юзовка);

– ротмистр Куприянов и заведующий телеграфом, чиновник 2 разряда Мальченко (г. Мариуполь) [6, л. 2]. За свою работу рядовые работники цензурного пункта губернии получали суточные деньги по 2 рубля и канцелярские деньги на все 5 пунктов по 10 рублей [6, л. 2].

Задача военных цензоров состояла в недопущении разглашения через почтовую корреспонденцию сведений, не отвечающим интересам государства. Прежде чем приступить к выполнению профессиональных обязанностей, военный цензор обязан был изучить документы, а именно:

а) «Временное положение о военной цензуре» и приложение к нему «Перечень сведений, не подлежащих оглашению и распространению…»;

б) инструкцию военным цензорам Московской военно-цензурной комиссией от 23 января 1915 г., а также предписания, циркуляры, указания Московской и Главной военно-цензурной комиссий;

в) официальные военные и военно-морские сообщения, получаемые на местах.

До начала работы цензурные пункты губернии получили образцы отчетности, инструкции и штемпеля. Однако «Временное положение о военной цензуре» вынуждены были приобретать за свой счет. Был также разослан циркуляр старшим цензорам, со списком иностранных языков, которыми владели служащие цензурных пунктов: «… на Московском почтамте владели французским, английским, немецким, шведским, датским, норвежским, финским, эстонским, латышским, польским, голландским, румынским, болгарским, итальянским, еврейским, турецким, персидским, армянским, испанским. На Харьковском телеграфе владели английским, армянским, латышским, немецким, малорусским, французским ...» [14, л. 11 – 11 об]. В этом же циркуляре содержалась рекомендация «узнать самостоятельно у служащих ближайших цензурных пунктов (Ростов, Одесса и др.) список языков, которыми они владели» [14, л. 11 об].

Старший военный цензор Терентьев незамедлительно разослал секретные циркуляры в цензурные пункты соседних губерний, в которых просил уточнить языки, знакомые цензорам. Например, приводим текст одного из них: «Прошу сообщить, какие иностранные языки известны военным цензорам г. Ростова на Дону» [11, л. 12]. Ответ был незамедлителен. Уже 17 февраля 1915 г. Терентьев сообщает своим подчиненным, что: «Старшему военному цензору в Ростове на Дону, действительному статскому советнику Канскому известны главные европейские языки, за исключением датского, голландского и португальского» [12, л. 14].

Алгоритм действий цензоров был определен. Существовала система осмотра почтовых отправлений. Вся корреспонденция, поступающая в военную цензуру, подразделялась на категории:

1) письма, отправленные за границу (заказные, простые, страховые, посылочные);

2) письма, прибывшие из-за границы (заказные, простые, страховые, посылочные);

3) корреспонденция из действующей армии;

4) внутренняя переписка по специальным секретным предписаниям, шифрованная, условная и непонятная или подозрительная по своему содержанию [1, л. 4 об].

Просматривая иностранную корреспонденцию цензоры, согласно инструкции, в первую очередь, обращали внимание на письма из «враждебных государств: Дании, Швеции, Норвегии, Румынии, Болгарии, Швейцарии, Голландии, Италии, Китая и Америки» [1, л. 4 об]. Корреспонденция из этих государств просматривалась вся, а письма, отосланные подданными дружественных стран, в пределах «возможного свободного времени» [1, л. 4 об]. Почтовые отправления, пересылаемые из враждебных империи государств, а также отправляемые из России при посредстве частных лиц или обществ, подлежали конфискации.

При просмотре корреспонденции цензоры, прежде всего, обращали внимание на адрес. Если письмо было отправлено лицами или учреждениями, зарегистрированными в «особом секретном предписании», оно задерживалось независимо от содержания и переправлялось ответственным должностным лицам. По инструкции цензор, независимо от адреса, обращал внимание на:

1) письма-корреспонденции в иностранные газеты, в особенности на английском;

2) письма в Цюрих (*иногда имели невидимый текст – Ч. А.*);

3) записи, часто помещаемые под марками или в местах склейки конверта;

4) письма транзитные (*по инструкции подлежали тщательнейшему просмотру – Ч. А.*);

5) иностранные газеты, вложенные в письма и бандероли (*по инструкции подлежали задержанию – Ч. А.*) [1, л. 4 об].

Международная корреспонденция, а также письма из действующей армии, проходили через ближайшие цензурные пункты, за что несли личную ответственность начальники екатеринославского почтово-телеграфного округа и 5-го отдела по перевозке почты в г. Харькове [7, с. 1 – 1об].

Письма, написанные на понятном военному цензору языке и пропущенные им, отправлялись по указанному на конверте адресу. Корреспонденции, написанные на непонятном языке, пересылались в ближайший цензурный пункт, где работал цензор, знающий этот язык, с сомнительным содержанием отправлялись старшему цензору, а с рисунками, чертежами, цифрами, буквами, в которых можно предположить шифр, задерживались и переправлялись в Московскую военно-цензурную комиссию.

На письмах, не вскрытых военной цензурой, и не возбуждающих подозрений проставлялся штемпель «Д. Ц.» (*дозволено цензу-*

рой – А. Ч.). На всех вскрытых письмах ставился штемпель «Вскрыто военной цензурой» и подпись цензора. Пропущенная цензурой корреспонденция следовала в общем порядке. Письма, вскрытые цензорами и отправленные по назначению, заклеивались по инструкции, хотя это работа выполнялась не всегда добросовестно, судя по найденному в архиве циркуляру председателя Главной военно-цензурной комиссии: «по сообщениям Министерства иностранных дел, письма адресованные из России за границу русским поданным через наши консульства нередко поступают в открытых конвертах, по-видимому, потому, что по вскрытию цензорами их или вообще не запечатывают или заклеивают лишь тонкой полоской бумаги. Имея в виду, что наши противники содержат в отелях, почтовых конторах и других учреждениях за границей многочисленных агентов, можно предполагать, что письма попадают в руки к таким агентам, откуда они могут почерпнуть мелкие, но важные сведения о России. Вследствие этого прошу предупредить цензоров о внимательной заделке вскрытых конвертов» [15, л. 41 – 41 об].

Помещаемые в письме сведения, содержащиеся в особом перечне, приложенном к временному положению о военной цензуре, а также перечисленные в инструкции военным цензорам тщательно вычеркивались, как не подлежащие разглашению. Письма с подобной информацией, отправляемые за границу или имеющие шпионский характер, конфисковались и переправлялись в Московскую военно-цензурную комиссию. Сведения о количестве просмотренных писем, поступивших в военную цензуру, вносились в особые реестры, которые еженедельно переправлялись в МВЦК и старшему цензору.

Работа с письмами военнопленных, пришедшими из-за границы, велась по другой схеме: просматривались они все, в первую очередь открытые письма, потом закрытые. С начала военных действий письма военнопленных пересылались в Справочное бюро, но в течении первого года военных действий условия цензуры изменились. С ноября 1914 г. корреспонденция пересылалась в Петроград, если письмо адресовалось в Германию или в Унгени (Бессарабия), если адресат находился в Австро-Венгрии. С февраля 1915 г. почтовые отправления военнопленных направлялись для цензуры в один из пунктов: Петроград, Москва, Одесса, Тифлис, Иркутск, Владивосток или на станции Маньчжурия и Пограничная [2, с. 270].

Письма военнопленных, описывающие жизнь в плену в хорошем свете, подлежали конфискации, а фамилии авторов таких писем со всеми официальными сведениями (имя, отчество, часть) сообщались

в Московскую военно-цензурную комиссию [1, л. 4 об]. Письма из действующей армии просматривались выборочно, но не менее 25 % из общего количества. При осмотре обращали внимание на сведения, касающиеся состояния армии, ее настроений, снабжения, характеристики командного состава, то есть обо всем составляли выписки, которые передавали в МВЦК, а в особых случаях пересылали сами письма.

Цензоры уделяли внимание и телеграммам, методика работы с которыми отличалась в зависимости от их разновидности. Осмотру подлежали все поступающие в военную цензуру телеграммы независимо от отметки «Д. Ц.» (*дозволено цензурой – А. Ч.*), если таковая имелась. На всех газетных телеграммах, в которых содержалась Императорская фамилия, указывалась заметка – «подлежит придворной цензуре» и пересылалась в редакцию. Телеграммы на непонятном военному цензору языке отправлялись в ближайшую военную цензуру, где этот язык был известен. Если телеграмма своим содержанием, по мнению цензора, наносила вред военным интересам государства или ее смысл был не понятен, ее направляли, сняв с нее копию и проставив служебную отметку «разрешена (*название цензурного пункта – Ч. А.*) военной цензурой для передачи в (*название ближайшего крупнейшего цензурного пункта – Харьков, Ростов, Екатеринослав или Одесса – А. Ч.*) военную цензуру».

При изучении газетных телеграмм цензоры руководствовались данными «Военного вестника», «Петроградского Агентства», сведениями Ставки Верховного Главнокомандующего, приложением к «Временному положению о военной цензуре» и инструкцией военным цензорам, утвержденной Московской военно-цензурной комиссией 23 января 1915 г. Все сведения, сообщаемые Петроградским Телеграфным Агентством, признавались официальными и не подлежали военной цензуре. Телеграммы, не соответствующие перечню сведений, «не подлежащих оглашению», задерживались, даже если были пропущены военной цензурой другого округа. Задержка подозрительных телеграмм была обязанностью военных цензоров.

Военные цензоры вычеркивали в телеграмме не допускаемые ими сообщения и выражения, но делать в телеграммах приписки или редакционные изменения не имели права. На просмотренных телеграммах и пропущенных военным цензором ставился штемпель «Д. Ц.», а рядом с ним подпись или личный штемпель цензора, пропустившего телеграмму. На задержанных телеграммах ставилась отметка о задержании с подписью или с личным штемпелем цензора, задержав-

шего телеграмму. На газетных телеграммах, если цензор разрешал ее отправить, проставлялся только штемпель «Д. Ц.», что означало доставку в редакцию, но не разрешение к печати.

Военные цензоры практически ежедневно получали циркуляры из Главной военно-цензурной комиссии и МВЦК, штабов военных округов с перечнем информации, которая не подлежала упоминанию в прессе или письмах, выдержки из которых приведены ниже.

9 марта 1915 г. – «не подлежит разглашению в печати доклад германского Красного Креста по поводу осмотра лагерей пленных в Германии» [13, л. 26].

10 марта 1915 г. – «не подлежат оглашению в печати сведения о забастовках на фабриках и заводах» [8, л. 29].

4 апреля 1915 г. – «не пропускать в печати и письмах сведений о погибшем у Одессы турецкого крейсера «Меджидие» [10, л. 34].

6 апреля 1915 г. – «в целях сохранения военного секрета, не пропускать к печати в современных изданиях никаких фотографий из района действующей армии, кроме портретов, снимков групп, отдельных видов, не имеющих военного значения» [9, л. 38].

О всех происшествиях в военной цензуре цензоры немедленно сообщали председателю МВЦК, извещая предварительно об этом и старшего цензора. Сведения, полученные военными цензорами при выполнении служебных обязанностей, являлись тайной, вверенной им по службе, за разглашение которых виновные подлежали уголовной ответственности [1, л. 2].

Вышеуказанные практические действия военных цензоров Екатеринославской губернии по просмотру почтовых отправлений давали явные результаты: изучались настроения в среде национальных меньшинств (преимущественно евреев и немцев-меннонитов), выявлялись преступления (в основном дезертирство и подкуп должностных лиц), отслеживались телеграммы и письма, адресованные лицам с революционной биографией.

Например, военными цензорами было выявлено письмо на имя Эпистимии Шкляр от мещанина г. Верхнеднепровска, в котором сообщалось, что в сентябре 1914 г. Бабинцев, работавший в магазине Зеленского в Киеве, выбыл на призыв, но, «*как видно по письму, добивается освобождения за взятку*» [4, л. 46]. Полковник Терентьев препроводил материалы дела и письмо, задержанное цензурой, Верхнеднепровскому уездному исправнику с просьбой «выяснить и сообщить ... подробную установку личности Бабинцева, а равно освобожден ли он от военной службы и по каким причинам» [4, л. 47].

Такой же случай произошел с письмом из США в Екатеринослав на имя Иды Поляковой, «из которого видно, что автор письма уклонился от отбывания воинской повинности, оставшись намеренно в Америке» [3, л. 55]. Было принято начальником Екатеринославского губернского жандармского управления Терентьевым решение «привлечь родственников автора письма – Якова Бернштейна, видимо уклонившегося от всеобщей мобилизации в России, к законной ответственности» [3, л. 57].

Департамент полиции рассылал циркуляры, в которых обязал цензоров и правоохранительные органы отслеживать «соответствующие разговоры и веяния среди местного населения», в частности среди национальных меньшинств. Цензоры обращали внимание на письма евреев, пересылая в МВЦК корреспонденцию на идише и, раз в две недели, выписки из писем об отношении евреев к воинской повинности. Выяснялись политические взгляды, степень лояльности к власти немецких колонистов на о. Хортица [5, л. 83 – 83 об].

В случае заинтересованности военных цензоров устанавливались личности адресата и автора письма, а при необходимости – всех лиц, упомянутых в письме. Собиралась информация о лицах, в частности устанавливалось – возраст, род занятий, место жительства, вероисповедание, судимости. В дальнейшем разбиралась суть вопроса, устанавливалась вина, принималось решение о возбуждении дела и пересылке материалов ответственному лицу.

Изучая публикации о деятельности органов цензуры, читатель, интересующийся историей или профессиональный историк, составляет свой образ бюрократического ведомства, где служащие просматривают материалы, разыскивая сведения государственного значения. Как правило, этот образ неприглядный – чиновники, читающие чужие письма, занимающиеся хоть и целесообразным делом с государственной точки зрения, но бесчестным с точки зрения гражданина, ибо цензор, изучающий материалы прессы, деловую и приватную переписку, ограничивает свободу человека, вмешивается в личную жизнь. Но информационный контроль позволял избежать многих проблем: выявить уголовных преступников, дезертиров, шпионов. В целом, несмотря на «бесчестье» профессии, военная цензура, вызванная политической и военной целесообразностью, приносила пользу. Метод правоохранительных органов – цензурирование, не имеющий эффективной альтернативы, занял свое место среди инструментария органов правопорядка наряду с гласным или негласным наблюдением.

Объем статьи не позволяет изложить все нюансы работы военных цензоров Екатеринославской губернии, все еще остаются перспективные направления для дальнейшего исследования научной проблемы, а именно:

– анализ идеологических принципов, основных направлений, форм и методов работы, результатов (степень эффективности) органов цензуры;

– количественный, национальный и возрастной состав военных цензоров, их социальный статус, условия жизни и работы;

– взаимоотношения и степень сотрудничества с правоохранительными органами;

– отношение населения к цензуре и проводившим ее государственным служащим;

– дискуссионным остается и проблема целесообразности, легальности цензуры.

Дальнейшее изучение научной проблемы остается актуальным, так как дает возможность изучить методы официальной информационной политики государственных органов Российской империи, выявить масштабы и последствия манипулирования общественным мнением.

Библиографические ссылки

1. Инструкция военным цензорам по Бахмутскому, Мариупольскому и Славяносербскому уездам Екатеринославской губернии, утвержденная Московской военно-цензурной комиссией 10 февраля 1915 г. // Государственный архив Днепропетровской области (далее ГАДО). – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 2–5 об.

2. *Міронова І. С.* Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.) : моногр. / І. С. Міронова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – 564 с.

3. Письмо внутренней переписки от начальника Екатеринославского губернского жандармского управления // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3054, л. 55–57.

4. Письмо начальника Екатеринославского губернского жандармского управления Верхнеднепровскому уездному исправнику // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3054, л. 46–47.

5. Письмо Начальнику Екатеринославского губернского жандармского управления от ротмистра, помощника начальника ЕГЖУ в Александровском и Павлоградском уезде от 9 ноября 1914 г. // ДАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3054, л. 83–83 об.

6. Приказ Московского военного округа от 7 февраля 1915 г. (генерал от инфантерии Сандецкий) // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 2.

7. Приказ по войскам Московского военного округа № 133 и инструкции военным цензорам по цензуре почтово-телеграфных отправлений // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 1–1 об.
8. Распоряжение Московского военно-цензурного комитета от 10 марта 1915 г.// ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 29.
9. Распоряжения Начальника штаба Московского военного округа // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 38.
10. Уведомление Московского военно-цензурного комитета от 4 апреля 1915 г.// ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 34.
11. Циркуляр военного цензора Терентьева от 10 февраля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 12.
12. Циркуляр военного цензора Терентьева от 17 февраля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 14.
13. Циркуляр Московского военно-цензурного комитета от 9 марта 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 26.
14. Циркуляр Московской военно-цензурной комиссии от 15 февраля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 11–11 об.
15. Циркуляр председателя Главной военно-цензурной комиссии от 27 апреля 1915 г. // ГАДО. – Ф. 313, оп. 2, д. 3118, л. 41–41 об.

Надійшла до редколегії 20.06.2014

УДК 94(477) «1914/1919»

М. П. Костюк

Луцький державний технічний університет

УЧАСТЬ КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ У ВИСЕЛЕННІ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ЗИМОЮ 1915–1916 рр.

Проаналізовано діяльність інституту агентів-провідників, створеного Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу для супроводу ешелонів з депортованими німецькими колоністами Волині зимою 1915–1916 рр. Головну увагу приділено виконанню агентами-провідниками своїх функцій та обов'язків. Зроблено висновок про доцільність та виправданість участі Комітету Південно-Західного фронту в акції депортації німців-колоністів.

Ключові слова: ***німці-колоністи, виселення, агенти-провідники, Всеросійський Земський Союз, Комітет Південно-Західного фронту, Волинь.***

Проанализирована деятельность института агентов-проводников, созданного Комитетом Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза для сопровождения эшелонов с депортированными немецкими колонистами Волыни зимой 1915–1916 гг. Главное внимание уделено исполнению агентами-проводниками своих функций и обязанностей. Сделано вывод о целесообразности и оправданности участия Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза в акции депортации немцев-колонистов.

*Ключевые слова: **немцы-колонисты, высылка, агенты-проводники, Всероссийский Земский Союз, Комитет Юго-Западного фронта, Волынь.***

Analysiert wird die Tätigkeit der vom Komitee der Süd-Westfront des gesamtrussischen Zemstvo-Verbandes geschaffenen Institution der Schaffner-Agenten zur Begleitung von Zügen mit deportierten deutschen Kolonisten Wolhyniens im Winter 1915–1916. Im Fokus des Beitrags steht die Haltung der Schaffner-Agenten zur Erfüllung der ihnen übertragenen Aufgaben und Pflichten. Der Autor kommt zu dem Schluss, dass die Teilnahme des Komitees der Süd-Westfront des Gesamtrussischen Zemstvo-Verbandes an der Aktion zur Deportation der deutschen Kolonisten zweckdienlich und berechtigt war.

*Schlagwörter: **deutsche Kolonisten, Ausweisung, Schaffner-Agenten, Gesamtrussischer Zemstvo-Verband, Komitee der Süd-Westfront, Wolhynien.***

The activity of the South-West Front Committee of All-Russian Zemstvos Union, directed to render assistance to German colonists of Volhynia, who, according to the decision of the higher military authorities of Russian army, were evicted under compulsion to the remote provinces of Russian Empire in winter of 1915–1916, is analyzed. Special Department on transportation of German colonists from Volhynian province was formed by the Committee to assist evacuees. The main task of the Department was to establish the stuff of knowing German guide agents for convoying special trains with evacuees from the station of boarding to the station of destination.

The role of guide agents was, in general, to provide each party of deportees with all necessities and, thus, softening in that way their living conditions during the removal by railway. It was pertinent, in the first instance, to provide nourishment and supply colonists with warm garments, as well as to ensure heating and lighting of the cars, control the execution of sanitary and epidemiological measures and to render medical aid. Besides, they had to register deportees, get into contact with representatives of different institutions and departments, connected with resettlement, to protect Germans from the excesses and enormities of functionaries as well as to help the colonists, as far as possible, in solution of other problems and inconveniences, arising during removal.

In places of new settling of evicted colonists guide agents tried to contribute to maximal comfort in their lodging as well as to carry out elucidatory work with local inhabitants, aimed at avoiding conflicts between them and evacuees. Guide agents very often had to exceed the limits of the registered in the instructions duties as the registered duties could not take into account all arising problems.

The conclusion was drawn about the expedience of the Participation of the South-West Front Committee in the action of deportation of German colonists

and about the effectiveness of measures, accomplished by guide agents both during the removal and in places of deportees' re-settlement. As a final result, it enabled to provide the colonists with acceptable living conditions, to retain the stability of sanitary and epidemiological situation and to maintain normal moral and psychological atmosphere.

Keywords: ***German colonists, deportation, guide agents, All-Russian Zemstvos Union, South-West Front Committee, Volhynia.***

Упродовж останнього десятиліття питання біженства та участі громадських організацій у вирішенні його проблем на території України в роки Першої світової війни стало постійним об'єктом уваги українських дослідників. І, в першу чергу, слід відзначити низку ґрунтовних публікацій на цю тему харківської та київської дослідниць Л. М. Жванко [2] та Т. І. Лазанської [6]. Опрацювавши великий пласт архівних документів і матеріалів, частина з яких була опублікована Л. М. Жванко, вони зробили досить глибокий і комплексний аналіз даної проблеми, торкнувшись багатьох її сторін. Окремі аспекти даної теми розглянуті також у публікаціях Г. В. Сегеди [7], Н. А. Сейко [8], Н. І. Загребельної [4], О. М. Доніка [1], О. В. Сердюка [9] та інших. Більшість із цих авторів вказували у своїх публікаціях на багатонаціональний склад біженства. Проте лише окремі намагалися вказати і проаналізувати проблеми, з якими зіткнулися деякі національні групи біженців, вказуючи й на наявність серед них виселених у примусовому порядку, згідно розпоряджень відповідних російських урядових та військових органів. Про це, зокрема, йдеться у статті Л. М. Жванко [3] про іноземних біженців та публікації Т. І. Лазанської [5], присвяченої німцям-виселенцям із українських губерній.

Що стосується останніх, то найбільш чисельною групою серед них були волинські німці. На сьогоднішній день тема становища волинських німців у роки Першої світової війни розглянута в історіографії лише фрагментарно. Тому метою даної статті є спроба аналізу другої хвилі акції примусового їх виселення взимку 1915–1916 рр. через призму участі у ній Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу.

Рішення вищого військового керівництва про виселення волинських німців-колоністів, прийнятого Особливою нарадою у Ставці Верховного Головнокомандуючого російської армії 23 червня 1915 р., започаткувало процес їх примусового переміщення вглиб країни. Вже в останній тиждень червня практично почалася перша

хвиля їх депортації. Вона співпала з несподіваним початком масового і хаотичного руху біженців, спричиненого відступом російської армії. Першою громадською організацією Росії, яка взялась допомагати цивільному населенню у цих складних умовах був Всеросійський Земський Союз (далі – ВЗС). Зважаючи на те, що біженство набуло грандіозних масштабів саме у зоні дислокації Південно-Західного фронту, основне навантаження із виконання таких гуманітарних функцій було покладено на Комітет Південно-Західного фронту ВЗС. Свої основні завдання у цьому напрямі керівництвом Комітету були сформульовані його головою С. П. Шлікевичем та завідуючим медико-санітарним відділом В. А. Кир'яковим у доповіді Головному Комітету ВЗС таким чином: з одного боку, *«внести некоторую планомерность в создавшееся хаотическое движение беженцев, выяснить пути их следования, предоставить помощь питательную и врачебную, привлекая к этому местные организации и объединяя их деятельность»*, а з другого, *«расширить общий вопрос о судьбе беженцев, выяснить их приблизительное количество, дальнейшие возможности их расселения, путём привлечения к разрешению этого вопроса всей Земской России»* [12, арк. 2 зв.].

На перших порах продуктова та інша допомога біженцям і виселенцям надавалася на пунктах, організованих медико-санітарним відділом і пунктах для окопних робітників. Але робота розширювалась, ускладнювалась і дуже швидко. Окрім харчування, з'явився цілий перелік інших нагальних потреб біженців, які потребували негайного вирішення. З'явилася гостра необхідність сконцентрувати усю роботу із надання різноманітної допомоги в особливому органі Комітету, який би об'єднав всю діяльність у цьому напрямі і взяв на себе координацію зусиль інших товариств та організацій. Так виникла ідея створення Відділу допомоги біженцям. Офіційно його функціонування було оформлено на засіданні Комітету 21 серпня 1915 р. Згодом його перейменували у Відділ допомоги населенню, що постраждало від війни [12, арк. 3].

Одним із важливих заходів цього відділу стало створення інституту агентів-провідників. Його поява була зумовлена тим, що під час переїзду біженці стикалися із масою найрізноманітніших проблем, які вирішити самотужки вони практично не могли. З'явилася гостра необхідність супроводу кожної партії біженців людиною, яка була б наділена певними повноваженнями і могла вступати у офіційні відносини з поліцейськими, військовими властями, залізничною адміністрацією, з працівниками харчових та медичних пунктів, а ще – з

різноманітними громадськими організаціями, які також намагались допомагати переселенцям. Звичайно, що для виконання таких функцій потрібні були люди освічені, інтелігентні, які б могли знайти підхід і до простої людини, і до поліцейського, і до чиновника. З цією метою набір працівників до штату агентів-провідників робився із числа священиків, учителів та студентів. Їх намагались набирати із самих же біженців, тому вони добре знали їх проблеми. Саме агенти-провідники й стали супроводжувати партії біженців та виселенців від станцій посадки до станцій висадки, а досить часто і до кінцевих пунктів їх розселення.

У звітній доповіді першого завідуючого інститутом агентів-провідників так обґрунтовувалась ідея, покладена в основу його створення: *«Посылая своих агентов-проводников на помощь беженцам, Комитет руководствовался тем основанием, что доброжелательный, интеллигентный человек, будь-то студент или священник, или кто-либо иной, несомненно сумеет словом и делом помочь выйти на дорогу, добраться до цели растерявшемуся, беспомощному, бесправному человеку»* [12, арк. 7 зв.]. Дійсно, Комітет Південно-Західного фронту ВЗС, спрямовуючи в кінці літа 1915 р. основну свою діяльність саме на допомогу біженцям, не міг не взяти участі у полегшенні жахливого становища десятків тисяч людей, які втратили свою батьківщину, свій добробут, а часто й своїх рідних.

Як ми вже наголошували вище, перша хвиля виселення волинських німців-колоністів співпала із масовим потоком біженців. Фактично валки виселених колоністів рухалися на схід разом із колонами біженців і розчинилися в цьому потоці. На жаль, джерела не дають достатньої кількості конкретної інформації про те, яким чином Відділ допомоги населенню, що постраждало від війни, сприяв їм під час першої хвилі їх виселення. Про це ми можемо говорити лише опосередковано. Очевидно, що ця допомога мало чим відрізнялась від тієї, яка надавалась у цілому всім біженцям. Стосувалась вона, насамперед, отримання їжі та медичного обслуговування на харчових та лікарняних пунктах у дорозі, а також посильного сприяння у вирішенні побутових проблем у місцях кінцевого розселення.

Що стосується другої хвилі примусового виселення німецьких колоністів Волині, то архівні джерела дають нам значно більше інформації про допомогу їм з боку згаданого вище відділу Комітету Південно-Західного фронту ВЗС. Слід зауважити, що це виселення відбувалося впродовж перших трьох місяців 1916 р., а потік біженців скоротився до мінімуму ще в середині листопада 1915 р. Тому те-

пер Комітет міг приділити їм достатньо уваги і надати максимум допомоги, виходячи із свого попереднього досвіду. З цією метою в його структурі було створено спеціальний Відділ із перевезення німців-колоністів з Волинської губернії. Крім цього, у своїй постанові від 24 січня 1916 р. Комітет висловив принципову згоду надати допомогу організації «Югобеженец» і взяти участь у ліквідації майна колоністів, яких виселяли. З цією метою до Житомира був відряджений спеціальний представник П. И. Лінниченко, який мав з'ясувати характер майбутньої роботи.

Зважаючи на те, що з середини листопада 1915 р. біженців практично не стало і штат працівників Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни, був скорочений до мінімуму, виникла необхідність розширити його. Було заново набрано понад 100 нових співробітників. До них додали півтора десятка старих працівників і відрядили до Житомира.

Сенс своєї участі у ліквідації майна волинських німців-колоністів Відділ бачив у тому, що присутність у цій акції громадської організації мала б сприяти справедливій оцінці їхнього майна і тим самим значно полегшити долю виселенців, а також дати можливість планомірно здійснити посівну кампанію на залишених ними землях. Але ближче знайомство з умовами і змістом передбачуваної роботи привело керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС до висновку про неможливість його участі у ліквідації майна. Постановою від 27 січня 1916 р. Комітет визнав свою участь у справі ліквідації майна колоністів не бажаним і вирішив передати всіх співробітників, відряджених для цієї роботи до Житомира, у розпорядження організації князя С. Д. Урусова[1]. Таким чином, Комітет участі у ліквідації майна виселенців практично не брав [12, арк. 10].

У розпорядженні Комітету залишилися лише агенти-провідники у кількості 27 осіб, які й були відряджені до Житомира для супроводу партій депортованих німців-колоністів до місцевостей їх нового розселення. Слід зауважити, що підбір кандидатів до штату агентів-провідників відбувався за тими ж критеріями, що й влітку. Але тепер серед інших вимог до претендентів тепер з'явилась ще одна суттєва: знання німецької мови. І це було абсолютно обґрунтовано. Зважаючи на те, що більшість із визначених до виселення військовою

[1] С. Д. Урусов – голова Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст – громадської організації, що виникла у серпні 1914 р. з метою надання допомоги фронту.

владою колоністів складали жінки, діти і люди похилого віку, які російською мовою не володіли зовсім або дуже слабо, то для ефективності майбутньої роботи агента-провідника з таким специфічним людським контингентом знання німецької мови було абсолютно виправданою і необхідною вимогою. Весь подальший досвід роботи агентів-провідників довів абсолютну правоту саме такої постановки питання у ході їх відбору з числа кандидатів.

У цілому роль агентів-провідників зводилася до того, аби забезпечити кожну партію депортованих всім необхідним у дорозі, а також пом'якшити складні побутові проблеми і незручності, що виникали під час залізничної подорожі. Крім цього, керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС, знаючи реалії російської бюрократичної системи, яка доволі часто прохолодно і байдуже ставилася до потреб простих людей, а її представники поводили себе з ними брутально і безцеремонно, визначала серед інших обов'язків своїх співробітників *«обуздание ретивого гражданского начальства, слишком часто не особенно стеснявшегося с беженцами»* [12, арк. 8]. До цього слід додати ще один об'єктивний фактор, який досить суттєво ускладнював процес переселення – фактор погоди. Якщо перша хвиля виселення волинських колоністів відбувалася ще в період достатньо сприятливих погодних умов на рубежі літа і початку осені 1915 р., то друга припала на перші зимово-весняні місяці 1916 рр. і проходила у надзвичайно складних умовах холодної і морозної негоди.

Враховуючи всі фактори і проблеми, з якими мали стикнутися виселенці у дорозі, присутність поряд з ними агентів-провідників була життєво необхідною. Наскільки вагомим було їх значення у справі допомоги виселенцям достатньо яскраво було видно із того, що незважаючи на всі їхні зусилля і старання, переселення відбувалося подекуди в жахливих умовах. І важко собі уявити, що було би з ними, якби їх залишили наодинці зі складними побутовими, санітарними і погодними умовами, а на додачу ще й *«представили призволу железнодорожного и полицейского начальства»* [12, арк. 8].

Основні функції та обов'язки агентів-провідників були визначені у спеціальній інструкції «Югобеженца». Окрім того, що вони мали провести реєстрацію всіх своїх підопічних, заповнивши спеціальні реєстраційні повагонні та посімейні картки, передбачалося їх обов'язкове сприяння колоністам у таких сферах:

– допомога у організації харчування;

– забезпечення вагонів паливом та свічками;

– сприяння виселенцям у забезпеченні їх теплим одягом;
– контроль санітарних умов та організація медичної допомоги;
– посильна допомога німцям на місцях їх розквартирування.

Зважаючи на те, що переїзд від станцій посадок до станцій висадок тривав у середньому два тижні, то питання організації харчування у дорозі було одним із ключових. Для цього агент-провідник мав у своєму арсеналі два засоби. Першим і головним було використання послуг харчових пунктів на станціях, через які пролягав маршрут того чи іншого ешелону. Саме вони були єдиним джерелом гарячої їжі. Порядок її отримання визначався окремим положенням інструкції «Югобеженца». Згідно з ним провідник, з метою організації гарячого харчування для своїх колоністів, зобов'язаний був за три дні повідомити телеграфом губернатору тієї губернії, по території якої мав проїхати його ешелон, номер поїзда, кількість людей, дату і назви станцій, на які планувалося прибуття. Більшість провідників у перші дні подорожі так і вчиняли. Але дуже швидко відмовились від цієї практики, тому що їхні колоністи залишалися не лише без гарячої, але й без будь-якої їжі. Справа в тім, що поки телеграма доходила до рук губернатора, поки з його канцелярії давалися розпорядження на відповідні станції, поки станційне начальство доводило їх до завідуючих харчовими пунктами, то поїзди із виселенцями нерідко вже минали ці станції, взагалі не отримавши ніякої їжі. Крім того, передбачити, де буде ешелон через три дні, було практично неможливо. Адже йшли вони не за графіком. А передбачити, з якою швидкістю буде рухатись поїзд, скільки буде зупинок і скільки вони займуть часу, а також врахувати інші непередбачувані обставини руху в умовах військового часу практично було неможливо. Тому дуже швидко провідники, свідомо порушуючи інструкції, відмовились від такої практики і приблизно за добу телеграфували про прибуття своїх ешелонів прямо на харчові пункти залізничних станцій, через які пролягав маршрут. Така практика виявилась набагато ефективнішою і виселенців у більшості випадків чекала хоч якась їжа [10, арк. 2 зв., 30, 36 зв., 47 зв., 70 та інші]. Враховуючи, що майже половину з числа виселенців складали діти різного віку, починаючи від немовлят, провідники намагалися приділити у цьому плані їм особливу увагу, розуміючи, що їжа для дорослих не завжди придатна для дитячого організму. Це не завжди вдавалося, в силу різних причин, але такі зусилля робилися багатьма провідниками.

Другий варіант допомоги колоністам в отриманні їжі використовувався у тих випадках, коли на певних проміжках дороги харчові

пункти були відсутні або ж отримати в них їжу з певних причин було неможливо. З цією метою провідникам із фондів «Югобеженца» видавались спеціальні грошові аванси, суми яких залежали від чисельності людей у тій чи іншій партії виселенців. На ці гроші вони могли купляти продукти у закладах торгівлі або й у приватних торговців. Схема їх використання знову ж таки регламентувалась інструкцією. В'їхавши у межі певної губернії провідник був зобов'язаний дати телеграму губернатору, у якій з'ясувати можливість отримання їжі для своїх підопічних на місцевих харчових пунктах. І лише за умови отримання негативної відповіді він мав право закупити необхідні продукти харчування [10, арк. 2 зв., 20, 30, 36 зв., 38–39, 52 зв., 60 зв.–61, 67 зв., 69 зв.–70, 78 зв., 88 та інші]. У реальних умовах переїзду буквальне дотримання цього положення загрожувало переселенцям більш або менш тривалим голодуванням. Тому більшість провідників знову ж таки ігнорували його і намагались запастися певними харчовими припасами наперед при першій-ліпшій можливості хоча б у невеликих кількостях. Перевага віддавалася тим продуктам, які довго не псувалися і тим самим не могли завдати шкоди здоров'ю людей. Перелік їх був дуже коротким: найчастіше хліб, сало, чай і цукор. Але наявність таких запасів нерідко рятувала колоністів від вимушеного голодування у дорозі.

Вагони, якими перевозили німців, називали теплушками (хоча в народі їх чомусь іменували «телячими вагонами»). Це були звичайні вантажні вагони, переобладнані для перевезення людей. Для лежання у них були зроблені двоярусні дерев'яні нари. Під самою стелею було чотири маленьких віконця, які пропускали дуже мало світла, тому у вагонах навіть вдень була напівтьма. Тонкі стіни, щілини між дошками і в дверях робили їх ще й холодними. Особливо гостро це відчувалося взимку. Обігрівалися теплушки спеціальними пічками, встановленими посередині. Їхні димохідні труби були виведені на вулицю через стелю, хоча, через дефекти, дим нерідко потрапляв і всередину вагонів. Зважаючи на те, що виселення відбувалося в умовах холодної зими, ці пічки повинні були горіти цілодобово, аби підтримувати плюсову температуру. Тому наступною важливою функцією провідників був контроль за правильним і постійним їх опаленням, за регулярним забезпеченням паливом та допомогою колоністам теплим одягом і взуттям. Останнє було особливо актуальним для великої кількості вихідців із бідних та обіднілих сімей. Функції забезпечення паливом, як і свічками для освітлення вагонів, на російській залізниці покладалися на станційні адміністрації. Але дуже час-

то були ситуації, коли станційні робітники, навіть вчасно отримавши розпорядження про роздачу палива, ставились до виконання своїх обов'язків халатно і безвідповідально. В результаті мешканці вагонів недоотримували потрібну кількість палива, а подекуди й зовсім залишалися без нього. Можливості провідників у покращенні ситуації із забезпеченням паливом зводилися до того, що вони могли лише вимагати від станційного начальства виділення необхідної його кількості. Але ефект був значно більшим, коли вони самі контролювали його видачу або ж отримували дрова чи вугілля для всього поїзда, а потім рівномірно ділили на всі вагони. У критичних ситуаціях, коли на станціях інколи палива не видавали зовсім, вони змушені були навіть закривати очі на те, що колоністи дрова просто крали, хоча це й виходило за рамки моральних та юридичних законів. Хоча з людської точки зору їх можна оправдати. Як правило, така ініціатива завершувалася без серйозних наслідків, хоча зрідка виникали й конфлікти, які доводилося залагоджувати провідникам. Аналогічного контролю з боку провідників потребувало й питання забезпечення вагонів свічками [10, арк. 1 зв., 10 зв., 18, 20 зв., 33 зв., 37, 48, 52, 57, 61, 70, 76 зв. та інші].

Що ж стосується теплого одягу, то керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС та «Югобеженца», враховуючи складні погодні умови зими, зобов'язувало агентів-провідників брати з собою в дорогу запаси зимового одягу і взуття. Отримували вони його, як правило, на станціях відправки із складів Комітету. Часто його видавали їм у Києві, через який проходили всі ешелони з виселенцями, зрідка на інших станціях, де були відділення Комітету чи інших громадських організацій. Найчастіше це були тюки з теплою і холодною білизною, бушлати або кожушки, валянки для дорослих, рідше ватні кофти, жіночі сорочки і зовсім рідко дитяча білизна, панчохи, кожушки і валянки. Але ніхто не міг передбачити, у якій кількості потрібен такий одяг і взуття. Побачивши, як були одягнуті жінки і діти із бідних колоністських сімей, провідники почали роздавати його ще на станціях посадок. Роздавали і в дорозі, і на кінцевих станціях, якщо він був у наявності. У цілому ж одягу катастрофічно не вистачало впродовж всієї акції примусового виселення практично у кожній партії депортованих. На жаль, можливості агентів-провідників у цьому плані були обмеженими [10, арк. 2 зв., 4, 11 зв., 18, 28 зв., 32, 34 зв., 36, 41, 46–48 зв., 52 зв., 71 та інші].

Керівництво Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни передбачало, що агенти-провідники будуть стикатися переважно

із проблемами харчування та побутового характеру. З метою допомоги їм у цьому плані на київському вокзалі було організовано постійне чергування працівників Відділу. Поїзди тут стояли досить довго і провідники мали достатньо часу, щоб отримати мило, свічки, одяг та додаткові грошові аванси [12, арк. 10–10 зв.]. Шкода лише, що подібні чергування не були налагоджені на більш віддалених від Києва станціях. Справа в тім, що багато провідників, доїхавши до Києва, ще не встигали провести повну реєстрацію своїх підопічних і разом з тим з'ясувати їхні реальні проблеми, а тому й не знали, яка саме допомога потрібна і в яких розмірах. Все це з'ясовувалось дещо пізніше. Але чим далі від Києва, тим складніше було провідникам отримати підтримку і від своєї, і від інших місцевих громадських організацій. Тому проблеми побутового характеру супроводжували партії колоністів більшою чи меншою мірою аж до кінця подорожі.

Ще один важливий напрям роботи агентів-провідників стосувався збереження нормальної санітарно-епідеміологічної ситуації у середовищі виселенців. З цією метою, згідно інструкції «Югобеженца» за кожним ешелоном повинен був бути закріплений фельдшер. Але, оскільки фельдшерів не вистачало, то у багатьох випадках їх заміювали санітарами, які б мали виконувати їхні обов'язки. Але зробити цього вони не могли, тому що не мали відповідної освіти. Та й забезпеченість медикаментами їх теж була мінімальною. Тому користі від них було небагато. Деякі провідники справедливо зауважували, що розуміли санітари у медицині стільки ж як і вони, і надати медичну допомогу могли настільки, наскільки простягалися їхні знання у цій сфері. У таких ситуаціях вони самі намагалися контролювати появу хворих серед своїх підопічних і приймати необхідні заходи із надання їм кваліфікованої медичної допомоги. Були випадки, коли провідники взагалі залишилися без медичного працівника. У таких ситуаціях на них повністю лягав ще один обов'язок, від якого залежала епідеміологічна обстановка у вагонах [10, арк. 20 зв., 33 зв., 37, 47–47 зв., 56, 70 зв. та інші].

Згідно тієї ж інструкції для кожної партії виселенців передбачався додатковий вагон для ізоляції небезпечних інфекційних хворих. Провідники часто вимагали від залізничних адміністрацій виконання цієї вимоги, але найчастіше отримували відмову, мотивовану відсутністю вільних вагонів. У реальності ця вимога виконувалась рідко.

Найбільш кваліфікована і дієва медична допомога під час переїзду надавалася на стаціонарних лікарських пунктах, що знаходилися на деяких залізничних станціях. Вони мали у штаті кваліфікованих

лікарів та фельдшерів, які були зобов'язані після прибуття на станцію кожного ешелону робити обов'язковий і ретельний огляд усіх вагонів. Якщо ж виявлялися хворі, то вони повинні були надати максимально можливу лікарську поміч. У випадках виявлення важких або ж інфекційних хворих вони повинні були поміщати їх до лікарень, лазаретів або ж ізолювати у спеціальних бараках чи ізоляторах. На жаль, працівники цих пунктів не завжди добросовісно ставилися до виконання своїх професійних обов'язків. Тому провідники вимушені були і тут виявляти настирливість і вимогливість до них, примушували їх проводити медогляди своїх колоністів уважно і ретельно, а також вживати необхідних медичних заходів. Тільки завдяки такому уважному і добросовісному ставленню до своїх обов'язків з боку агентів-провідників, завдяки їх зусиллям вдалося уникнути масових епідеміологічних захворювань серед колоністів і звести до мінімуму смертельні випадки [10, арк. 26 зв., 30–30 зв., 54, 57, 59 зв.–60 зв., 66–67, 83, 87–87 зв. та інші].

Керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС та «Югобеженца» передбачало участь агентів-провідників і в розселенні колоністів на місцях остаточного розквартирування. Правда, брали участь у цьому процесі не всі провідники. Окремі з них довозили виселенців лише до станцій висадки, а потім поверталися до Києва. Але більшість провідників, керуючись почуттями особистої відповідальності та морального обов'язку перед своїми підопічними, взяли участь у їхній долі і на цьому останньому етапі їхньої драматичної подорожі. Присутні тут вони були, як правило, не більше 2–3 днів. Це був досить короткий термін, щоб посприяти привезеним німцям у вирішенні всіх їхніх проблем. Надто вузькими були їхні повноваження та можливості впливу на місцеві органи влади. Більшою мірою діяли вони просьбами, порадами, настирністю, а інколи й вимогливістю. Крім цього, партії колоністів на станціях висадок ділили на менш чисельні групи і відправляли на розселення у різні населені пункти. Тому провідники фізично не могли за такий короткий термін всіх їх супроводжувати чи відвідати.

Основні їх зусилля тепер були спрямовані на максимально можливе комфортне розселення виселенців серед місцевого населення, на те, щоб не допустити їх скупченості в одному будинку, налагодити харчування, медичну допомогу і побутові умови, а подекуди й знайти для них роботу. Ще одним завданням агентів-провідників на кінцевих місцях розселення, яке керівництво Комітету Південно-Західного фронту ВЗС та «Югобеженца» вважало найголовнішим,

була роз'яснювальна робота серед місцевого населення про те, кого саме вони привезли. У багатьох місцевостях люди зустріли привезених німців прохолодно, недружелюбно і навіть вороже. І лише непрості й тривалі розмови провідників з місцевими селянами, їх переконливі промови, вдало підібрані слова допомагали примирити обидві сторони, налагодити між ними нормальні людські стосунки [10, арк. 4, 114, 21 зв.–22, 26 зв., 34 зв., 48 зв.–49, 52–52 зв., 62 зв.–63, 63 зв.–64, 68-68 зв., 71 зв., 72, 885, 87 зв. та інші]. Для майбутнього колоністів це мало дуже важливе значення. Адже їм належало тут жити немалий час.

Після повернення до Києва агенти-провідники зобов'язані були написати звіти про свої поїздки, керуючися схемою, складеною «Осведомительним» бюро Комітету Південно-Західного фронту ВЗС. На їх підставі співробітники Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни підвели підсумки їх роботи, зробили певні висновки і помістили їх у річному звіті своєї діяльності за 1916 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що всього у ході акції примусового виселення німців-колоністів агенти-провідники перевезли понад 24 тисячі осіб. Крім цього, були визначені найхарактерніші особливості цієї акції і частково її наслідки:

1) виселенці належали до середніх і нижчих класів населення;

2) виселяли всіх, незважаючи ні на вік, ні на стан здоров'я;

3) всі, без виключення, колоністи – російські піддані. Було багато літніх людей, у яких по 3–4 сини на війні, велика кількість солдатських дружин і матерів. У деяких звітах наводилися факти перебування серед виселенців георгіївських кавалерів, поранених солдатів, яких відпустили додому у відпустку і які змушені були проводжати свої сім'ї у заслання, а деякі виселенці прямо з дороги відправлялися на службу у діючу армію;

4) величезну кількість виселенців (89,8 %) складали жінки, діти, підлітки і люди похилого віку;

5) ліквідаційні комісії виявили значну кількість колоністських господарств розореними. Незважаючи на заборону продавати майно приватним особам, більшу частину живого та мертвого інвентарю колоністи розпродали перекупникам. Тому ліквідатори застали на місцях лише незначну кількість майна;

6) ті провідники, які спостерігали або й брали участь у ліквідації колоністського майна, неодноразово вказували на надзвичайно низьку його оцінку та не включення в описи багатьох предметів, що використовувались у господарстві. Особливої уваги заслуговувало не

включення в описи нерухомого майна, що належало німцям, але знаходилося на орендованих землях. Сваволя ліквідаторів і несправедливість оцінки майна констатували також і всі інші співробітники Комітету, які брали участь у справі ліквідації майна волинських німців;

7) невчасне виселення, якраз напередодні ярових посівів, розорення колоністських господарств, відмова Комітету Південно-Західного фронту ВЗС у кредиті на агрономічну допомогу – все це не дало можливості здійснити посівну на землях виселених колоністів [10, арк. 10 зв.–11].

Ці ознаки, визначені громадською організацією, чітко засвідчують абсолютно несправедливий характер акції примусового виселення німецьких колоністів Волині і вказують на один із її негативних наслідків, хоча їх було більше і цей аспект депортації потребує дещо глибшого аналізу.

Що ж стосується участі у ній Комітету Південно-Західного фронту ВЗС, то вона була і доцільною, і виправданою. Комітет взяв на себе досить відповідальну місію, яка мала на меті пом'якшити, насамперед, складні побутові умови виселенців під час їхнього переїзду від станцій посадок до станцій висадок, а в багатьох випадках і до пунктів розселення. Створивши інститут агентів-провідників і забезпечивши їх грошовими авансами, підготувавши відповідні запаси одягу, медичних та гігієнічних засобів, Комітету вдалося значно допомогти виселенцям в умовах досить складного і тривалого переїзду та холодної зимової погоди.

Особливо слід відзначити діяльність агентів-провідників. Саме завдяки їх організаторським зусиллям, добросовісному і відповідальному ставленню до своїх обов'язків у більшості випадків вдалося забезпечити колоністів у дорозі більш-менш нормальним харчуванням, паливом для обігріву вагонів, одягом, якого катастрофічно не вистачало, а також медичною допомогою, хоча вона у багатьох випадках була малокваліфікованою і недостатньою. Зусилля провідників дали можливість зберегти у середовищі виселенців стабільну санітарно-епідеміологічну ситуацію, уникнути масових інфекційних та простудних захворювань, звести до мінімуму смертність. Завдяки їх присутності колоністи були захищені у багатьох відношеннях, могли звернутися до них за допомогою і в міру можливості отримати її.

Слід звернути увагу й на те, що багато провідників у реальних умовах депортаційної акції змушені були виходити за рамки тих обов'язків, які були прописані інструкцією «Югобеженца». Частина

із них, тижнями очікуючи відправки своїх партій у віддалених селах і хуторах, виконувала найрізноманітніші додаткові функції. Подекуди їм доводилося працювати не лише секретарями ліквідаційних комісій, але й наглядати якийсь час за ліквідованим у колоністів майном, причому вдаючися, подекуди, до не зовсім моральних форм і засобів. Показовим у цьому плані є два фрагменти із листів К. Павловського до інструктора агентів-провідників О. С. Ахманіцького. У першому з них від 23 лютого 1916 р. він без оптимізму, хоча й з певною долею іронії, пише із містечка Ржищева: *«Сижу здесь, как в далёкой глухой Турции, без писем и газет. Теперь я уже, слава Богу, в 4-й должности. Был проводником, секретарём при ликвидационной комиссии, затем Островский зачислил в Конную Комиссию, как агента по охране лошадей, а теперь имею в своём распоряжении обоз в 40 подвод и столько же людей, форменных идиотов и отчаянных лентяев. С этими господами разъезжаю по окрестным комиссиям и свожу для имеющихся здесь 800 лошадей «Югобеженца» корм. Работы по горло. Ужасно скверно»*. Другий лист датований 9 березня того ж року і в такому ж тоні: *«Пишу Вам из страны далёкой, из богоспасаемых Пулин, где я сейчас сижу и уже ничего не делаю. Хотя Вы просили давать знать о себе, но, поверьте, что не было ни одной свободной минуты, так занят был этой скороспелой ликвидацией. Ну, да Бог с ней, всё кончено. И теперь сидим мы с ликвидатором и исполняем роль старших сторожей и полиции. В особенности неприятно быть полицией, но, знаете, приходиться. Ничего не поделаешь. Не успели немцы выехать из домов, как в них позабирались галичане и христиане, и без зазрения совести начали всё грабить. Уследить невозможно. Помогает только мордобитие»* [11, арк. 1 зв.–2 зв.].

Подекуди вони змушені були проводити посадку своїх партій у вагони, хоча цю функцію повинні були виконувати спеціально призначені «Югобеженцем» завідуючі посадками, які не хотіли цього робити або й зовсім не з’являлися на станції. Нерідко провідникам доводилося перевіряти технічний і санітарний стан поданих на посадку вагонів, а, виявивши дефекти, вимагати у залізничної адміністрації усувати їх або замінювати несправні вагони справними, категорично наполягати на обов’язковому проведенні їх дезінфекції. У деяких ешелонах провідники мали факти народження дітей і змушені були шукати серед жінок бабок-повитух, уступали породіллям свої вагони і навіть допомагали організувати хрещення новонароджених немовлят. На місцях розселення, заради вирішення нагальних проблем колоністів, їм доводилося вступати у стосунки із представни-

ками різних органів влади, самоврядування та громадських організацій, проявляти вимогливість і наполегливість, апелювати до сумління бездіяльних чиновників, навіть вступати з ними у конфлікти, а то й погрожувати їм скаргами до вищестоящих органів влади.

Подекуди й самі провідники вимушені були потерпати від певних побутових труднощів і проблем. Залізнична адміністрація зобов'язана була виділяти їм класні вагони, де були значно комфортніші умови не лише для подорожі, але й для зберігання продуктів, аптечки і тюків з білизною. Хоча, коли таких не було, їм доводилося їхати й у вагонах нижчого класу, а інколи навіть в таких же теплушках («телячих вагонах»), як і виселенці. Нерідко ешелони прибували на станції, де були харчові і лікарські пункти вночі, і провідникам потрібно було організувати харчування або ж медичний огляд. Роботи для них в дорозі було надзвичайно багато, причому, працювати доводилося практично цілодобово. Давався взнаки і бюрократичний хаос у структурах самого Комітету та інших органів. З цього приводу П. Карпов у своєму листі до О. С. Ахманіцького нарікав: *«От канцелярского порядка Киевского и Житомирского, от 1000 разных инструкций – в голове полный хаос, но надо думать, это ненадолго»*. Та все ж в оптимістичному тоні закінчив: *«Всё уляжется, устроится, и мы исполним свою работу не хуже других»* [11, арк. 1 зв.].

Протягом 15–20 днів провідники в очах колоністів були людьми, які уособлювали собою представника держави, яка вчинила над ними акт несправедливого насилля, зробивши їх водночас бідними і беззахисними. Тому на перших порах вони ставилися до них з острахом і недовірою. Але, якщо встановлювався психологічний контакт між виселенцями і провідником, то він ставав єдиною людиною, до якої не тільки можна було б звернутися за допомогою, а якій можна було б висловити своє розчарування, поділитися своїми бідами і почути слова співчуття. Більшість провідників, розуміючи це, намагалися підтримувати серед своїх підопічних нормальну морально-психологічну атмосферу. Розуміючи їхню пригніченість, викликану загальним несправедливим характером акції примусового виселення, вони намагалися захистити їх від сваволі, безчинств та грубого поводження поліцейських та цивільних чиновників, налагодити нормальні взаємини з місцевими органами влади і жителями у місцях їх нового поселення, вселити їм віру у нормалізацію їхнього життя. Колоністи, спостерігаючи за їхніми зусиллями, поступово проймалися до них почуттями довіри й поваги, висловлювали їм вдячність, жалкували з того, що вони не могли залишитися на довший час для під-

тримки і допомоги у місцях їхнього нового проживання. В ешелоні провідника М. Качалова був навіть випадок, коли батьки народженої в дорозі дитини, у знак вдячності за допомогу, просили його стати її хресним батьком [10, арк. 74 зв.].

Таким чином можливо константувати, що ряд агентів-провідників у своїх звітах відверто висловлювали свою особисту думку з приводу депортації волинських колоністів. Причому, одностайно вказували на несправедливий характер всієї акції депортації, критикували рішення військового керівництва з цього приводу, викривали факти недобросовісності та зловживань у роботі ліквідаційних комісій і безчинств з боку поліції, критикували діяльність місцевих органів влади та самоврядування. Особливо відверто з усього приводу висловився провідник Ногаєв. Спостерігаючи за стражданнями сотень людей, які вже кілька днів замерзали на станції, очікуючи вагонів, він записав: «*Плач обиженных и обездоленных сирот, без вины виноватых… Плоды бюрократического попечительства и системы «разделяй и властвуй»… Неужели же должно и может решаться судьба тысячи людей одним росчерком пера ожиревшего самодура… Ох, уж это пекущееся обо всём и за всех заботливое начальство…*». І в продовження своїх думок в іншому місці свого звіту додав: *«…акт насилия и законного грабежа со стороны государства налицо… Глядя на эту женщину, мне думалось, неужели она заслуживает выселения без куска хлеба, когда муж её борется в рядах армии, когда брат её уже лёг костьми, верный России, неужели она опасна государству…? Чем, г.г. Штюрмеры, Сухомлиновы, Хвостовы, Фредериксы и им подобные различные сановные иксы?…»* [10, арк. 66 зв.–67].

Висловлювати в умовах військового часу та широкомасштабної антинімецької кампанії в країні такі крамольні думки було не лише сміливим вчинком, але й до певної міри небезпечним. Тому таку позицію можна розцінювати і як приклад громадянської чесності та мужності.

Бібліографічні посилання

1. *Донік О. М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / *О. М. Донік О. М* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Вип. IX. – К., 2005. – С. 61–86.

2. *Жванко Л. М.* Біженство Першої світової війни в України: Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : моногр. / Л. М. Жванко. – Х., 2010; *Жванко Л. М.*. До проблеми репатріації іноземних біженців з території колишньої Росій-

ської імперії (1918–1925 рр.) / Л. М. Жванко // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 81–97; *Жванко Л. М.* Біженці Першої світової війни: український вибір (1914–1918 рр.) : моногр./ Л. М. Жванко. – Х., 2012; *Жванко Л. М.* Правове врегулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915 рр.) / Л. М. Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 233–246; *Жванко Л. М.* Діяльність Харківського губернського відділення Тетянинського комітету / Л. М. Жванко // Історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 104–109; *Жванко Л. М.* Судьба женщины-беженки по документам Первой мировой войны [Електронний ресурс] / Л. М. Жванко // Россия XXI век. 2013. – № 5. – С. 110–131. Режим доступу : http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1029; http://www.russia-21.ru/XXI/RUS_21/rus_21.htm.

3. *Жванко Л. М.* Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. М. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77–93.

4. *Загребельна Н. І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: – Вип. VI. – К., 2003. – С.256–367; *Загребельна Н. І.* Роль Комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н. І. Загребельна // Там само. – Вип. IX. – К., 2005. – С. 87–91.

5. *Лазанська Т. І.* Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 84–110.

6. *Лазанська Т. І.* Проблема біженства в українських губерніях Російської імперії / Т. І. Лазанська // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С. 481–511; *Лазанська Т. І.* Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. XVI. – С.196–240.

7. *Сегеда Г. В.* Огляд джерел та літератури з проблеми біженців в Україні у період Першої світової війни / Г. В. Сегеда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IX. – К., 2005. – С. 136–146.

8. *Сейко Н. А.* Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду І світової війни / Н. А. Сейко // Вісник Житомир. пед. ун-ту. – Житомир, 2003. – С.164–167.

9. *Сердюк О. В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С.111–132.

10. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі ЦДІАУ). – Ф.715, оп.1, спр.1617.

11. ЦДІАУ. – Ф.715, оп.1, спр.1618.

12. ЦДІАУ. – Ф.715, оп.1, спр.1752.

Надійшла до редколегії 04.06.2014

УДК 94 (477.63) «1914 / 1917»

С. І. Світленко, В. Д. Мирончук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено діяльність громадських організацій на Катеринославщині, проаналізовано їх внесок у справу допомоги як воїнам, так і цивільному населенню періоду Першої світової війни.

Ключові слова: ***громадські організації, світова війна, діяльність, воїни, цивільне населення, допомога, Катеринославщина.***

Исследована деятельность общественных организаций на Екатеринославщине, проанализован их вклад в оказание помощи как воинам, так и гражданскому населению периода Первой мировой войны.

Ключевые слова: ***общественные организации, мировая война, деятельность, воины, гражданское население, помощь, Екатеринославщина.***

Im Beitrag wird die Tätigkeit der gesellschaftlichen Organisationen des Gouvernements Ekaterinoslav und ihr Beitrag zur Hilfeleistung sowohl für das Militär als auch für die Zivilbevölkerung während des Ersten Weltkrieges analysiert.

Schlagwörter: **gesellschaftliche Organisationen, Weltkrieg, Tätigkeit, Hilfe, Gouvernement Ekaterinoslav.**

This article is devoted to the problems of public organizations on Katerinoslavschina during the First World War. It was found that one of the important aspects of war-time was the work of network of central and local public organizations and societies became from the grant of help military, to the civil population and refugees. In the article the used materials of «Ekaterinoslavskikh gubernskikh vedomostey», «Ekaterinoslavskoy zemskoy gazety», «Pridneprovskogo kraya», «Russkogo dela», «Russkoy pravdy» for 1914-1917. It is underlined that public organizations conducted great charity work. Growth of role of public organizations in sort was a reaction to the inability of the tsarist government to establish appropriate assistance to military and civilian populations and showed a tendency to self-organization of society in the critical moments of its existence, particularly in war-time.

Keywords: ***social organizations, World War II, the activity, the soldiers, civilians, aid Katerinoslavshchina.***

Перша світова війна стала тяжким випробуванням для українських земель у складі Російської імперії. Тільки з трьох південноукраїнських губерній до армії було мобілізовано 888,2 тис. селян, із них із Катеринославської губернії 237 тис., Херсонської – 438, 6 тис., Таврійської – 212,6 тис. осіб [28, с. 41]. Війна призвела до порушення усталеного способу життя сотень тисяч людей, внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків, диспропорцій у товарному обміні між військовим і цивільним виробництвом.

Однією з важливих ознак воєнного часу стала діяльність мережі центральних та місцевих громадських організацій і товариств із надання допомоги військовим, цивільному населенню та біженцям. У цьому контексті заслуговує на увагу діяльність Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст, Тетянинського, Романівського комітету, Комітету Великої княгині Єлизавети Федорівни, Олександрівського комітету з опіки поранених, Скобелєвського комітету та ін. [12, с. 168].

Дана проблема отримала певне висвітлення в історичній літературі. Суттєвий інтерес викликають праці сучасних українських істориків Г. Ф. Турченко, О. М. Доніка та Л. М. Жванко, які містять важливу інформацію щодо громадської благодійності та біженства в Україні в роки Першої світової війни. У той же час нагальним завданням є дослідження проблеми в регіональному вимірі, зокрема на теренах Катеринославської губернії, яка поряд із Харківською та Волинською, стала місцем перебування значної кількості біженців.

Важливим джерелом для вивчення діяльності громадських організацій на Катеринославщині є періодична преса. У пропонованій статті використано матеріали «Екатеринославских губернских ведомостей», «Екатеринославской земской газеты», «Приднепровского края», «Русского дела», «Русской правды» за 1914–1917 рр. У них містилася достатньо репрезентативна й вірогідна інформація з театру воєнних дій, насамперед Південно-Західного фронту, а також про надання допомоги військовим, цивільному населенню, біженцям.

Характерною ознакою видань початку Першої світової війни був патріотичний пафос. Уже 13 серпня 1914 р. на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей» було опубліковано царський маніфест, де зазначалося, що «да поднимется вся Россия на ратный подвиг с железом в руках, с крестом в сердце» [4, с. 1]. 14 вересня того ж року Микола II підписав «Положення про Комітет Великої Княгині Тетяни Миколаївни», що мав надавати тимчасову допомогу постраждалим від воєнних дій [13, с. 46].

Зазначимо, що в 1915–1916 рр. Катеринославщина відчувала значний наплив біженців. За даними Л. Жванко, після поразки та відступу російських військ з Галичини та Волині на території регіону знайшли притулок 227 942 біженців. За цим показником, губернія посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії [13, с. 41]. Так, у публікації від 10 лютого 1915 р. «Русская правда» зазначала, що «ми повинні прийти на допомогу нашим братам-полякам, що разом з нами потерпають від варварського нашестя тевтонів і допомогти їм не словом, а ділом» [23, с. 3]. Як повідомляв кореспондент «Приднепровского края», наприкінці жовтня 1915 р. до Катеринослава навіть було евакуйовано ризький цирк Рудольфа Труцці. Його вистави викликали значний інтерес і проходили з повним аншлагом [17, с. 4].

Зазначимо, що перший перепис біженців у Російській імперії організував Тетянинський комітет, звівши отримані матеріали в «Попередні відомості про чисельність біженців в імперії (крім Закавказзя) за даними губернаторів». Станом на 20 грудня 1915 р. в Російській імперії було зафіксовано 2 706 309 біженців. Найбільше їх осіло в Катеринославській та Московській губернії та в губерніях, прилеглих до лінії фронту [13, с. 40].

Тетянинський комітет не тільки надавав допомогу постраждалим від воєнних дій, а й опікувався питаннями освіти. Незважаючи на війну, в Катеринославі не тільки продовжували функціонувати старі освітні заклади, а й відкривалися нові. На 1916 р. у губернському місті нараховувалися 72 початкових училища. Серед них налічувалося 15 міських чоловічих та 12 міських жіночих початкових училища, 19 єврейських училища (18 приватного характеру), два римсько-католицьких училища,одне євангелістсько-лютеранське, одне менонітське училище, одне російсько-татарське училище та ін. [26, с. 27].

Газета «Русское дело» повідомляла про появу в жовтні 1916 р. двох нових середніх навчальних закладів. Так, за сприяння Губернського відділу Комітету Великої княгині Тетяни Миколаївни 10 жовтня 1916 р. розпочалися заняття в семирічній Катеринославській жіночій гімназії. Директором гімназії, в якій здобували освіту 259 учениць, стала Л. Жукович. Чоловіча гімназія відкрилася 9 жовтня 1916 р. Директором було призначено П. Дубового. Заняття проходили у приміщенні землемірного училища [16, с. 3].

Місцева преса в 1915–1916 рр. постійно звертала увагу читачів на жіноче питання. Так, у замітці «Наш край» від 12 серпня 1916 р. кореспондент «Екатеринославской земской газеты» зазначав:

«Работают, главным образом, женщины. Женщины теперь везде и всюду – по дому, за скотиной и на поле. Семьи солдаток создаются по две–три семьи для совместной молотьбы… благодаря женщинам есть возможность своевременно покончить с молотьбой» [7, с. 4].

В історіографії вже наголошувалося на зусиллях щодо підвищення освітнього рівня жіноцтва того часу. Як зазначав дослідник В. С. Савчук, наприкінці липня 1916 р. було оголошено набір на Вищі жіночі курси. У цьому закладі діяв медичний факультет, куди записалося 404 слухачки. Для порівняння – на фізико-математичному факультеті навчалося 200 слухачок. Офіційне відкриття курсів відбулося 15 вересня 1916 р. Завідувачем курсів призначили ректора Гірничого інституту професора М. Й. Лебедєва. У зв'язку з воєнними діями медичний факультет повинен був забезпечувати потреби армії [27, с. 32–33].

У пресі акцентувалась увага на ролі жіночих курсів рахівництва та іноземних мов. У відділі «Местная хроника» газети «Русское дело» від 8 жовтня 1916 р. повідомлялося про відкриття на днях у третій міській жіночій гімназії дворічних жіночих педагогічних курсів, які були трансформовані з шестимісячних педагогічних [22, с. 3].

Від початку Першої світової війни свої зусилля у справі допомоги армії об'єднали органи земського і міського самоврядування разом із широким колом громадськості. Можна цілком погодитися з точкою зору дослідника О. М. Доніка, що на українських землях найбільш відчутну допомогу хворим і пораненим воїнам надавали комітети Земського та Міського союзів. [2, с. 64].

30 липня 1914 р. з'їзд уповноважених губернських міст у Москві підтвердив створення Всеросійського земського союзу, який розпочав роботу у справі допомоги армії. Практично одночасно з ним почав діяти Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим – аналогічна громадська організація, в якій провідну роль відігравали міська буржуазія на чолі з представниками партії кадетів. 8–9 серпня 1914 р. у Москві відбувся Всеросійський з'їзд представників міст, який проголосив створення організації [3, с. 64].

Якими бачили свої повноваження громадські організації ВЗС та ВМС на місцях? Так, Катеринославське губернське земство на надзвичайному зібранні 1 серпня 1914 р., заслухавши доповідь управи «Про заходи, викликані війною», ухвалило: «1) Приєднатися до загальної земської організації допомоги хворим і пораненим, асигнувавши на її потреби 100 тис. руб. та передати в розпорядження місцевого губернського комітету 75 тис. руб. Обрати з числа губерн-

ських гласних на з'їзд уповноважених одного представника та в місцевий губернський комітет – 10 членів; 2) організувати в Катеринославі госпіталь на 300 ліжок для хворих і поранених воїнів, асигнувавши для цього 100 тис. руб.; 3) узяти на себе витрати (92 тис. руб.) на обладнання й утримання протягом 6 місяців двох рухомих лазаретів Червоного Хреста на 50 ліжок кожний, назвавши їх «лазарети Катеринославського губернського земства»; 4) організувати курси для сестер милосердя і санітарів, виділивши для цього 500 руб.; 5) асигнувати на допомогу пораненим 10 тис. руб., залучивши з цією метою відсотки з капіталу в 100 тис. руб., заснованого в російсько-японську війну» [2, с. 2].

Катеринославське відділення Всеросійського земського союзу постійно дбало про патріотичне виховання населення регіону, акцентуючи увагу на створенні мережі сільських музеїв та організації народних читань у низці населених пунктів губернії. Про це свідчать публікації в «Екатеринославской земской газете» за серпень – грудень 1916 р.

Суттєвий інтерес викликає публікація в «Екатеринославской земской газете» від 12 серпня 1916 р. «Деревенский музей», де автор підкреслював «самым ценным, на наш взгляд, в организации таких музеїв является то, что привлеченные к этому крестьянские подростки одновременно и сами учатся и создают культурный центр» [7, с. 4]. Зазначалося, що експозиція сільських музеїв не повинна бути однобічною, складатися не лише з колекцій, зібрань у даній місцевості (гербарій, флора, птахи, комахи і дерева), але й інших експонатів.

Земські сільські музеї працювали на постійних засадах. Так, у серпні 1916 р. Верхньодніпровський музей приймав відвідувачів 29 днів, Сурсько-Михайлівський Катеринославського повіту – 26 днів, Петропавлівський Павлоградського повіту – 25 днів, Петриківський музей Новомосковського повіту – 26 днів [8, с. 2]. У кореспонденції «Екатеринославской земской газеты» від 11 жовтня 1916 р. висвітлювалась ефективна діяльність Маріупольського музею. Тільки у вересні музей працював 24 дні, його відвідали 365 осіб, з них 291 учень, 34 дитини дошкільного віку, 26 підлітків та 14 дорослих [9, с. 3].

Важливою складовою роботи земських музеїв стало проведення лекційної роботи. Третього грудня 1916 р. у приміщенні 4-го земського училища завідувач педагогічним музеєм с. Саксагань Верхньодніпровського повіту прочитав цикл лекцій з тем: «Техніка в сучасній Великій війні» та «Розповіді про подвиги за вітчизну», «Ви-

пуск нового 5,5 % військового займу». Наступного дня в приміщенні 1-го земського училища відбулася його ж лекція «Жизнеописание и подвиги героя – мученика нынешней войны, кр. Волынской губернии Степана Веремчука». Вона супроводжувалася демонстрацією наочності: «Гибель парохода от мины», «Купание полковых коней», «Виды России» [11, с. 3].

Позитивна динаміка розвитку сільських земських музеїв та їх успішна діяльність у царині військової тематики дозволили порушити питання про доцільність створення в Катеринославі музею пам’яті воїнів, що загинули під час «Великої війни». Серед завдань, які ставили перед собою засновники музею, зокрема Катеринославське відділення «Всероссийского общества памяти воинов русской армии», почесним головою якого був губернатор А. Г. Чернявський, були опіка братських цвинтарів та одиноких поховань, збір друкованих і рукописних свідоцтв про війну, газетних та журнальних статей. Передбачалося зберігати світлини і портрети живих і загиблих героїв, особисті речі та предмети, що їм належали [6, с. 4].

Перший досвід роботи краєзнавчих музеїв Катеринославщини розглядався на параді завідувачів 30–31 жовтня 1916 р. Там було заслухано доповідь А. Слуцького «Что должен знать заведующий земским музеем?». Доповідач звернув увагу на необхідність вивчення життя рідного краю, закликав «до наповнення музею різними експонатами з історії краю та його життя…» [10, с. 5].

Провідною громадською військово-медичною організацією в роки Першої світової війни було Російське товариство Червоного Хреста, яке сприяло військовій адміністрації у справі надання допомоги пораненим і хворим. Царський уряд направляв чималі кошти для забезпечення роботи цих структур [12, с. 168].

На Катеринославщині відділення Червоного Хреста очолив відомий громадський діяч, очільник місцевого дворянства князь М. П. Урусов. Під час Першої світової війни він обійняв монархічну, «ура-патріотичну» позицію, висловлюючи переконання в тому, що Росія веде священний бій з ворогом слов’янства – Німеччиною, відстоював ідею ведення воєнних дій до переможного кінця.

Під час Першої світової війни князь М. П. Урусов звернувся до населення зі спеціальної відозвою, в якій ішла мова про мобілізацію всіх сил на боротьбу з ворогом. Спочатку на князя були покладені обов’язки уповноваженого Червоного Хреста в районі розташування 7-ї діючої армії. 23 березня 1915 р. М. П. Урусова було призначено «главноуправляющим Российского общества Красного Креста

при Черноморском флоте, с оставлением в должности уполномоченного 7-й действующей армии» [1, с. 332].

Відповідальна посада головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста на Південно-Західному фронті вимагала від М. П. Урусова великих зусиль у забезпеченні населення, особливо біженців, продовольством, медичною і ветеринарною допомогою [1, с. 331]. Він розробив план лікування поранених на одеських лиманах, отримав від казни на їх реабілітацію 200 тис. руб. 24 лютого 1915 р. Микола II відвідав шпиталь Червоного Хреста і два аналогічні медичні заклади в Катеринославі, «лазарет екатеринославского дворянства и местный госпиталь Красного Креста. Император выразил своё удовольствие по поводу образцового их состояния и содержания в них раненых» [14, с. 4].

Під керівництвом М. П. Урусова збиралися кошти і відправлялися подарунки на фронт. Так, у листопаді 1915 р., як повідомляла газета «Приднепровский край», на «германский фронт отправился транспорт с подарками для наших воинов». Князь М. П. Урусов і його дружина взяли участь в організації дитячого притулку «Югобеженец» [1, с. 332].

Разом з такими відомими Всеросійськими громадськими організаціями як ВЗС і ВМС, Тетянинський комітет на теренах Катеринославщини діяло «попечительство». Його відділення існували в багатьох повітах Катеринославської губернії. Так, Авдотьївський відділ опікувався допомогою нижнім чинам Катеринославського гарнізону, доставкою подарунків для солдат 59-го Люблінського піхотного полку [1, с. 233]. Кореспондент «Екатеринославской земской газеты» повідомляв про аналогічні дії у Починно-Софіївському товаристві гр. Келлера (Новомосковський повіт). Зазначимо, що грошові суми були незначними (15 руб. на виготовлення снарядів для армії). На ті ж самі потреби Маріупольське товариство надіслало «попечительству» 23 руб. 50 коп. [5, с. 3].

Досить істотною була й участь Православної церкви в наданні допомоги жертвам війни. З цією метою було створено спеціальний Катеринославський комітет, який в лютому 1916 р. організував т. зв. кружечный сбор у вагонах трамваїв, приміщеннях установ, великих крамниць. До населення зверталися з гаслом «жертвуйте добрые люди, кто чем может, всякая копейка принесет большую пользу» [23, с. 1–3]. Священики наставляли на ратний подвиг паству, відправляли панахиди по загиблим на полях Першої світової війни воїнів. 12 лютого 1915 р. «Русская правда» інформувала, що єпископ Кате-

рinославський та Маріупольський Агапіт «…по окончании литургии совершил отпевание тела павшего на поле брани корнета И. А. Синельникова» .

У ті тяжкі часи приділялась увага й церковній освіті. Під час війни відсвяткувало своє 50-річчя Катеринославське жіноче єпархіальне училище. Це сталось, як повідомляв кореспондент газети «Русское дело» в матеріалі від 1 жовтня 1916 р., «скромно и безшумно – почти на окраине города, в стороне от городской суеты, без помпы и рекламы». Підкреслювалася роль колишньої керівниці училища А. Руднєвої, яка очолювала цей заклад протягом 19 років [21, с. 2]. Починаючи з вересня 1916 р., у місті функціонувало також Волинське жіноче єпархіальне училище, яке було евакуйоване з Кремінця. У ньому навчалося 200 учениць [18, с. 1].

Таким чином, можна стверджувати, що в роки Першої світової війни громадські організації вели велику доброчинну роботу. Вони допомагали постраждалим від воєнних дій, біженцям. За кількістю біженців Катеринославська губернія посідала перше місце серед 45-ти губерній європейської Росії. Позитивну роль у допомозі біженцям відігравала діяльність Комітету Великої Княгині Тетяни Миколаївни, який не тільки надавав допомогу воякам, але й опікувався жіночим питанням, зокрема станом освіти у губернії.

Громадські організації, зокрема Катеринославське відділення Всеросійського земського союзу, опікувалося питаннями патріотичного виховання за рахунок створення мережі сільських музеїв. На їх базі відбувалися народні читання, які мали за мету показати успіхи російської зброї в боротьбі з німцями, пропагували ратний подвиг російських вояків на Південно-Західному фронті. Корисною була діяльність «попечительства» гр. Ф. Е. Келлера, де існувала розгалужена мережа повітових відділень, які збирали кошти для потреб російської армії та тилу.

Зростання ролі громадських організацій до певної міри було реакцією на нездатність царського уряду налагодити належну допомогу військовим і цивільному населенню та виявило тенденцію до самоорганізації соціуму в критичні моменти свого існування, зокрема у воєнний час.

Бібліографічні посилання

1. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : у 2 т.– Д. : Вид-во АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 448 с.

2. *Донік О. М.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX–початок XX ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 61–84.

3. *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню України у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX–початок XX ст. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 156–159.

4. Екатеринославские губернские ведомости. – 1914. – 13 авг. – С. 1.

5. Екатеринославская земская газета. – 1916. – 6 сент. – С. 3.

6. Екатеринославские губернские ведомости. – 1916. – 31 дек. – С. 4.

7. Екатеринославская земская газета. – 1916. – 12 авг. – С. 4.

8. Екатеринославская земская газета. – 1916. – 20 сент. – С. 2.

9. Екатеринославская земская газета. – 1916. – 11 окт. – С. 3.

10. Екатеринославская земская газета. – 1916. – 4 нояб. – С. 5.

11. Екатеринославская земская газета. – 1916. – 9 дек. – С. 3.

12. Енциклопедія історії України : у 10 т. – Т. 8. – К. : Наук. думка, 2011. – 520 с.

13. *Жванко Л.* Біженство Першої світової війни: документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Л. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 359 с.

14. Приднепровский край – 1915. – 24 февр. – С. 4.

15. Приднепровский край. – 1915. – 1 сент. – С. 6.

16. Приднепровский край. – 1915. – 1 окт. – С. 4.

17. Приднепровский край. – 1915. – 23 окт. – С. 4.

18. Русское дело. – 1916. – 15 сент. – С. 1.

19. Русское дело. – 1916. – 16 сент. – С. 3.

20. Русское дело. – 1916. – 24 сентября. – С. 2.

21. Русское дело. – 1916. – 1 окт. – С. 1.

22. Русское дело. – 1916. – 12 окт. – С. 3.

23. Русская правда. – 1916. – 10 февр. – С. 3.

24. *Поліщук Т. В.* Історія Росії XIX – початку XX ст. / Т. В. Поліщук. – Л. : Паїс, 2008. – 398с.

25. *Реєнт О. П.* Перша світова війна і Україна. / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.

26. *Світленко С. І.* Нові зміни в освітянській галузі на початку XX ст. / С. І. Світленко // Історія Дніпропетровського національного університету. – Д. : Вид-во ДНУ, 2003. – С. 21–28.

27. *Савчук В. С.* Спроби започаткування університету / В. С. Савчук // Історія Дніпропетровського національного університету. – Д. : Вид-во ДНУ, 2003. – С. 28–34.

28. *Турченко Галина.* Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Галина Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.

Надійшла до редколегії 08.08.2014

УДК 94(470+571)-054.62 «1916/1971»

Т. Н. Чернова-Дёке

Международная ассоциация исследователей истории и культуры российских немцев

КАВКАЗСКИЙ ФРОНТИР РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: К ВОПРОСУ О РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОВ ПО ЛИКВИДАЦИИ НЕДВИЖИМОГО ИМУЩЕСТВА НЕМЕЦКИХ ПОСЕЛЕНЦЕВ (1916–1917)

Показано зусилля адміністрації Південного Кавказу з реалізації законів від 2 лютого та 13 грудня 1915 р., спрямованих на ліквідацію землеволодіння та землекористування німців – підданих Російської імперії. Розглянуто дві скарги від місцевих німців, спрямованих до Правлячого Сенату. Доведено, що кампанія мала неефективний характер. Єдиною жертвою стала дочірня кол. Петрівка у м. Карса. Відчуження нерухомого майна не відбулося.

Ключові слова: ***Перша світова війна, антинімецьке законодавство, Південний Кавказ, німецькі колонії Кавказу, німецьке землеволодіння.***

Показаны усилия администрации по реализации на Южном Кавказе узаконений от 2 февраля и 13 декабря 1915 г. о ликвидации землевладения и землепользования верноподданных немцев. Рассмотрены две жалобы в Правительствующий Сенат. Единственная жертва, лишенная аренды земли, – дочерняя кол. Петровка у г. Карса, и несостоявшееся отчуждение недвижимого имущества – таковы региональные особенности кампании «борьба с немецким засильем» в империи в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: ***Первая мировая война, антинемецкое законодательство, Южный Кавказ, немецкие колонии Кавказа, немецкое землевладение.***

Im Mittelpunkt des Beitrags stehen die Behördenaktivitäten zur Durchführung der restriktiven Gesetze vom 2. Februar 1915 und vom 13. Dezember 1916 über die Liquidation des Grundbesitzes und der Landnutzung der deutschen Untertanen im Südkaukasus. Diese Aktivitäten beschränkten sich auf die Prüfung von zwei an den Regierenden Senat gerichteten Klagen. Das einzige Opfer - die unweit der Stadt Kars gelegene Tochterkolonie Petrovka, der die Landpacht untersagt wurde, und die nicht vollzogene Entfremdung der Liegenschaften - das waren die regionalen Besonderheiten der Kampagne zur «Bekämpfung der deutschen Übermacht» im Zarenreich während des Ersten Weltkrieges.

Schlagwörter: ***Erster Weltkrieg, antideutsche Gesetzgebung, Südkaukasus, deutsche Kolonien im Kaukasus, deutscher Landbesitz.***

The article shows how the local Administration implemented anti-German restrictive laws (adopted on February, 2nd and December, 13th, 1915) on the South of Caucasus. Two letters of complaint to the Governing Senate were studied. As a result, the only one victim (Petrovka colony) was deprived of land in the region. Thus, anti-German company on the South of Caucasus failed.

Under the First World War conditions unti-Germans phobia resulted into full-scale anti-German campaign. The first step of the campaign was German toponymy changing. The law, passed on February 2, was directed against the Germans who were Austro-Hungarian Empire`s and Germany`s subjects. Border region of the Caucasus was affected. The next law expanded the territory of implementation onto other areas of the Caucasus, including Tiflis province. Liquidation process started in 1916 under the auspices of the Ministry of Internal Affairs. Landowners were listed and the lists were published. Acting according the laws, local Germans sent some letters of complaint. Colonists were also supported by the local land department that had its own local interests in that reform implementation.

The Empire experienced economic difficulties. These circumstances protected German landlords who were really involved into farming (updated in May of 1916). However, the central authorities insisted on consequent activation of the liquidation processes. They demanded on property lists updating. The Commandant of Kars fortress, directed by his own decision, took away Petrovka colony`s land.

German colonists tried to get the authorities` favor. So that they carried out charity programs but their try was unsuccessful. February Revolution cancelled the laws and stopped all the discussion around them.

Keywords: ***World War I, anti-German legislation, the South Caucasus, the German colonies of the Caucasus, German land ownership.***

Первая мировая война явилась суровым испытанием для потомков немцев-колонистов на Кавказе, как и для всего немецкого этноса и других народов империи. Объективно необходимые в условиях военного времени ограничительные превентивные или репрессивные меры против подданных неприятельских государств рефлексировали на так наз. выходцев – российских подданных немцев. Нагнетание антинемецких настроений в условиях обострения внутри- и внешнеполитического кризиса вызвало всплеск «германофобии», переросший в антинемецкую кампанию. Тезис о «мирном завоевании» немцами России был переформатирован в термин «немецкий вопрос». Националистическая пропаганда способствовала созданию «образа врага». Возникли вспышки шовинизма. Происходит трансформация представлений о «своих» немцах и противостояние позиций в различных кругах общества. Патриотический порыв объединиться против внешней опасности сменился вскоре борьбой с «вну-

тренним врагом». Началось прямое наступление: в постановлениях правительства и министерств, решениях военного руководства, жандармско-полицейских властей и местных администраций, в дебатах в Государственной думе, в законотворчестве, публицистике и прессе. Положение немецкого населения определялось лозунгом: «борьба с немецким засильем». Сменился курс официальной государственной этнополитики от толерантности к полицейскому надзору, к доктрине немецкого шпионажа.

Имманентной частью антинемецкой кампании в стране стала ликвидация немецкой топонимики (циркуляры №№ 52, 55 Министра внутренних дел Н. А. Маклакова от 13 и 15 октября 1914 г. о переименовании немецких селений и волостей). Наглядный след этой разнузданной кампании остался в восстановленном в феврале 1905 г. Кавказском наместничестве [5, с. 1] . Была запрещена единственная для всего Кавказа газета на немецком языке «Kaukasische Post» («Кавказская почта»), выходившая с 1906 г.

В центре внимания оказалось немецкое землевладение. В условиях войны вступили в силу и требовали исполнения утвержденные Николаем II законы от 2 февраля 1915 г.: в отношении землевладений неприятельских подданных и австрийских, венгерских или германских выходцев (Собр. узак. ст.ст. 349, 350, 351) [7, с. 562–572]. В законе о прекращении землевладения и землепользования выходцев в приграничных местностях речь шла об отчуждении или продаже их земель и недвижимого имущества вне городских поселений: а) в 150-верстной полосе в западном пространстве и б) в пределах 100-верстной полосы – на юге вдоль побережья Черного и Азовского морей и государственной границы в Бессарабской губернии, Крыму и Закавказье, до Каспийского моря. Сроки отчуждения по добровольным соглашениям для 100-верстной полосы – до 1 года и 4 мес. Третий закон касался некоторых разрядов состоявших в русском подданстве (принятом после 1.01.1880) выходцев и воспрещал впредь сельским обществам (бывших колонистов) всякого рода акты о приобретении прав собственности, залога, владения и участия в торгах. Ряд исключений из закона касался немцев-офицеров или добровольцев в боевых действиях русской армии и флота, вдов этих лиц или получивших награды, принявших православие. Политическая направленность законов проявлялась в намерении правительства решить таким образом не только аграрный, но и «немецкий вопрос».

Волна экстраординарных мер по ограничению и ликвидации недвижимого имущества лиц немецкого происхождения охватила не

только пограничную полосу Кавказа (б. колонии Нейдорф и Гнаденберг, Сухумский округ Кутаисской губ.). Высочайше утвержденное положение Совета министров, от 13 декабря 1915 г., о некоторых изменениях и дополнениях узаконений (ст. 2749) расширяло радиус действия закона о прекращении землевладения выходцев в приграничных местностях на сотни верст «во всех местностях Кавказского края».[1] Был установлен срок отчуждения по добровольным соглашениям до 10 мес. (разд. II, п. 5), после чего – торги [7, с. 576–585]. Это реально поставило под угрозу надельные и вненадельные земли обществ немецких поселенцев и собственников.

Выявление региональных особенностей реализации рестриктивных законов помогает воссоздать полную картину по стране. Положение в годы войны на Кавказе немцев – селян и горожан – отчасти отражено в новейшей историографии. [1, с. 246–260; 3, с. 63–70; 8, с. 223–237; 10, с. 126–142]. Мы остановимся подробнее на примере Тифлисской губернии, базируясь на архивных материалах, впервые вводимых в научный оборот. Речь идет о швабских поселениях, основанных в 1817/1819 гг., и возникших позже дочерних колониях в Тифлисском и Борчалинском уездах.

Координация действий по организации в крае отчуждения недвижимого имущества немцев шла через Канцелярию наместника Е.И.В. на Кавказе и МВД. Процесс ликвидации начался практически с 1916 г. Распоряжением от 5 февраля с.г. наместник Вел. кн. Николай Николаевич (Романов) обязал Бакинского вице-губернатора А. А. Макарова (в статусе «Наблюдающего») к надзору за осуществлением мер, «для ближайшего руководства делом ликвидации иностранного землевладения», с периодическими выездами и отчетами, включая Терскую и Кубанскую области [6, д. 1, л. 2].

Реализация отчуждения земель началась с опубликования в 2-х-месячный срок списков их владельцев. Составленный на основе затребованных от уездных начальников сведений общий список 44-х владельцев недвижимых имуществ в губернии был опубликован в газете «Кавказ» № 68 от 24 марта. Согласно списку, ликвидации подлежало: 1) надельных земель колонистов – 15018 дес. 638 кв. саж.; 2) вненадельных земель, состоящих во владении обществ и товариществ колонистов – 9859 дес. 138 кв. саж.; 3) земель,

[1] Кавказский край, наместничество, включало в себя все губернии и области Закавказья, Кубанскую и Терскую области Северного Кавказа (Ставропольская губерния изъята из края мнением Госсовета от 10.05.1899).

принадлежащих отдельным колонистам – 2485 дес. 2340 кв. саж.; 4) земель во владении выходцев /наследников/ баронов фон Кученбах – 8625 дес. 638 кв. саж. Итого: 35988 дес. 638 кв. саж. [6, д. 2, л. 34–35]. Следует пояснить к п. 2, что покупные земли (за исключением к. Елизаветталь) приобретались на общий счет колонистов, становясь общественной собственностью селения. При составлении списков имелись неточности.

По законодательству землевладельцы имели право обжаловать действия администрации в Правительствующий Сенат в течение одного месяца со дня публикации списков. Такая жалоба, от 12 марта 1916 г., за подписью Т. Г. Гуммеля, поверенного общества села Еленино (б. кол. Еленендорф) Елизаветпольской губ., поступила 26 марта в 1-й Департамент Сената по поводу опубликования списков 26 февраля, в № 17 «Елисаветпольских губернских ведомостях». Отметив заметный вклад колонистов в развитие края, помощь фронту и т.д., Гуммель считает включение в списки к ликвидации имущества Еленино «лишенным законного основания и потому подлежащим отмене» и просит об изъятии из списков. Немыслимо, «чтобы правительство желало наказать верноподданных... лишая их результата трудов четырех поколений, без всякой вины с их стороны» [4, л. 43–45].

Подобная жалоба в Сенат последовала из Тифлиса, но не от колонистов, а от государственного учреждения – Тифлисского управления Земледелия и Государственных имуществ. 22 апреля 1916 г. оно подало «Жалобу» на губернское правление в связи с публикацией в газете «Кавказ», № 68 от 24 марта, именного списка владельцев, подлежащих ликвидации имуществ, «в части, касающейся казенно-надельных земель немецких колоний» [6, д. 2, л. 48–50 об.]. Эти земли признавались «принадлежащими» их владельцам, сельским обществам. Но в каком смысле владения? Как частная собственность или на вотчинном праве? В «Жалобе» доказывалось, что право собственности на наделы, при поселении и дополнительно, также после размежевания земель в 1861 г., сохранялось за казной. Но они были оставлены в пользовании колонистов на «праве вечного и потомственного владения».

Возникает вопрос, почему чиновники управления земледелия были так озабочены судьбою немцев-колонистов в атмосфере противоправных действий правительства? Стремились предотвратить беззаконие? Ответ был в тексте самой «Жалобы»: «Двусмысленное выражение «принадлежаших»... способно вызвать при ликвидации

земель крупные недоразумения и при том не столько во вред ликвидирующим владельцам и их случайным покупателям, сколько в ущерб интересам казны, которая, в случае продажи тех земель под видом собственности колонистов, лишается не одного только титула собственника ликвидируемых имений, но и ожидаемой в случае осуществления соответствующего законопроекта, внесенного еще в 1913 г. по инициативе Наместника Кавказского в законодательные учреждения, выкупной стоимости этих же имений, которая ввиду всевозростающих цен на окультивированные земли в Закавказье могла бы достигнуть высокой цифры» [6, д. 2, л. 50 об.]. Эти объяснения наглядно раскрывают истинные цели: забота об интересах и прибыли казны.

По логике доказательств упоминалось далее, что введение колонистам с января 1901 г. оброчной (вместо подымной) подати наравне с крестьянами подтверждает, что земли, бывшие в «вечно потомственном владении» немцев, признавались «всегда и без всяких возражений собственностью казны». Приведенные в списке колонии по Тифлисской губернии не относились к исключениям, когда земли отводились в собственность по Высочайшим грамотам (как Сарепта на Волге или Каррас близ г. Пятигорск). Тифлисское управление Земледелия просило Сенат обязать губернское правление дополнить опубликованный список примечанием с пояснением права владения колонистов и объявить его вновь.

Тем временем в крае прилагались все усилия для уточнения и пополнения «ликвидационных» списков. 11 мая с.г. было опубликовано Обязательное постановление Главного начальника Кавказского военного округа ген.-лейт. Вольского для всех губерний и областей. Подпадающие под действие закона от 13.12.1915, но не внесенные в списки колонисты-поселенцы и собственники из выходцев, обязаны были в двухнедельный срок представить полицейским властям необходимые сведения о личном недвижимом имуществе. В случае неисполнения постановления виновные подвергались штрафу в 3 тыс. руб. или заключению в тюрьму или крепость до трех месяцев. Ответственными за взыскания считались губернаторы и временные генерал-губернаторы северокавказских областей [6, д. 1, л. 65].

В условиях серьезных потрясений в сельском хозяйстве, сокращения посевных площадей, распродажи скота, нехватки продовольствия в стране пришлось корректировать «ликвидационную» политику. В мае 1916 г. в Совете министров шло обсуждение дополнительных мер против недосева полей на колонистских землях. Прави-

тельство признало необходимым, не задерживая ликвидации земель, «широко оповестить колонистов» о возможности пользоваться полями, своевременно засеянными озимыми и яровыми – весной 1917 г. Яровые посевы давали бы владельцам право пользования землей до уборки урожая, даже при выкупе их Крестьянским Поземельным банком (Закавказский филиал в Тифлисе). Право покупать за свой счет полежащие отчуждению земли он получил решением Министра финансов от 1 мая. Теперь Банку надлежало действовать по Высочайше утвержденному 10 июля 1916 г. положению Совета министров «О некоторых мерах к поддержанию хозяйства на подлежащих ликвидации колонистских землях» (ст. 1685) [7, с. 589–590]. В случае приобретения земель он мог при расчете удерживать: а) от 5 до 10 % от покупной цены, если не будут произведены посевы или другие необходимые работы; б) 5% цены, если не окажется налицо или в исправности необходимый сельскохозяйственный инвентарь. Банку предоставлялось право оставлять бывших владельцев, но на срок не свыше одного года со дня приобретения им земли. Так правительство стремилось регламентировать порядок отчуждения земель и недвижимого имущества.

При этом возникали коллизии. Так, часть остающихся для проведения осенних полевых работ и дальнейшего ведения хозяйства землевладельцев явно выпадала из радиуса действия изданного 18 июня с.г. постановления Главного начальника Кавказского военного округа о запрете оставаться на жительство на отчужденных землях (независимо от согласия их новых владельцев). Банк получил право оставлять бывших владельцев на год. Решению правительства противостояло постановление Елисаветпольского губернатора, от 6 августа 1916 г., воспрещавшее дальнейшее проживание на означенных землях. Циркуляр наместника, от 11 сентября с.г., предписывал распорядиться по краю «о безотлагательной ликвидации договоров найма и аренды иностранцами домов, квартир и иных помещений», обязав их в двухнедельный срок со дня ликвидации договора «выехать из мест их настоящего жительства». Заметим, иностранцев.

В этой связи в новейшей историографии появились суждения о том, что после отчуждения имущества предусматривалось обязательное выселение, правда отмечается, что «места принудительного расселения немцев не были определены». Однако, радикальное мнение о том, что «процесс ликвидации немецкого землевладения и землепользования должен был завершиться массовой депортацией немцев», получило опровержение [1, с. 259; 8, с. 233–234; 4, с. 229]. Дей-

ствительно, запрет оставаться в данной местности (который даже получил послабления) и «массовая депортация» – разные вещи!

Позиция правительства отражена в Особом журнале Совета министров: «С точки зрения социально-политической придется считаться с перемещением в городские населения сотен тысяч людей, оторванных от привычных земледельческих занятий и располагающих не наличными средствами, которые могли бы быть обращены на новое устройство трудовой жизни, а лишь правом на ежегодный доход от именных свидетельств Крестьянского Поземельного Банка» [2, с. 498]. Учитывая, что это был «элемент тревожный для общественного спокойствия и безопасности», Совет министров стремился организовать ликвидацию немецкого присутствия планомерно и согласованно. С этой целью, при нем по инициативе Председателя (немца!) Б. В. Штюрмера в марте 1916 г. был создан «Особый Комитет по борьбе с немецким засильем», в состав которого входил заместитель наместника Кавказского. Особый Комитет руководствовался Положением, утвержденным императором 1 июня 1916 г., [7, с. 585–587] и стал по сути очередным межведомственным совещанием для координации действий по освобождению от немецкого влияния. Его суждения поступали для ознакомления Кавказскому наместнику.

Далее правительством были разработаны дополнительные правила отчуждения. Согласно Высочайше утвержденному 19 августа Положению Совета министров (ст. 1869), наделы и недвижимые имущества сельских и мирских обществ подлежали отчуждению лишь в полном составе. Поименные списки признавались излишними, поскольку отдельные члены не вправе были лично распоряжаться своим участком. А дома и сады, являясь принадлежностью земли, «должны следовать судьбе последней», т.е. не могли быть отделены на сруб или снос [7, с. 592–597].

Работа по подготовке к публичным торгам в крае набирала обороты, т.к. в начале 1917 г. истекал 10-месячный срок отчуждения по добровольным соглашениям. 6 сентября 1916 г. Министр юстиции предложил Сенату для распубликования утвержденную правительством Инструкцию о применении узаконений (ст. 1933). Но на местах неизменно возникали вопросы. Назрела необходимость общего конкретного инструктажа._

Большое значение имел циркуляр от 28 ноября 1916 г., за № 34946, за подписью помощника Кавказского наместника по гражданской части ген.-лейт. кн. В. Н. Орлова [6, д. 1. Лл. 139–142]. Фак-

тически была дана местная инструкция губернаторам, начальникам областей и округов края по практической реализации отчуждения. В Управлении наместника было известно о допущенных неточностях в списках, о затруднениях при составлении описей недвижимых имуществ. Согласно циркуляру, следовало истребовать точные сведения о собственниках от старших нотариусов и безотлагательно создать дополнительные списки. Опубликование новых списков было нежелательным, поскольку отодвигало бы сроки отчуждения. Следовало активизировать деятельность по составлению описей: устранить неточности; выявить сведения о лежащих на имуществах запрещениях и долговых обязательствах. В описях ликвидируемых в полном составе имуществ требовалось указать: а) крепостной акт владения имуществом; б) титул владения /на праве собственности, потомственного владения и т.д./; в) границы и г) площадь описываемого имущества. Достаточно было указать общее число построек и инвентаря и лишь назвать сельско-промышленные сооружения (мельницы, заводы, мастерские и др.). Достаточно было дать название селений, без поименного списка. Но в описях имущества товариществ требовались списки совладельцев собственности, с указанием их долей, т.к. разрешалось продавать отдельные доли. Подробная оценка земли и построек представлялась излишней, поскольку их могли продать ниже оценки – уже на первом торге, определялась общая сумма, с инвентарем. Циркуляр нацеливал заблаговременно приступить к составлению проектов описей, чтобы по истечении льготного срока добровольного отчуждения можно было составить описи «без всяких затруднений в кратчайший срок» и торги при губернских правлениях «производились бы без малейшего промедления».

В заключение кн. Орлов высказал уверенность в том, что «в сознании государственной важности своевременной ликвидации немецкого землевладения все подлежащие правительственные учреждения и должностные лица несомненно объединятся в дружной совместной работе, не допуская... всяких излишних формальностей и тем самым общими силами успешно без промедления выполнят возложенную на них государственную задачу ликвидации немецкого землевладения в Кавказском крае» [6, л. 142]. Однако этому не суждено было сбыться.

Еще в январе 1917 г. администрация края на страже государственных интересов стремилась к точному исполнению задачи. Макаров выяснял у начальника Тифлисского управления Земледелия и Государственных имуществ Павловского обстоятельства расхождений в

количестве надельной общественной земли селений Александровское и Марьинское (б. Александерсдорф и Мариенфельд). МВД переслало для ознакомления наместнику материалы обсуждения Особым Комитетом вопроса о порядке расчета с Крестьянским банком и решение о размере вознаграждения опекуна [6, д. 2, лл. 118–118 об.]. Но февральские социальные потрясения, отречение Николая II от престола и крушение самодержавия и империи, создание Временного правительства затормозили движение к поставленной цели. 11 марта Временное правительство во главе с кн. Г. Е. Львовым подписало постановление о приостановлении исполнения ликвидационных узаконений до пересмотра их Учредительным собранием (ст. 367) [8, с. 628–630]. Также Особый Комитет по борьбе с немецким засильем был ликвидирован постановлением Временного правительства от 14.07.1917.

7 марта 1917 г. наместник Вел. кн. Николай Николаевич был вызван в Ставку, фактически он навсегда покинул Тифлис. В послании от 22.03.1917 Макаров запрашивал из Баку вице-директора канцелярии наместника Н. Г. Келарева, в связи с сообщениями в прессе о возможном изменении законоположений: «должна ли продолжаться ныне ликвидация немецкого землевладения на прежнем основании»? И поскольку сроки добровольного отчуждения имущества немцев в крае истекали, Макаров посчитал нужным воздержаться от каких-либо сношений по делу с местными властями «впредь до получения разъяснений» [6, д. 1, л. 151]. Напряженная работа администрации наместничества, рвение ее к выполнению в срок задачи «государственной важности» на огромной территории, субординация действий с правительством ввиду его распоряжений о дополнениях и изменениях узаконений, принесли определенные плоды. Однако состоявшиеся в 1916–1917 гг. отчуждения и публичные торги затронули в основном движимое и недвижимое имущество подданных враждебных воюющих держав. Ликвидационные меры не успели обрушиться на выходцев, немцев-поселенцев в крае. Таким образом, судьба хранила более 12 тысяч потомков колонистов в Закавказье, этих убежденных монархистов, которые оставались лояльными, несмотря на усиление надзора и гонений, страх за будущее и обиды. Их добровольные пожертвования фронту и отделению Российского общества Красного Креста деньгами, вином, подарками, содержанием лазаретов в Екатериновке (Екатериненфельд) и Еленино (Еленендорф) составили в целом 75171руб. [9, с. 12–13]. Здесь нашли приют беженцы-айсоры (из Турции).

Единственной жертвой оказалась небольшая (дочерняя от высокогорной кол. Александерсгильф) немецкая колония **Петровка,** возникшая в 1891 г. в Карской области. По волевому решению коменданта крепости г. Карс уже в 1914 г. жители ее были лишены участка арендной земли и выселены. Их судьба созвучна с судьбой немцев-колонистов, оказавшихся в районах военных действий Северо- и Юго-Западного фронтов. Кавказский фронт фактически перестал существовать после подписания 5 декабря 1917 г. русско-турецкого договора о перемирии, после чего начался стихийный массовый отход частей (По Брестскому миру от 3 марта 1918 г., Карс, Ардаган и др. территории были возвращены Турции).

Пережитое и внутриполитическая ситуация в стране всколыхнули национальное самосознание «кавказских» немцев, побудив к политической активности. Их делегаты приняли участие в проходившем в Москве весной 1917 г. конгрессе представителей немецкого населения**.** 14 мая с. г. состоялся Первый съезд делегатов «российских граждан немецкой национальности Закавказья», избравший Краевой комитет с центром в Тифлисе. В немецких селениях были созданы местные комитеты и отряды самообороны в период деятельности временного правительства – Особого Закавказского комитета (ОЗАКОМ). Провозглашение в конце мая 1918 г. независимых Грузинской и Азербайджанской Демократических Республик открывало новую главу в истории немецких поселений на Южном Кавказе.

Библиографические ссылки

1. *Агасиев И. К.* Особенности осуществления «ликвидационных законов» в немецких колониях Волыни и Азербайджана (сравнительный анализ) / И. К. Агасиев // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности : матер. междунар. науч. конф. : Саратов, 14–19 сентября 2004 г. – М., 2005 – С. 246–260.

2. *Бобылева С. И.* Материалы Особого Комитета как источник по истории судеб немецкого населения периода Первой мировой войны / С. И. Бобылева // Немцы России: социально-экономическое и духовное духовное развитие 1871–1941 гг. : матер. 8-й междунар. науч. конф., Москва, 13–15 октября 2001 г. – М., 2002 – С. 498.

3. *Вердиева Х. Ю.* Немцы Северного Азербайджана в годы Первой мировой войны / Х. Ю. Вердиева // Немцы России и СССР: 1901–1941 гг. : матер. междунар. науч. конф. – М., 2000 – С. 63–70; *Вердиева Х. Ю.* Ограничительные меры Кавказского наместничества в годы Первой мировой войны в отношении подданных Четверного Союза / Х. Ю. Вердиева // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер

взаимоотношений (XVIII–XXI вв.): матер. 11-й междунар. науч. конф., Москва, 1–2 ноября 2006 г. – М., 2007 – С. 229 (см. источник: ГИА АР. – Ф. 495, оп. 1, д. 124, лл. 99–100).

4. Государственный Исторический архив Азербайджанской республики. (ГИА АР). – Ф. 508, оп. 1, д. 362, лл. 43–45.

5. Кавказ (Тифлис). Ежедн. лит.-полит. газ. от 20 янв. 1916 г. – С. 1.

6. Национальный Архив Грузии. Центральный Исторический архив (НАГр. ЦИА). – Ф. 224, оп. 1, д. 1, л. 2, л. 65, л. 151; там же, д. 2, лл. 34–35, 48–50 об., лл. 118–118 об.

7. Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / сост. В. Ф. Дизендорф – М. : МФД: Материк, 2006.

8. *Плохотнюк Т. Н.* Действие «ликвидационных» законов на Северном-Кавказе в 1915–1917 гг. / Т. Н. Плахотнюк // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности : матер. междунар. науч. конф., Москва, 17–20 сент. 1998 г. – М., 1999 – С. 233–234.

9. Сведения о культурно-экономическом состоянии колоний в Закавказском крае – Пг., 1916 – С. 12–13.

10. *Чернова-Дёке Т. Н.* Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818–1917) / Т. Н. Чернова-Дёке. – М., 2008 – С. 126–142.

Надійшла до редколегії 02.06.2014

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айсфельд Альфред – научный сотрудник Института культуры и истории немцев в Северо-Восточной Европе, доктор философии. Гёттинген, Германия.

Бобылева Светлана Иосифовна – кандидат исторических наук, профессор кафедры всемирной истории, директор Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Венгер Наталия Викторовна – доктор исторических наук, профессор, заведующая кафедрой всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Герман Аркадий Адольфович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой отечественной истории в новейшее время Саратовского государственного университета имени Н.Г. Чернышевского. Саратов, Россия.

Дённингхаус Виктор – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института культуры и истории немцев в Северо-Восточной Европе. Люнебург, Германия.

Дояр Лариса Васильевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и украиноведения Криворожского национального университета. Кривой Рог, Украина.

Иваненко Валентин Васильевич – доктор исторических наук, профессор кафедры восточноевропейской истории, проректор по научно-педагогической работе в сфере гуманитарного образования и воспитания молодежи Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Кадол Александр Николаевич – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории Криворожского национального университета. Кривой Рог, Украина.

Ковалёв Денис Владимирович – аспирант кафедры истории и политической теории Днепропетровского национального горного университета. Днепропетровск, Украина.

Кондратьева Анжела Анатольевна – магистр кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Костюк Михаил Петрович – кандидат исторических наук, доцент кафедры инженерной педагогики, психологии и украиноведения Луцкого государственного технического университета. Луцк, Украина.

Кравчук Александр Николаевич – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского. Винница, Украина.

Кураев Алекс – профессор истории Колорадского государственного университета. Форт Коллинс, штат Колорадо, США.

Малиновский Борис Владимирович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин Никопольского факультета Национального университета «Одесская юридическая академия». Никополь, Украина.

Мирончук Вячеслав Дмитриевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры восточноевропейской истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Нахтигаль Райнхард – научный сотрудник кафедры Новейшей и Восточноевропейской истории Института Истории Университета им. Альберт-Людвига. Фрайбург, Германия.

Павленко Светлана Сергеевна – аспирант кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Пеганов Александр Олегович – аспирант исторического факультета Белорусского государственного университета, ассоциированный исследователь Университета Париж-Дидро. Минск, Белоруссия.

Светленко Сергей Иванович – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Украины, декан исторического факультета Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Сыч Александр Иванович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории нового и новейшего времени Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича. Черновцы, Украина.

Троян Сергей Станиславович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой внешней политики и дипломатии Дипломатической академии Украины МИД Украины. Киев, Украина.

Фисанов Владимир Петрович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой международной информации Черновицкого государственного университета имени Юрия Федьковича. Черновцы, Украина.

Чепурко Александр Алексеевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры украинской истории и этнополитики Днепропетров-

ского национального университета имени Олеся Гончара. Днепропетровск, Украина.

Чернова-Дёке Тамара Николаевна – доктор философии, свободный исследователь, историк, член Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. Берлин, Германия.

Шкундин Григорий Давидович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой исторических и гуманитарных наук «Академии МНЭПУ», вице-президент Российской ассоциации историков Первой мировой войны. Москва, Россия.

Яровой Валерий Иванович – доктор исторических наук, заведующий кафедрой истории славян Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Киев, Украина.

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА КАК ФАКТОР ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ХАРАКТЕРА

ВОЙНА: РАСПАД ИМПЕРИЙ И СОЗДАНИЕ НОВЫХ ГОСУДАРСТВ

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В РЕГИОНАЛЬНОМ ИЗМЕРЕНИИ

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ, НАПРАВЛЯЕМЫХ В РЕДАКЦИЮ СБОРНИКА «ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ»

В редакцию следует представлять статьи на языке, выбранном автором, в двух экземплярах, напечатанных с одной стороны листа на белой бумаге формата А4. Объем рукописи не должен превышать 12 стр. Кроме того, авторами должна быть представлена электронная версия статьи на дискете в формате Word-7.0/6.0.

Рукопись должна начинаться фамилией автора (инициалы предшествуют фамилии), затем помещается название статьи. Под названием печатаются краткие (до 10 строк) аннотации на русском, украинском, английском и немецком языках.

В конце статьи за алфавитным порядком должен быть размещен список используемых источников, который называется «Библиографические ссылки», оформленный согласно Формы 23 Бюлетня ВАК Украины. – 2009. – № 5 и ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Порядковый номер каждой работы в списке является номером ее позиции. Следовательно в тексте отсылки к списку должны выглядеть так: [1; 22] или [4; с. 3; 35, с. 71], где первые цифры 1, 4, 35 – позиции конкретных работ, последующие – номера страниц. Иностранные источники описываются на языке оригинала, но с соблюдением тех же правил. Ссылки на архивные источники оформляются с точным указанием названия архива, номера фондов, описи, дела, использованных листов.

Статья должна быть подписана всеми авторами.

К рукописи необходимо приложить сведения об авторах: полностью фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность с полным наименованием учреждения или организации; служебный телефон, адрес для переписки (если есть, то e-mail), другие данные.

Решение о публикации статьи принимает редакционная коллегия.

Гонорар авторам не выплачивается, рукописи, корректура и оттиски статей авторам не отсылаются.

Статьи должны соответствовать требованиям, определенным постановлением Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины «О повышении требований к специализированным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины» от 15 января 2003 г. № 7-05/1

(см. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1. – С. 2). При несоответствии требованиям статья не принимается к печати.

При отсутствии текста статьи на машинном носителе сроки публикации не регламентируются и соответствие статьи оригиналу не гарантируется.

При превышении установленного объема рукописи редакция оставляет за собой право на сокращение объема статьи.

Рукописи статей следует направлять по адресу:
49050, г. Днепропетровск, пр. Гагарина, 72, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, исторический факультет, кафедра всемирной истории,
телефон: (056) 374-98-59,
e-mail: unidnu@i.ua

ДЛЯ ЗАМЕТОК

ДЛЯ ЗАМЕТОК

Наукове видання

ПИТАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ

ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ

FRAGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE

QUESTIONS OF GERMAN HISTORY

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Комп'ютерна верстка Г. М. Хомич

Підписано до друку 18.12.2014. Формат 60×84 1/16. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 19,07. Тираж 200 пр. Зам. № 000.

Віддруковано в друкарні «Ліра».
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десантників, 1.
Свідоцтво про внесення до держреєстру ДК № 188 від 19.09.2000 р.

ISSN 2313-1993